

valóság

A TARTALOMBÓL

Kucsera Tamás Gergely: A kultúra igazgatása az utóbbi másfél kormányzati ciklusban és a Nemzeti Kulturális Tanács

Faragó Péter: Mennyit ér a diploma a munkaerőpiacon? – A felsőoktatásba járók humán értéke a HR-RISK modell alapján (2. rész)

Lisznai Tamás: A színpadi művek és a zeneművek szerzői jogi védelme

Erős Vilmos: Plebs, populus, rusticus (Szabó István életművének utolsó évtizede). Parasztság és kapitalizmus a hatvanas években

Bogoly József Ágoston: Az 1848-as szabadságharc egyik szerepvivője: Ormós Zsigmond

Ménes András: Tíz éve hunyt el Marshall Warren Nirenberg

Pelle János: Az utolsó nemesi felkelés

Nagy Borbála Réka: Ady Endre „útraválásai”

Kapronczay Károly: Emlékképek az egykor volt Tabán polgáraitól

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
0

4

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2020. április LXIII. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértés Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Kertész-Bojárszky Eszter

A kultúra igazgatása az utóbbi másfél kormányzati ciklusban és a Nemzeti Kulturális Tanács¹

(*A kultúra igazgatásának tendenciái, különös tekintettel a művészeti területre*) Előzetesen megállapítható, hogy a 2010-es új, a korábbiakhoz képest koncentráltabb kormányzati struktúra eredményeként a kulturális – ezen belül a művészeti – ügyek egy széles, human portfóliójú tárca keretei között kaptak helyet. Ez a tény jelentősen megváltoztatta a szakpolitikai környezetet, mivel a kultúra területe „egy lett a sok közül” a humántárcaán belül,² de az is elmondható, hogy a művészeti ügyek egy nagyobb egész részeként jelentek meg, másfelől a kapcsolódó területekhez való közelség, az együttthatások szakpolitikai koordinációjának lehetősége is kézzelfoghatóbbá lett a korábbihoz képest.³ A szorosabban vett művészetigazgatásról továbbá elmondható, hogy a filmügyek külön kormányzati „figyelmet” kaptak az illetékes kormánybiztosság folyamatos működésével.

Az utolsó öt-hat esztendőről továbbá elmondható, hogy hazánk javuló nemzetgazdasági mutatói lehetővé tették a folyamatban lévő kulturális infrastrukturális fejlesztések befejezését,⁴ új beruházások előkészítését, elindítását.

A művészképzés felsőfokú intézményeiben – a korábbi kormányzati döntések alapján – jelentős infrastrukturális fejlesztések zajlottak 2016–2019-ben, ilyenek voltak például: a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem zugligeti oktató- és kutatóbázisának fejlesztése, amelynek kiteljesedése egyszerre hordozza magában a hagyományos szakágak megmaradását és a jelen ismeretanyagának bővített átadását, vagy – az épület korábbi évekbeli megszépítése-korszerűsítése után – a Zeneakadémia orgonájának restaurálása, avagy a Magyar Táncművészeti Egyetem megújuló campusa, új infrastruktúrájának kialakítása.

A vizsgált időszakban megindult felújítások közül 2019-ben a Szépművészeti Múzeum, illetve a Hagyományok Háza (Budai Vigadó) megújult épületei fogadhatták a látogatókat, továbbá a Nemzeti Táncszínház új otthona és a felújított Kaposvári Csiky Gergely Színház is megnyitotta kapuit; elmondható még, hogy az elmúlt években jelentős fejlesztések zajlottak-zajlanak Eszterháznál vagy Szentendrén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban is.

Folytatódtak továbbá a már megkezdett jelentős kulturális beruházások, ezen belül is a művészeti területet érintő fejlesztések: az Operaház felújítása, ehhez kapcsolódóan megnyitásra kész – a színházi háttérszakmák helyzetének javítását is célzó beruházás – az Eiffel Műhelyház; zajlik a Városliget megújítása, továbbá az Iparművészeti Múzeum rekonstrukciója is.

A kulturális csatorna témájában a közmédia-szolgáltató társaság és a művészeti köztestület között 2015 végén már érdemi előkészítő munka folyt, majd 2016 szeptemberében a *közmédia elindította önálló kulturális csatornáját*, megteremtve a lehetőségét a tudomány hazai művelői és a magyar művészet alkotói számára, hogy műveikkel – akár napi szinten – a szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt megjelenhessenek, *közművelődési, illetve tudományos ismeretterjesztési* célokat is szolgálva ezzel. Az M5 tévécsatornával a hazai kulturális szféra korábbi óhaja vált valóra, de az irodalmi estek, színházi produkciók stb. rögzítéseivel kapcsolatos évtizedes „hiányérzetek” még nem múltak el.⁵

A *vizuális művészetek* területén számos program valósult meg a kormányzati és nem kormányzati együttműködéseknek köszönhetően.

Ezek körül elsőként kiemelendő, hogy a kultúráért felelős tárca, az 1956-os Emlékbizottság az illetékes önkormányzat és a művészeti köztestület együttes – és éveken átívelő – szakmai és pénzügyi támogatásával 2017 decemberében – Budapest belvárosában – létrejött Karátson Gábor egykori műtermében a lakásmúzeuma.

Ezekben az években a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) és a kultúráért felelős tárca együttműködése megalapozta a Kormány döntéseit, amelyekkel a nemzet művészei, Schrammel Imre és Varga Imre életművének elhelyezése, jövőbeni méltó bemutatása lehetővé válik, ezeknek a kiállítóhelyeknek a kialakítása jelenleg is zajlik.

A Kormány 2016-ban több határozatában is kiemelt feladatként jelölte meg a Makovecz Imre (az MMA örökös tiszteleti elnöke) hagyatékáról való gondoskodást, életművének a jövő nemzedékeivel való megismertetését, ezért – a Makovecz-hagyaték megőrzéséhez szükséges intézkedésekről szóló – határozatában döntött a Makovecz Imre Emlékközpont létrehozásának támogatásáról (ehhez kapcsolódóan vagyonelemek vásárlásáról); a kormányhatározat módosítása a feladatok végrehajtását a Magyar Művészeti Akadémiához ulta, egyúttal elrendelte az e célra rendelkezésre álló forrás átcsoportosítását is az MMA költségvetési fejezetbe; a Makovecz Központ 2017 decemberében megnyílt. A Makovecz Imre életművének gondozásáról szóló határozatában a Kormány rendelkezett a Makovecz Imre munkásságát, teljes életművét bemutató reprezentatív kiállítás létrehozásának támogatásáról, a világhírű építőművész munkásságának megőrkítésére összeállított ötéves feladatterv kidolgozásáról, továbbá – egyebek mellett – munkacsoport alakításáról a Makovecz Imre Alap elindítása érdekében, s e feladatok megvalósításához meghatározott költségvetési forrást rendelt.

A felsorolt állami intézkedések, útnak indított programok nem oldják meg a magyar képzőművészet és a fotóművészet, valamint az ipar- és a tervezőművészet, illetve az építőművészet esetében a rendszerszerű állami vásárlások, hagyaték-felvásárlások elmaradása miatti helyzetet: a gyűjtemények fejlesztése évtizedek óta esetleges, ez a sajátos „hiánygazdálkodás” nemcsak a közönség számára mutat(hat) torz képet, hanem a művészetiéletet kánonalkotási lehetőségeit is nagymértékben korlátozza.

Míndezekhez kapcsolódóan – a közízlés formálása, a *vizuális nevelés és kultúra* fenntartása szempontjából – kiemelendő, hogy a 2015. évi jogszabályváltozások következtében – lakóépületek esetében és meghatározott épületnagyságig – kialakult az épített környezet – településképi szintű – „felszabadítása” a helyi építési szabályozás településképre vonatkozó rendelkezései alól, de az ezzel kapcsolatos szabályozási és gyakorlati visszasságok az elmúlt években sem szűntek meg.

A közízlésformálás témaköréhez tartozik továbbá, hogy a *köztéri alkotások* esetében a művészeti-esztétikai támogató és segítő funkció országosan hiányzik, azaz a köztéren vagy közintézményben felállítandó alkotások kiválasztásában eluralkodó „praktikus szemlélet” (például a döntően laikusokból álló zsűrik, a pályáztatási-kiválasztási folyamat időbeli lerövidítése, a meghatározott célhoz hozzárendelt pénzügyi keret szűkössége) veszélyezteti az épített környezeti kultúra organikus és esztétikus kialakulásának, valamint fennmaradásának lehetőségét.

2010 után a *filmügy* döntően a kormányzaton belül is új szervezeti és felügyeleti rendszerben bonyolódik, és döntően a kulturális tárca kompetenciáján kívül került (kormánybiztos⁶, Magyar Nemzeti Filmalap Zrt., Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet – MaNDA, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság); a kulturális tárca alapvetően a filmalkotások és mozik art minősítése, valamint az art mozik és az art besorolású filmalkotások forgalmazásának támogatásában rendelkezik meghatározó szereppel.

2014–2015-ben számos együttműködés folytatódott – vagy alakult ki – az animáció, a filmfelújítások, a filmszakmai fórumok szervezésének területein; továbbá ugyanekkor a mozikba, illetve a közszolgálati televízióba kerülő – az új támogatási rendszerben elkészült, több műfajban alkotott – filmek a nemzetközi fesztiválsikerek mellett a hazai közönség számára elérhetővé váltak, ami a korábbi évekhez képest jelentős változásként könyvelhető el. Ez utóbbihoz kötődően kiemelendő, hogy a leírt folyamatokhoz kapcsolódóan a kulturális tárca meghirdette a hazai – döntően vidéki mozikat magában foglaló – mozihálózat eszközpark korszerűsítésének támogatási programját.

A hazai filmtámogatás 2010–2012 között kialakult intézményrendszerének első jelentős – nemzetközi szinten is megjelenő – eredményei a Filmalap, valamint a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (NMHH) Média Mecénatúra Programja által támogatott filmalkotások fesztiválsikerei – a más elismerések melletti két Oscar-, a Golden Globe- és az Emmy-díj –, továbbá a hazai közönség növekvő számban láthat magyar filmeket a televízióban és a mozikban.

2017. január 1-jével lezajlott a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (MaNDA) integrálása a Filmalapba, annak igazgatóságaként (Magyar Nemzeti Filmarchívumként). Ehhez kapcsolódóan elmondható, hogy 2015-től megerősödött – a művészeti köztestület együttműködése mellett – a nemzeti filmkincs digitalizált restaurálásának programja is.

A hazai filmfesztiváloknak nemcsak számuk gyarapodott, illetve váltak még színesebbé a magyarországi filmművészeti találkozók rendezvényei, hanem nemzetközi megítélésük is folyamatosan erősödött. Ugyanakkor a filmszakmai rendezvények résztvevői rendszeresen javasolták a megszűnt filmszemlék újraindítását, amelyek a múltban szakmai találkozók, együttműködések lehetőségét biztosították.

A fenti sikerek mellett folyamatosan megjelenő igény – a hiány megfogalmazása okán sokszor kritika –, hogy a magyar filmgyártás és filmművészet egykori egységét megjelenítő, a szórakoztató, de művészeti értékeket is hordozó alkotások sokaságával kellene találkozni a nézőnek. A kritika másik tárgya a nemzeti kultúránk és történelmünk értékeit bemutató – nem csupán közönséget vonzó, hanem közösséget is alkotó – filmek elkészítésének az elmaradása.

A 2010-es évek első felében kritikát megfogalmazók álláspontja szerint a sikerfilmek (a közönséget tömegesen a moziba csalogatók, a nézőt képernyő elé ültetők) hordozhatnak, sőt a magyar filmgyártás hagyományaira alapozottan hordozzanak művészeti értéket, azaz – a filmalapos szemlélettel szemben kijelentik, hogy – megvalósítható a hazai gyártású és finanszírozású, művészeti értelemben is értéket hordozó, a közönséget a moziba, a televízió képernyők elé vonzó alkotások gyártása; és bár a Filmalap finanszírozási gyakorlata nem vetette el a kulturális értékeket közvetítő filmek támogatását, azonban azok – a „kétséges” (rizikós) közönségsiker miatt – sokszor nem kerültek a támogatottak közé.⁷ Ehhez a megállapításhoz is kötődött a történelmi nagyjátékfilmek hiányával kapcsolatban 2017-ben kialakult helyzet, amelynek következtében 2018 végén az Országgyűlés – a Média törvény módosításával – biztosította a hazai televíziós filmgyártás támogatásának megerősítését (Televíziós Film Mecénatúra és a Televíziós Filmkollégium).

A tavaly ősszel – 2019 novemberében – benyújtott – majd elfogadott – törvényjavaslat értelmében – a Magyar Nemzeti Filmalap jogutódaként – 2020. január 1-jétől a Nemzeti Filmintézet (NFI) működik. Az NFI létrehozásával – a módosítás indoklása szerint – „a magyar film érdekképviselője és nemzetközi versenyképessége is erősödhet”; megfogalmazott kormányzati cél továbbá, „hogy a filmipar a nemzeti identitásunk egyik kiemelt forrása legyen”.

A Nemzeti Filmintézetnek a gyártási és terjesztési támogatás melletti további feladata a filmgyártás, illetve filmterjesztési tevékenységet folytathat. A hatósági szerepkört – a mozgóképről szóló 2004. évi II. törvény 2020. január 1-jétől hatályos módosítása szerint – továbbra is a Nemzeti Filmiroda látja el – ami eddig a NMHH részeként működött –, a Miniszterelnöki Kabinetiroda önálló szervezeti egységeként.

Az NFI–2020 januárjától – a Televíziós Film Mecenatúra és a Televíziós Filmkollégium jogutódja is, ami létezésének bő egy esztendeje során érdemben nem működött, a szervezet alapító okiratát is csak 2019 októberben fogadta el a Médiatelevisziós Tanács. Ezzel a filmtámogatás, valamint filmigazgatás ügye – az NMHH Média Mecenatúra Programjának filmes pályázati rendszerének közel nyolcesztendő, majd az átmenet több mint egyéves időszakát is lezárva – visszaintegrálódott a kormányzati igazgatási rendszerbe.

Az *előadó-művészeti* törvény 2012. évi módosítása a finanszírozás rendszerén változtatott, de a módosítás nem kezelte kellő súllyal a színházi infrastruktúra állapotát, mint alapvető üzemeltetési tényezőt. A tárgyidőszak előtti jó példája a kormányzati *színházfelújítások* értékmentő hatásának a 2013-ban újranyitott Erkel Színház, továbbá a 2015. évi döntés alapján – az előbbieken tárgyalt – megújuló kaposvári és debreceni színház; a rekonstrukciók lehetővé teszik a hazai színházi intézményrendszer – amely állami és önkormányzati alapú finanszírozásra épül – hosszútávú fenntarthatóságát.

A tárgyidőszakban született döntés a Magyar Állami Operaház – már említett – felújításáról, továbbá az Operaház és az Erkel Színház műhelyházának és próbacentrumának a kialakításáról; a döntés stratégiai jelentőségű, hiszen az Opera épületének – a nemzetközi értelemben is közismert, szimbolikus építészeti alkotás és intézmény – felújítása és az utóbbi beruházás (az Eiffel Műhelyház néven ismert) megvalósítása – évtizedes várakozás után – biztosítani fogja a színházművészetekhez kötődő társ művészetek és szakmák tárgyi, képzési környezetét, illetve raktárigényét.

Az előadó-művészeti törvény alapján 2009 októberétől az előadó-művészeti szervezetek *támogatói társasági adókedvezményt* vehettek igénybe a realizált jegybevételük 80%-áig; az Európai Bizottság határozata alapján működő támogatási program engedélyének hatálya 2015. december 31-én lejárt. A közvetlen felajánlások rendszerét biztosító uniós jóváhagyást a kormányzat kezdeményezte, a jóváhagyás pedig az utóbbi esztendőben is lehetővé tette a finanszírozás ezen formáját, így a kormányzat 2016. január 1-jét követően is biztosította az előadó-művészeti társasági adó (tao) támogatási forma folyamatosságát.

Kapcsolódóan elmondható, hogy a társasági adó egy részének közvetlen felajánlását biztosító, úgynevezett „kulturális” taotámogatás fenntarthatóságát a kialakult jutalékos közvetítői hálózat veszélyeztette. Az elmúlt öt esztendőt áttekintve megállapítható, hogy több lépésben „rendezte” az ügyet az állam. Elsőként – jogszabálmódosítás útján – az adóhatóság ellenőrző szerepe megnőtt, tiltottá lett a közvetítői jutalékok taoforrásból való kifizetése, bár a taónak a jegybevétel-arányos forrásátadás és -fogadás torzító hatása így továbbra is fennmaradt.

Mindezek miatt a taorendszerből származó források hatékony felhasználását folyamatosan kételyek övezték a kritikák alapját a közvetítői jutalékokon túl a jegyárbevétel-megállapítások, valamint a taoforrás produkciós felhasználásai egyaránt adták; az elmúlt öt évben számos szakértői fórumon zajlott egyeztetés az előadó-művészeti tao „megtartásáról”, „-tisztításáról”, „a megszüntetés utáni kiváltásáról”, az esetleges változtatások mellett a társulatok, zenekarok, együttesek és kórusok helyzetének rendezéséről. 2019 januárjával az úgynevezett „kulturális tao” megszűnt, az új (kiváltó) finanszírozási rendszer pedig költségvetési előirányzatra alapozottan működik.

Az előadó-művészet – jellemzően zenei – területén tapasztalható a 2014-es esztendő megelőző évek *közalkalmazotti béremelésének* egy nem szándékolt hatása: az együttesek magas szakmai-művészeti színvonalon való működését veszélyezteti a (zene)tanári fizetések „szívóhatása”; ebben a témában egyeztetés folyt a művészeti köztestület és az egységes komolyzenei koncepció kidolgozásáért felelős kormánybiztos között.⁸

Ugyancsak az előadó-művészet területet érinti, és itt érvényesül a leginkább hátrányosan a megelőző ciklusban végrehajtott nyugdíjreform hatása – a Széll Kálmán Terv alapján a korhatár előtti öregségi nyugdíjak megszüntetéséről, a korhatár előtti ellátásról és a szolgálati járandóságról szóló 2011. évi CLXVII. törvény megszüntette a művészyugdíjakat; a jogszabály-módosítás „következetlensége” okán –, a táncművészet területén csak egyes társulatok tagjai esetében lehetett életjáradékot folyósítani, emiatt az előadó-művészeti életjáradék kérdéskörének részeként a Magyar Táncszövetség úgynevezett táncos *életpályamodell*t dolgozott ki, amelyet az MMA támogatása mellett juttatott el a kormánzatnak. Végül pozitív gyakorlati változásként nyugtázható (bár elvi szinten az eljárás „mazsolázó-szemezgető” jellege még mindig megkérdőjelezhető), hogy jogszabály-módosítás következtében 2017. január 1-jei hatállyal – csaknem öt esztendő egyeztetéseinek eredményeképpen – bővült a *táncművészeti életjáradékot* (korábbi balettművészeti életjáradékot) igénylő művészek személyi köre.

A bemutatott időszakról általában elmondható művészi – egyéni – életkörülményeket javító tényezőként a művészeti köztestület akadémiusait megillető életjáradék évenkénti emelése, illetve a 2014-ben alapított Nemzet Művésze cím, valamint az azzal járó juttatás bevezetése.

Mindezek mellett – korábban már említettem – az MMA még 2013 őszén javaslatot tett egy hároméves futamidejű művészeti ösztöndíj, továbbá a 65 év feletti – állami művészeti elismeréssel bíró – művészek jövedelemkiegészítő művészcéltörvényes járadékának bevezetésére, ezeknek jogintézményét, költségvetési forrásait a 2017 tavaszától őszeig terjedő egyeztetések, döntések, jogszabályváltozások alapozták meg.

2017. decemberben az MMA korábbi kezdeményezésére módosult a köztestület működését leíró törvény. Az MMA négy esztendővel korábban tett először javaslatot a kimagasló teljesítményű – és állami elismeréssel rendelkező – művészek elismerésére. Az MMA-törvény módosításával – illetve a pénzügyi forrásoknak a költségvetési törvényben biztosítása mellett – az Országgyűlés 2018. január 1-jétől (márciussal induló folyósítás mellett) új, rendszeres havi juttatást vezetett be: a *művészcéltörvényes járadékot*, amelyet – a kiemelkedő művészeti teljesítmények és művészi életút iránti állami tisztelet kifejezéséül – a köztestület titkársága tavasztól folyósítja a törvényben meghatározott művészeti díjakban részesült, 65. életévüket betöltött, azt kérelmező személyeknek. Mindezek mellett 2017 őszén, annak érdekében, hogy minél több művész részesülhessen rendszeres havi ellátásban, a kultúráért felelős miniszter – az MMA vezetésével egyeztetetten – „Művészeti életpályá elismerés” megnevezéssel új díjat alapított, s adományozásának nem feltétele olyan művészeti díj birtoklása, mint amelyet a művészcéltörvényes járadék esetében a törvény előír. A bevezetett kulturális díj járadék jellegű, egy évre szóló, de meghosszabbítható időtartamú, amelynek adományozása egy országos szakmai szervezet ajánlása mellett kezdeményezhető írásban a kultúráért felelős miniszternél; a díjban és az azzal járó járadékban részesíthető személyek száma limitált; egyidejűleg legfeljebb százötven fő lehet.

Az MMA kezdeményezésére 2017 szeptemberében jelent meg az MMA és a MANK *művészeti ösztöndíjrendszerének* támogatásáról szóló kormányhatározat, amely a köztestület és az Emberi Erőforrások Minisztériuma tulajdonosi joggyakorlása alatt álló,

illetve az emberi erőforrások miniszterének szakmai felügyelete, közreműködői jogosítványa hatálya alá tartozó MANK számára jelentős forrást biztosít ösztöndíjprogramjának a megújítására.

A biztosított forrásból a köztestület által 2018 szeptemberétől évente 100 új ösztöndíj odaítélésére kerülhet sor fiatal és középgenerációs művészek részére havi bruttó 200 ezer forint összegben, három év időtartamra, legfeljebb évi 300 fős létszámkeret eléréseig.⁹ A MANK támogatási rendszerében lévő – és új elemeket is tartalmazó (például az MMA néhai tagjáról, Oláh Jánosról elnevezett szerkesztői ösztöndíj) – támogatások havi összege is megemelkedett a művészeti köztestület által biztosított támogatási összegre.¹⁰

A kulturális tárca és a köztestület vezetése közötti előkészítő tárgyalások eredménye – a köztestület kezdeményezésére – 2016 szeptemberében a Martin György-díj megalapítása,¹¹ továbbá a Bánffy Miklós-díj – művészetelméleti vonatkozású – tartalmi kiegészítése. A Balassa Péter- és Nádasdy Kálmán-díjak megszűntek, ugyanakkor a Jászai Mari-, illetve a József Attila-díj, valamint a Harangozó Gyula-díj évenként adományozható száma megnövekedett. A Népművészet Ifjú Mestere – a közművelődési díjak közül – átkerült a *művészeti díjak* közé. A módosult rendelet újdonsága, hogy a kulturális ágazat díjai esetében – ide nem értve a Pro Cultura Hungarica díjat –, a beérkezett kezdeményezések alapján a miniszter által felkért személyekből álló bizottság és ugyancsak az általa normatív utasításban megjelölt személy mellett az MMA elnöke is javaslatot tesz a díjazottakra.

A rendelet 2017. őszi módosítása vezette be a már említett Művészeti életpálya elismerést (a művésztáradék mint új jogintézmény kialakításával párhuzamosan), illetve ezt követően – a könnyűzenei és dzsesszzenei – díjat alapított a miniszter Máté Péter-díj néven, amellyel első alkalommal 2018 márciusában méltattak művészeket.

2018 augusztusában Herczeg Ferenc-díjat alapított az emberi erőforrások minisztere, mint a kultúráért felelős kormánytag; a díj fikciós vagy dokumentarista jellegű történeti irodalmi – történetírói, történelmi regény vagy történelmi dráma írói – teljesítmény elismerésére adományozható.

Ugyancsak a kultúráért felelős miniszter – a 2019 őszi bejelentés után, 2020 januárjában – alapította meg a Sára Sándor-díjat, amely – az MMA néhai tagjának emléket őrző – díj 40 év alatti rendezőknek, operatőröknek, illetve forgatókönyvíróknak adományozható.

2014–2015-ben a művészeti köztestület és a kultúráért felelős minisztérium vezetői folyamatosan tárgyaltak a *Nemzeti Kulturális Alap* megújításáról, a források felhasználása tekintetében a köztestülettel való szoros együttműködést szem előtt tartva; az új működési – a kormányzati és nem kormányzati (köztestületi, civil szakmai szervezeti) együttműködési – modellt a 2015. év végi törvénymódosítás vezette be.¹²

A változtatások szerint a köztestület az NKA Bizottságának, illetve a művészeti főtematikájú kollégiumok tagjainak egyharmadát jelöli, továbbá a kultúráért felelős miniszter az MMA elnöke egyetértésével dönt a felosztható pénzeszközöknek a művészeti főtematikájú állandó szakmai kollégiumok és a további állandó kollégiumok közötti, egymáshoz viszonyított arányáról, valamint a támogatás összegének az egyes művészeti állandó kollégiumok közötti felosztásáról.

A fentiekben túl az NKA Bizottság a miniszter és az MMA elnöke által jóváhagyott éves munkaterv alapján látja el feladatát.

A miniszter az NKA forrásainak felhasználására állandó szakmai kollégiumokat hoz létre, majd kinevezi azok tagjait és vezetőit. A korábbi évek szakmai egyeztetései értelmében új kollégiumi struktúra jött létre, és a változtatások eredményeképpen az irodalmi, a zenei, a képző-, az ipar- és tervezőművészeti, valamint az építészeti, továbbá a

fotó-, a film-, az előadó, a népművészeti főtematikájú állandó szakmai kollégiumokat a miniszter – az MMA elnöke véleményének kikérése után – rendelettel hozza létre, s az MMA elnökének egyetértésével nevezi ki azok vezetőit.

Megváltoztak a delegációs összetételek és arányok: a miniszter a művészeti főtematikájú, állandó szakmai kollégiumok tagjainak egyharmadát saját hatáskörben kéri fel az érintett szakmai szervezetek véleményének meghallgatása után, egyharmadát az MMA, további egyharmadát pedig az érintett szakmai szervezetek delegálják.¹³

A szervezeti rend és működési elvek megújítását követően a kultúráért felelős miniszter, mint az NKA elnöke, az MMA vezetőivel folytatott egyeztetések után a korábbi időszakból származó, az NKA költségvetési fejezetét terhelő pénzügyi tételek meghagyását eredményesen kezdeményezte a Kormánynál. Így újraindulhatott a folyóiratok hároméves támogatási időszaka, megkezdődött a Halmos Béláról (az MMA néhai tagjáról), illetve az Imre Zoltánról elnevezett program; a strukturáltabb kollégiumi szerkezet – a jelentősebb nem kormányzati részvétel mellett – a társadalmi, illetve szakmai feladatellátást különösebb zökkenők nélkül biztosította, mindeközben az NKA kezelőszerve integrálódott a minisztériumi támogatáskezelő szervezetbe.

Az NKA politikai legitimációja több mint két évtizedes működése alatt folyamatos volt, szakmai és társadalmi elfogadottságáról ugyanez nem mondható el. A leírt változtatások megalapozták a társadalmi hitelességet, továbbá – az adminisztratív-igazgatási területen – fenntartották a feladatellátás korábbi színvonalát. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az NKA-n belül működő – a nyílt pályázati rendszer melletti – támogatási gyakorlatok eltérnek az eredeti, a társadalmi részvételre alapozott pályázattási rendszer elvi alapjaitól.

Ehhez kapcsolódóan megállapítható, hogy az NKA hosszú távú működése, illetve a kultúrafinanszírozás gyakorlata szempontjából megkerülhetetlen a költségvetési intézmények, az állami alapítású társaságok, valamint az NKA-ra telepített kormányzati programok finanszírozáskérdéseinek összefüggő vizsgálata, ezek rendszerszintű megválaszolása, ami az Alap nem állami szervezeti kört támogató gyakorlatának visszaállítását, illetve a kormányzati és önkormányzati alapítású, valamint fenntartású kulturális szervezetek finanszírozásának felülvizsgálatát, költségvetésük megerősítését egyaránt jelenthetné.

2014–2015-ben mind a *folyóiratok, mind a könyvkiadás állami támogatása* elégségesnek volt mondható, de fennmaradt a korábbi évtizedekben kialakult helyzet: a kiadói tevékenység általános költségei már sok esetben szinte ellehetlenítették a kiadást.

Az utolsó esztendőben a lap- és könyvkiadás állami támogatásának rendszerében nem történt jelentős változás: a művészeti lapok, folyóiratok megjelenését egyaránt nehezíti az állami támogatás mértéke és a nemzeti „piac” néhány sajátossága, különösen a magyar nyelven olvasók létszámának csökkenése. A nyomtatott művészeti, művészetelméleti lapok és folyóiratok piaci értékesítésének esélyeit tovább rontja – a digitalizálás jelenségének következtében – az előfizetések és az eladott példányok visszaesése. A könyvkiadás esetében megállapítható, hogy a hazai kiadást és terjesztést mindössze néhány vállalkozás határozza meg, ezért is okozhatott jelentős mértékű zavart az egyik nem állami szereplő kiesése. A magyar kulturális – ezen belül művészeti – lap-, valamint könyvkiadás és -terjesztés jelentősebb állami szerepvállalás nélkül – úgy, mint a kiadói tevékenység támogatása, vagy a társadalmi elérést biztosító értékesítési hálózat kialakítása és fenntartása – nem töltheti be lehetséges szerepét; mindezekért szükséges lenne egy – az irodalmi klubok, a műfordító-, író- és költőképzés helyszínékként is működő – Kárpát-medencei magyar könyvesbolthálózat kialakításának kormányzati támogatása.¹⁴

2010-ben a Balassi Intézet és vele együtt a *külföldön működő magyar kulturális intézetek* felügyelete a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumhoz, majd 2014-ben a Külgazdasági és Külügyminisztériumhoz került. 2015-ben a korábbi időszak intézményhálózat-fejlesztéseit követően megindult az intézetek szakmai és pénzügyi megerősítése, megkezdődött a Balassi Intézet gazdálkodási-igazgatási – szaktárca általi – integrálása, lehetőséget teremtve a nemzeti kultúránk – ezen belül művészeti értékeink – korábrinál erősebb felmutatására, bár az is elmondható, hogy a források elégtelensége – ahogy a korábbi évtizedben, úgy a tárgyalt időszakban is – elnehezítette, elnehezíti a már integrált külföldi magyar kulturális intézetek működését.

Kedvező változásként leírható, hogy a korábbi kormányzati feladat-, illetékességi és hatásköri változások, valamint szervezeti átalakítások eredményeképpen az utóbbi esztendőben a kultúrdiplomáciai tevékenység már hatékonyabb szakmai irányítással – s ezáltal a magyar kultúrának jelentősebb nemzetközi jelenlétet biztosítva – érvényesült a külügyi tárcán belül.^{15,16}

Míndezekhez kapcsolódóan viszont az is megállapítható, hogy a *hazai kulturális emlékek, valamint a külföldi magyar évadok* jellemzően rövid előkészítéssel és kevésbé összefogottan valósultak meg, még azokban az esetekben is, amelyeknél a Kormány – akár időszakosan – a feladatellátásért felelős állami vezetőt nevezett ki vagy jelölt ki. Az alaposabb előkészítés, a kulturális emlékezet fenntartását célzó művészeti programok társadalmi üzenetének összekötése a jövőben erősebb kormányon belüli koordinációt igényel, a nem kormányzati szereplők hangsúlyosabb bevonásával; ezen megvalósítási mód pozitív példája volt a köztársasági elnöki koordinációval megvalósult Arany János-emlékév.

2010-től a kormányzat több száz milliárd forintot fordított az oktatási-nevelési és kulturális infrastruktúra fejlesztésére, erre alapozottan egyeztetéseket követően – 2019 elejére – kialakította az iskolás gyermekeknek szánt kulturális-közművelődési programját.

2019 szeptemberétől, a kulturális értékek megismertetéséért, kultúrafogyasztó emberré nevelést célzóan – az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Klebelsberg Központ, mint lebonnyolító megvalósítása mellett, a tanórai kereteken túli programkínálatként – a tavaszi kísérleti időszak után – elindult a Lázár Ervin Program, amelyet a kormányzat előadóművészeti, illetve őshonos állatok bemutatásáért ellátó szervezetek együttműködésével valósít meg, a felkínált programokra az általános iskolák novembertől jelentkezhetnek.

A kifejtett kormányzati cél, hogy a Magyarországon az állami fenntartású több mint ötven színház, bábszínház társulatai – amelyek eddig is rengeteg gyerekelőadást tartottak, közönségük évente mintegy 300 ezernyi gyermek volt – a jövőben a 700 ezer általános iskolás évenkénti – a Programhoz kötődő egyszeri – színházlátogatását (színházi, tánc- vagy cirkuszi produkció megtekintését) biztosítsa; mindeerre a kormány 2020-tól – beépülő jelleggel – évente 5,5 milliárd forintot biztosít. A *Lázár Ervin Program közművelődési céljait a köznevelés központi hivatala koordinálja, a kulturális intézmények bevonásával*, mindez az integrált humántárca elvi céljainak gyakorlatban megmutató – a köznevelés, a közművelődés és a kultúra igazgatásának szinergikus – eredményeként is értelmezhető.¹⁷

Összefoglalva – és a vizsgált időszakra vonatkoztatva – megállapítható, hogy a művészek elismerésének, személyes megbecsülésének, a tevékenységükhöz kötődő ösztönzések rendszere, a művészeti köztestület szerepvállalása, az alkotás helyét, illetve az előadás helyszínét biztosító kulturális intézmények, a kultúraközvetítés közszolgálati lehetőségei, valamint a nemzeti szinten rendelkezésre álló eszközpark és állami alapítású közművelődési programok folyamatosan erősödtek.

Az MMA megalakulását követő évben – előadásaimban, írásaimban – már kifejtettem, hogy a művészeti köztestület a kultúra területén – különös tekintettel a művészetekre – lezajló államtalanítási folyamat (dezetatizáció) „intézményesítése”.¹⁸

A későbbiekben kapcsolódóan megállapítható volt, hogy amíg a dezertizáció látható a művészeti területen, hiszen az MMA intézményi erősödésén túl, illetve ehhez kapcsolódóan az NKA 2016-tól fennálló közös kormányzati-köztisztviselési „működtetése” is ekképpen értelmezhető, amiképpen a közművelődési ágazatban a Nemzeti Művelődési Intézet állami intézményként történő megszüntetése és a funkcionális utódként 2017 elején a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány által létrehozott NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Korlátolt Felelősségű Társaság nem kormányzati szervezetként való működése is.

Ellentétes folyamatok is tapasztalhatóak: többek között az önkormányzati iskoláknak 2013-tól – a főszabály szerinti – az állami fenntartásba vételével, a kancellári rendszer 2014-es bevezetésével a felsőoktatás területén, a tudománypolitika-innováció területein az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknak a létrejött Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, mint kormányhivatal 2015-ös felügyeletébe vonásával, illetve a Magyar Tudományos Akadémia intézethálózatának az új fenntartási gyakorlatával (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2019-től) egy erősödő állami felelősségvállalás mutatható ki (nem beszélve arról, hogy önálló és tárcával bíró miniszterhez rendelték-emelték a tudománypolitikai, valamint innovációs témakört).

A fentiek összegzéseként megállapítható: a korábbiakhoz képest a kultúra területén is látható az állami fenntartói szerepek erősödése – tisztázás-kialakítás alatt áll az az elv és gyakorlat, ami szerint a valós finanszírozó, mint fenntartó kapjon jogköröket – az önkormányzati alapítású-fenntartású előadó-művészeti szervezetek esetében; a filmügy területén a nem kormányzati alkotmányos szervtől – az NMHH-től – a feladatellátás visszavétele 2020 januárjával megtörtént.

(A Nemzeti Kulturális Tanácsról, a kultúrstratégiai intézményekről, valamint egyes kulturális vonatkozású törvények módosításáról szóló 2019. évi CXXIV. törvényről) A jogszabály tervezetével kapcsolatban kialakult szakmai és politikai viták bemutatásától el lehet tekinteni, megállapítva, hogy a tervezet leírt ambíciózus változtatások után a decemberben elfogadott, kihirdetett és hatályba lépett törvény¹⁹ torzójellegű, hiszen a politikai viták után a kormányzat a korábbi számos céljáról (pl. az NKA-val, valamint az előadóművészeti szervezetek vezetőinek – finanszírozáshoz kötődő – kinevezési gyakorlatának megváltoztatásával kapcsolatosokról) lemondott.

Elmondható, hogy a preambulum rész a „maradék-tartalomhoz” képest említi a kreatív ipar fejlesztését is, bár ezen céltételezés önmagában áll, a szövegegészhez elmagányosodva.

A törvény céljait, a jogszabály első paragrafusa írja le: „a) a nemzeti kultúra erősítése érdekében meghatározza a kultúrstratégiai intézmények körét, b) létrehozza a Nemzeti Kulturális Tanácsot (a továbbiakban: Tanács)”; amelyet a következő paragrafusok kibontanak. A 2. § a hatálynál a következőkről szól: „A törvény hatálya a nemzeti kultúra

- a) előadó-művészet,
- b) alkotóművészet,
- c) közgyűjtemény és emlékezetpolitika,
- d) népi hagyományok,
- e) közösségi művelődés,
- f) vizuális művészet

ágazataiban (a továbbiakban együtt: kulturális ágazatok) működő intézményekre és szervezetekre (a továbbiakban együtt: kulturális intézmény), valamint a Tanácsra terjed ki.”

A leírtak számos problémát vetnek fel. Elsőként az átfedéseket: például az előadó-művészet(ek) és a „népi hagyományok” (szellemi népművészeti része), de a „népi hagyományok” tárgyaló művészeti vonatkozásai a „vizuális művészet” fogalmával átfedést-bennfoglalást mutat. Másodsorban igazgatási szempontból is zavaros a népi hagyományokat ágazatként definiálni. Ugyanígy megkérdőjelezhető, hogy lehet-e igazgatási meghatározási kísérletként az „emlékezetpolitika” „ágazatáról” beszélni. Nem elfogadható az a magyarázat, hogy a jogalkotó ezzel a felsorolással alkotta meg a „nemzeti kultúra ágazatait”, mert ez jogalkotási szempontból is elégtelen (hiszen más szabályozási helyektől eltérő tartalmú, itt pedig nem kifejtett).

A törvény 3. § (1) bekezdése így szól: „A nemzeti kultúra a nemzeti identitás fennmaradásának letéteményese, amely a hagyományok, a kulturális szimbólumok és a közös emlékezet eszközeivel a nemzet megmaradását, jólétét és gyarapodását szolgálja.” A szöveg ideologisztikus tartalmával túlszimplifikál fogalmi és tartalmi viszonyokat, eszközszerűvé teszi – s nem a konzervatív politikai filozófiai hagyományok szerint önmagáértvalóként értelmezi – az akként felsoroltakat; kiemelve ezek közül: a (nemzeti) kultúrát eszközszerűségében statikusan szemléli, nem intergenerációs társadalmi fenoménként.²⁰

A törvény 3. § (2) bekezdésében ekképpen szól egy mondat: „A kulturális intézmény működtetéséért a fenntartó a felelős.” Ez a mondat erős alapot ad a kormányzatnak arra, hogy a fenntartási pénzügyi források arányaira alaposan áttekintse a kialakult viszonyt a nem kormányzati alapítású-fenntartású kulturális intézményekkel, például az önkormányzatiakkal.

A jogszabály 4. § (1) Kultúrstratégiai intézményeket sorolja fel a 2. § szerinti egyes „kulturális ágazatok”-hoz rendelve. A listával kapcsolatban elhangzott kritikák annak esetlegességét emelték ki, ez önmagában persze mindig elmondható: ki – pontosabban, ebben az esetben melyik intézmény – miért került be, ha a másik, a harmadik kimarad. Ezek a viták nem visznek messzire. A lista abból a szempontból érdekes, hogy az abban felsorolt szervezetek vezetői adják (valamint az MMA elnöke) a következőkben tárgyalandó tanács tagságát.

A paragrafus következő bekezdése a központi költségvetési biztosítékát adja a felsorolt szervezetek működésének (tulajdonképpen kifejtve, gyakorlati kötelezettséggé téve az előző paragrafus 2. bekezdésében foglalt általános kijelentést).

A paragrafus 3. bekezdése előremutató rendelkezésével a fenntartói felelősség megfogalmazása: „A Kormány a feladatok ellátásához szükséges források hosszú távú biztosítása érdekében a kultúrstratégiai intézményekkel ötéves időtartamra finanszírozási megállapodást köt.” Ennek a rendelkezésnek a jelentősége kimagasló, hiszen ötéves szakmai tervezhetőséget biztosít a kultúrstratégiai szervezeteknek. Kapcsolódóan megjegyzem, hogy a művészeti felsőoktatásról szóló korábbi írásaiban javasoltam a sajátosságokkal bíró (azaz a tömegfelsőoktatás fenntartási-pénzügyi kategóriáiba nehezen sorolható) egyetemi körrel kötendő éveken átnyúló finanszírozási megállapodást, amely a tervezhetőséget – és így a megerősödő szakmai munkát is – biztosítaná,²¹ hasonló működési specifikumaik miatt indokolt a művészeti intézmények – akár a fenti listán túli – finanszírozási gyakorlata.

A törvény harmadik fejezete a Nemzeti Kulturális Tanács testületi összetételéről és működési alapelveiről, valamint feladatairól szól.

A jogszabály 5. § (1) bekezdése szerint: „A kulturális ágazatok egységes kormányzati stratégiai irányításának szakmai alapjait a Tanács biztosítja.” Ennek mi-kéntjéről a 6. § (1) bekezdése rendelkezik: „A Tanács

a) javaslatot tesz a Kormány részére a kultúra kormányzati stratégiájára,
 b) véleményezi és összehangolja a kulturális ágazati fejlesztési terveket,”; azaz a törvény a Tanácsnak az általános kulturális stratégia megalkotását ugyanúgy feladattá teszi, mint az ágazati fejlesztési terveket is. Mindez a kultúráért felelős tárca stratégiaalkotási feladatait a Tanácshoz rendeli („... kormányzati stratégiai irányításának szakmai alapjait a Tanács biztosítja”).

A Tanács működéséről és tagságáról a következők szólnak:

5. § (2) A Tanács elnökét a Kormány határozatában nevezi ki és menti fel.

(3) A Tanács elnökén túl a Tanács tagjai

a) a Magyar Művészeti Akadémia elnöke,

b) a kultúrstratégiai intézmények vezetői.

A 4. § (1) bekezdésének felsorolásában nevesített tizenhét szervezeten, illetve azok vezetőin kívül (amelyből egy nem állami alapítású, a NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Korlátolt Felelősségű Társaság, továbbá egy nem az Emmi fenntartásában van, a Nemzeti Filmintézet Közhasznú Nonprofit Zártkörűen Működő Részvénytársaság) az „elnökén túl” fordulat további egy tagot (az elnököt) és az alkotmányos művészeti köztestület elnökét nevezi meg tagként.

Megállapítható, hogy a tanácsi összetétel heterogén, hiszen a civil alapítású szervezeti és köztestületi vezető ugyanúgy tagja, mint a döntően az Emmi-miniszter által kinevezett intézményvezetők. Eleve, hogy nem személyre szóló a kinevezés (hanem kinevezéshez-megválasztáshoz kötött) a Tanács stratégiai jellegét gyengíti, nemcsak azért, mert egy intézményvezető (menedzser) az intézményi érdekek képviselőjére kinevezett személy (és nem föltétlenül ágazati stratégiai szakember, ami jelen esetben tanácsági feladatként akár „kiolvasható” a jogszabályból), hanem mert a létszám is szokatlanul magas egy kormánynak tanácsot adó (mondjuk ki, bár a jogalkotó nem tette: kormánytanácsadó) testület általános gyakorlatához. Mindezek mellett az is megállapítható, hogy a jelen kinevezési gyakorlat (testületi összetétel) az egyes tagok pozícióvesztéséből fakadóan az összetétel esetlegességét is magában hordozza; az általános gyakorlat szerint a személyre szóló kinevezések határozott időre szólnak az intézmények élén is, valamint a hasonló testületekben egyaránt. Gyakorlat továbbá, hogy a területért felelős miniszter kormányzati politikai-igazgatási logikából fakadóan tagja a hasonló feladatkörrel működő testületeknek, ami itt nem áll fent.²² Mindez azt jelzi: a Nemzeti Kulturális Tanácsot nem erre a feladatra „tervezték”;²³ de zárásképpen az is megállapítható, hogy a szabályozottság szintje (törvény) „szokatlanul magas” a jelen tanácsi összetételhez és feladatokhoz.²⁴

A testülettel kapcsolatban leírható, hogy a törvényben szabályozott – és a kormányfő által összehívott – Nemzeti Kulturális Tanács a legmagasabb szintű (szokatlanul magas) jogi és politikai megalapozottsággal bír, stratégiaalkotó erejét pedig a jövő²⁵ mutatja majd meg.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a 2008-as világválság hazai következményeit – 2013/2014 fordulójára – leküzdő kormányzat korszakos kulturális intézmény- és programfejlesztést hajtott végre az elmúlt évtizedben, különösen igaz ez a megállapítás a tanulmányban górcső alá vett utóbbi másfél kormányzati ciklusra.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány korábbi szövegváltozata a 2019 decemberében a L'Harmattan Kiadónál megjelent, *Túl művészetben, túl emberen* című kötetben olvasható, annak aktualizált-bővített szövegváltozata.
- 2 A vizsgált időszak elején a minisztériumi szervezeti rendben beállt változás az önálló művészeti főosztály megszüntetése volt; a szervezeti egység feladatainak ellátása – az egyidejűleg a közművelődés területére is kiterjedően feladat- és hatáskörrel rendelkező – új (összevont) főosztályon belül valósul meg 2015 márciusától; három és fél évvel később ismét működnek művészeti ügyekért felelős szervezeti egységek az Emberi Erőforrások Minisztériumában (Emmi); 2018-ban a tárcán belül a közművelődési–művészeti terület dezintegrál, bár nem a korábbi igazgatási logika szerint vált szét. Megjegyzendő továbbá, hogy a felsőoktatás – így a művészeti felsőoktatás – fenntartása-felügyelete 2019 augusztusának végén az Emmitől az Innovációs és Technológiai Minisztériumhoz (ITM) került. A szakképzés ügye is az ITM általános hatásköre: 2019 decemberében elfogadta az Országgyűlés az új szakképzési törvényt (2019. évi LXXX. törvény a szakképzésről). A 2020-tól hatályos jogszabályi környezet a művészeti szakképzés ügyét is érinti.
- 3 A gazdaság és a társadalom fejlődését érintő átfogó ügyek és a kormányzati ciklusokon átívelő nemzeti stratégiák megvitatására, valamint a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés, illetve az ehhez illeszkedő szociális modellek kidolgozásának és megvalósításának előmozdítására létrejött a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács. Az Országgyűléstől és a Kormánytól független, konzultációs, javaslattevő és tanácsadó testület működését leíró törvény – 2016 májusától hatályos – módosítása szerint a Tanács kiegészült a művészeti oldallal; a képviselői feladatokat a Magyar Művészeti Akadémia delegáltjai látják el.
- 4 2014-ben és 2015-ben a Várkert Bazár, a Pesti Vigadó, továbbá számos fővároson kívüli művészeti intézmény – a felújítást követően – megnyithatta kapuit. Ezek hosszú távú fenntartása a mai piaci bevételeket alapul véve kérdésessé válhat. Mindezért az állami támogatások hosszú távú biztosítása ugyanúgy feladatként jelenik meg a művészeti infrastruktúra fejlesztésével kötődően, mint a közönség – a látogatók és nézők – számának növelése, illetve pedagógiai programokon keresztül a felnövekvő generációk kapcsolatának kialakítása a kulturális intézményrendszerrel (mindezek miatt stratégiai jelentőségű a későbbiekben bemutatásra kerülő – a néhai Kossuth-díjas íróról, a Magyar Művészeti Akadémia posztumusz tiszteleti tagjáról elnevezett – Lázár Ervin Program).
- 5 Kapcsolódóan megjegyzendő, hogy az Országgyűlés 2019. augusztus 1-jei hatállyal módosította – kiegészítette – a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. tv. 1. mellékletét egy új, o) alponttal; a módosítás értelmében a Magyar Művészeti Akadémia 2019. augusztus 1-jétől bekerült a Közszolgálati Testületbe Jelölő Szervezetek körébe.
- 6 2019. január 20-án elhunyt Andy G. Vajna kormánybiztos; 2019. szeptembertől Káel Csaba bír a filmügyi kormánybiztosi megbizatással.
- 7 Az MMA vezetői – a Film- és Fotóművészeti Tagozat javaslatára alapozva – már 2014 májusában javasolták a kormányfőnek: szükséges lenne a Filmalap forrásait megnyitni az egész estés, a kábelcsatornákat piacképesen megcélzó dokumentum- és ismeretterjesztő filmek irányába, illetve erősíteni az animációs filmek támogatási gyakorlatát.
- Ugyanezen levélben javasolta az MMA a kormányfőnek, hogy vizsgálja felül a Filmalap önrészt is igénylő finanszírozási gyakorlatát, mivel a köztestületi álláspont szerint a nemzeti „film-piac” nem tudja az elvárt, saját forrást kitermelni.
- Kapcsolódóan megjegyzendő, hogy a Filmalap megindította a pályakezdekők számára – játék- és dokumentumfilm elkészítését segítő – Inkubátor Programját; továbbá a Média Mecénátúra Program pedig több olyan filmet támogatott, amelyet bár televíziós sugárzási céllal készítettek, de moziforgalmazásba is kerültek, valamint sikeresen szerepeltek A-kategóriás nemzetközi filmszemléken.
- Ide tartozik még, hogy a hazai filmfinanszírozási gyakorlatban 2012-től a jogalkotó – az európai uniós keretszabályozás alapján – lehetővé teszi, hogy a filmkészítés költségeit teljes egészében biztosít(ha)sja az állam, mivel a nyelvi korlátozottság miatt a magyar filmek úgynevezett nehézfilmek, azaz olyan alkotásnak minősülnek, amelyek a forgalmazásából származó bevételekből nem térülnek meg a gyártási és a marketing ráfordítások, így „korlátozott audiovizuális kapacitásúak”, ezért a közvetett és közvetlen állami támogatások együttesen akár a száz százalékot is elérhetik; a 2010-es évek második felében egyre jellemzőbb ez a (közel) teljesmértékű támogatási arány.
- 8 Jelenleg is – 2020 első negyedévében – zajlik az egyeztetés egy úgynevezett komolyzenei stratégiáról.
- 9 Mindezen sikeres fejlesztések miatt a művészeti köztestület átalakította a korábbi tagozati ösztöndíjrendszerét; tagozatonként két-két éves ösztöndíj volt adható a negyven fölötti és a negyven alatti személyi körnek. Az ösz-

- töndíjrendszerhez idomulva 2019-től az 50 és 65 éves kor közöttiek számára, négy-négy egyéves ösztöndíjat ítélnének meg az egyes tagozatok. Az előbbi felső korhatár fölött pedig az MMA évente tizenyolc életút-díjat ítél oda (amely ugyancsak egy éven keresztül juttatást biztosít); ezzel az MMA-s életpályamodell kiegészült, teljessé lett.
- 10 A tehetséggondozás és az állami művészetpártolás témájához kötődik, hogy a Kormány 2015 szeptemberében határozott a Kárpát-medencei Tehetséggondozó Nonprofit Kft. megalapításáról a kortárs magyar irodalom élővé és olvasottá tételének, illetve az irodalmi tehetséggondozás támogatásának érdekében. A társaság első irodalmi projektje – Előretolt Helyőrség Íróakadémia néven – 2016-ban kezdte meg tevékenységét. Ugyancsak itt említendő, hogy a Kormány a népi kultúra támogatására – az Emberi Erőforrások Minisztériuma fejezetében elkülönítve – 2017-ben hozta létre a Csoóri Sándor-programot, amely az első évben többmilliárd forintból 1349 néptánc- és népzenei együttest, népdalkört támogatott a Kárpát-medencében: népviseletek készíttetése, hangszerbeszerzés, technikai eszközök vásárlása, szakmai oktatói munka, fellépéseik során élő népzenei szolgáltatások igénybevétele céljából. A program céljai – és eddigi tapasztalható eredményei – mellett a tárgyalkotó népművészet jövőbeni jelentősebb – szakmai, képzési anyagi – támogatása is megvalósítandó feladat lenne a jövőben. 2017 júliusában megkezdődött a koordináció az MMA és a kultúráért felelős tárca között a Szokolay Sándor-életmű gondozásának támogatása érdekében; a program a köztestületi-kormányzati források együttesére alapozottan még ugyanazon évben megindult, s a program gerincét a 2018 közepén lezajlott, a gyermek és ifjúsági zeneszerzőknek meghirdetett tehetséggondozó verseny adta.
- 11 2014–2015-ben érdemi egyeztetés folyt a kulturális tárca és a köztestület között a népművészethez kötődően egy új – Martin Györgyről elnevezendő – művészeti középíj megalapítása tárgyában, hogy a művészeti területen belül a népművészeti tevékenységet méltó miniszteri elismerés hiányának megszüntetésével, ugyanakkor az új díj megalapításával a népművészet társadalmi elismertsége megerősödjön.
- 12 2015-ben a NKA korábbi működése alapján az MMA vezetése javaslatot tett az Alap elnökének a vizuális művészetekhez kötődő új kollégiumok létrehozására: önálló képző-, ipar-, fotó- és filmművészeti kollégiumok működésének visszaállítását kérve; 2016. január 1-jétől az NKA megújult kollégiumi struktúrájában ismét önálló kollégiumokként működnek a vizuális művészeti területet támogató testületek.
- 13 A nem művészeti főtematikájú, állandó bizottságokba egy-egy delegáltat küldhet a művészeti köztestület.
- 14 A korábbi szövegváltozatban a következő mondat szerepelt a lábjegyzetben: A jövőbeni állami támogatási formák között megfontolandó lenne a kiadói költségek – kategóriák kialakításán, majd kiadók minősítésén alapuló – finanszírozása, továbbá a hazai kiadású könyvek és folyóiratok határon túli, valamint a határon túliak magyarországi terjesztésének biztosítása további hazai forrásokat igényelne; az ellátás koordinációját akár kijelölt állami szervezet is elláthatná, együttműködésben a kiadókkal. Mindez 2019 májusát követően kiegészíthető az azzal a ténnyel, hogy a Kormány elfogadta a Petőfi Irodalmi Múzeum hosszútávú fejlesztési és működési koncepciójáról szóló határozatát, illetve ezzel párhuzamosan – és ehhez kötődően – a 2020. évi központi költségvetés többletforrást biztosít az intézménynek, így a jövőbeni, eredményes kormányzati feladatellátással a leírt, évtizedes problémák feloldása a következő években megtörténhet.
- 15 Nem a külügyi, hanem a kulturális tárcahoz kötődik a vizsgált időszak megemlíthető kulturális diplomáciai sikere: a Szellemi Kulturális Örökség UNESCO listáján korábban szereplő magyar elemek: a busójárás Mohácson – maszkos farsangvégi télűző (felvétel ideje: 2009), a táncház-módszer (2011) és a matyó népművészet (2012) után az ENSZ-szervezet Szellemi Kulturális Örökség Kormányközi Bizottsága 2016 decemberében felvette a népzene Kodály-módszer szerinti megőrzését az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára.
- 16 Az utóbbi időszakban több magyar kulturális intézet is megnyílt: 2014 januárjában a zágrábi, 2016 januárjában a ljubljana, a tokiói és a szöuli intézet pedig 2019 decemberében kezdte meg működését.
- 17 2019 decemberében a Déryné Program 2020 szeptemberétől történő elindítását is bejelentette a kultúráért felelős tárca, amelynek célja, hogy a legkisebb településekre – falvakba, kisvárosokba – is eljuthassanak színházi előadások.
- 18 Erről 2013-ban több szempontból közelítve is írtam, pl.: Kucsera Tamás Gergely: *Összegzés a köztestületként működő Magyar Művészeti Akadémia közel két esztendejéről*, in: *Magyar Művészet* 2013/1., pp. 12–16.
- 19 <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1900124>. TV (letöltve 2020. 03. 02.)
- 20 Összevetésként egy Kodály Zoltántól származó közismert idézet: „Kultúrát nem lehet örökölni. Az előzők kultúrája egykettőre elpárolog, ha minden nemzedék újra meg újra meg nem szerzi magának. Csak az a miénk igazán, amiért megdolgoltunk, esetleg megszenvedtünk.”

- 21 Kucsera Tamás Gergely: *Vázlatok a magyarországi felsőoktatás finanszírozásának 1990–2013 közötti gyakorlatáról*, Kodifikátor Alapítvány, Pécs, 2014, továbbá különösen a művészeti felsőoktatásra vonatkozóan:
A hazai felsőoktatás – ezen belül a művészeti főiskolai és egyetemi képzés – finanszírozásáról, in: *Magyar Művészet* 2015/1., pp. 38–49.
- 22 A fenti megállapításokat támasztja alá, ha Nemzeti Kulturális Tanács és a közelmúltban – a 2020. március 5-én – megalakult Nemzeti Tudománypolitikai Tanács (NTT) szabályozottságát, valamint összetételét összevetjük: A miniszterelnök 15/2020. (II. 18.) ME határozatával; a *Magyar Közlöny* 2020. évi 24. szám, p. 891., in: <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/3fc847d3670d460dc2459cc1828441e5c43a549e/megtekintes> (letöltve 2020. 03. 10.)
De a Nemzeti Kulturális Tanács nem definiált, viszont formálódó kormánytanácsadó testületi szerepét támasztja alá az a tény is, hogy a kormányfő meghívására és jelenlétében tartotta meg első ülését, 2020. február 19-én.
- 23 A kiszivárgott, majd a kulturális tárca által a nyilvánosság előtt sajátjának el nem ismert korábbi jogszabály-tervezetben egy, az Emmi miniszterét segítő – döntően az által kinevezettekéből álló – munkaértekezlet-szerű formáció volt leírva (ezért is kifogásolta a korábbi tervvel kapcsolatban a művészeti köztestület véleményében az MMA elnökének tanácskozási joggal történő behívását), amely az NKA Bizottságának elvi-irányítótestületi feladatait (forráselosztási kompetenciákkal kiegészítetten) bírta volna.
- 24 A teljesség kedvéért: A Tanács működéséről rendelkezik még a törvény 6. § (1) c, és (2) bekezdése, ekképpen: „c) meghatározza ügyrendjét és működési elveit. (2) A Tanács tevékenységéről évente beszámol a Kormánynak.”
- 25 E kézirat befejeztekor (2020. március 11.) rendelte el a kormányzat a veszélyhelyzetet a koronavírus okozta humánjárvány miatt. A világszinten megjelent fertőzés jelentősen visszavetheti a globális és interdependens gazdaságot, ennek „részeként” a hazait is. Mindez – nagy valószínűséggel – befolyásolni – átmenetileg korlátozni – fogja a kultúra állami támogatásának lehetőségeit is, így hatással lehet a tanulmányban elemzett testület működésére, preferenciáira is.

Mennyit ér a diploma a munkaerőpiacon? – A felsőoktatásba járók humán értéke a HR-RISK modell alapján (2. rész)

(Stresszkezelés, alázat, és a modell eredményeinek kiértékelése) A jövőorientált, hatékony munkaerőpiac valódi értékekre kell, hogy épüljön. Nem lehet itt tényező a helyezkedés képessége, a kapcsolatháló, vagy épp az, hogy alapvetően ki milyen anyagi háttérrel rendelkezik.

A tanulmányban a fenntartható munkaerőpiac potenciális kvalifikált rétegét mértem fel. Szem előtt tartottam, hogy egy társadalmilag felelősséget vállalni tudó országban a tudás, az életvitel, a stresszkezelés képessége és az alázat kiemelt szerepet játszik. A mai egyetemisták akut szokásait figyelembe véve felmértem, hogy kik azok, akik megfelelnek a fenntartható munkaerőpiac elvárásainak.

Az adatok rámutattak, hogy alig akad olyan egyetemista, akire lehet építeni egy ilyen világot. Mindösszesen a felmérésben résztvevők 17%-ára lehet azt mondani, hogy esetleg 5-10 éven belül beérhet és hatékony munkával részt tud venni egy ilyen kulturális háttérrel rendelkező közösség kiépítésében és fenntartásában.

A legnagyobb problémát az alázat és a fiatalok tudása jelenti. Ha jelenleg ezeken az elveken működne a munkaerőpiac, akkor azzal kellene szembesülnünk, hogy az egyetemisták 4%-a rendelkezik megfelelő alázattal, 11%-nak van meg a megfelelő mélységű szakmai, illetve intellektuális tudása. A megkérdezettek 17%-a kezeli megfelelően a stresszt, míg 41% azok aránya, akiknek az életvitele eléri a kívánt minimumot.

Mindezek az adatok arra engednek következtetni, hogy alapvető változásokra van szükség a felsőoktatásban. Meg kell változtatni a felvételi eljárást, valamint az egyetemi mindennapi gyakorlatot is. Célul kell kitűzni, hogy az egyetemek személytelenségét felváltsa egy családiasabb hangulat, hogy ne legyen diplomásokból túlképzés, valamint olyan pedagógusok tanítsanak az egyetemeken, akik a tudásanyag átadásán felül elkötelezettek és beszéli is a diákok nyelvezetét.

A tisztelt Olvasó e tanulmányban a kutatás eredményeit ismerheti meg mélységében, valamint az eredményekből levont konzekvenciákat és a megfogalmazott javaslatokat.

(Eddigi eredmények) A modell felállítása egy kifejezetten komplex elemzést igénylő feladat. Fontos látni, hogy azok a tényezők, amelyek jelen tanulmányban közvetlen nem szerepelnek, milyen eredményt is hoztak.

Tudás

A HR-RISK modell első eleme az R (ryoku, tudásszint). A tanulmány 1. részében prezentált elemzés ugyan elég mély volt, azonban ennek ismertetésére nincs lehetőség. Összefoglalva a legfontosabb adatokat, kiderült, hogy némi kapcsolat van a lexikai háttértudás és a szakmai ismeretek között.

Az egyetemisták besorolása, ismereteik alapján

A legtöbb válaszadó a középső kategóriákban foglal helyet, azaz átlagos, vagy jó tanulmányi eredményeket mondhat magáénak, míg lexikális műveltsége valamivel az átlag felett van. Mindenképp említésre méltó, hogy a megkérdezettek 1%-a mind tanulmányaiban, mind lexikai ismereteiben kiemelkedően teljesített.

Megnevezés		Háttérismeret alapján mely csoportba tartozik					Összesen
		Háttértudása mélyan az átlag alatt	Általános műveltsége kissé hiányos	Átlagosan művelt	Jól tájékozott	Kifejezetten tájékozott	
Tanulmányi átlag alapján létrehozott csoportok	Nem releváns szakemberek	0,0%	1,6%	2,6%	1,6%	0,0%	5,7%
	Átlagos szakemberek	3,1%	14,1%	17,2%	8,9%	0,5%	43,8%
	Jó szakemberek	3,1%	9,9%	15,6%	9,4%	0,5%	38,5%
	Kifejezetten hasznos szakemberek	1,6%	4,2%	3,1%	2,1%	1,0%	12,0%
Összesen		7,8%	29,7%	38,5%	21,9%	2,1%	100,0%

Az iskolai teljesítmény és a lexikális tudást felmérő teszt eredményeiből számítottam ki a R-együtthatót, amely már az elemzés szempontjából közvetlenül befolyásolja a munkaerőpiaci potenciált.

A tudást mérő koeficiens osztályozása

A megkérdezett ismeretei				
Megnevezés		A megkérdezett neme		Összesen
		Lány	Fiú	
A megkérdezett ismeretei	Nagyon rossz, értékelhetetlen	25,0%	27,6%	52,6%
	Elfogadható	22,4%	13,0%	35,4%
	Megfelelő	4,7%	7,3%	12,0%
Összesen		52,1%	47,9%	100,0%

Az összetett mutatószám arra enged következtetni, hogy bizony a fiatalok jelentős részének nincs olyan szintű tudás a birtokában, amely szellemileg kiemelné őket a társadalomból. A megkérdezettek több mint fele 0,6-as koeficiens értékkel rendelkezik, míg a ténylegesen informált réteg aránya 12%. A részletes elemzésből kiderült, hogy a fiúk lexikális tudása messze magasabb, mint a lányoké, viszont a lányok tanulmányi eredménye jobb, mint a fiúké, amelyek összevetéséből azt az eredményt kaptam, miszerint a tudás vonatkozásában az előnyök és hátrányok kiegyenlítődtek; azaz a nemek között nincs releváns eltérés.

Életvitel

A második tényező – az életvitel – is két részre bomlott. A bioritmus és az egyes devianciákhoz való hozzáállás sok dolgot megmutat a fiatalok kapcsán.

A válaszadók életvitelének osztályozása

Megnevezés		Az egyetem megnevezése					Összesen
		BCE	BME	ELTE	PPKE	SOTE	
A válaszadó életvitele	<i>(Szinte) tökéletes életvitel</i>	3,1%	6,1%	6,6%	1,0%	2,6%	19,4%
	<i>Kisebbségi hiányosságokkal rendelkező életvitel</i>	1,5%	7,7%	10,7%	2,6%	4,1%	26,5%
	<i>Nagyobb hiányosságokkal rendelkező életvitel</i>	7,1%	13,3%	12,8%	3,1%	5,6%	41,8%
	<i>Kilátástalan, mély válságban lévő életvitel</i>	1,0%	1,5%	4,1%	3,1%	2,6%	12,2%
Összesen		12,8%	28,6%	34,2%	9,7%	14,8%	100,0%

A Z-generációs egyetemisták bioritmusai a legtöbb esetben kielégítő, bár nem tökéletes. Azért felfedezhető, hogy nem teljesen stabil, ugyanis olykor jelentős eltérés van a fekvési idők és a kelési idők között. Nagyjából elmondható, hogy a szorgalmi időszakban időben lefekszenek a fiatalok, azonban hétvégén, amikor a bulikra kerül a sor, már jóval kijebbe tolong a fekvési idő. Vizsga előtti este igen heterogén módon viselkednek a fiatalok, s a megkérdezettek negyede egyáltalán nem, vagy szinte semmit nem alszik. Egyesek képesek 2-3-ig tanulni, miközben relatíve korán kelnek. Kelés kapcsán megfigyelhető, hogy lustálkodnak a fiatalok, hisz szünetekben akár 10-11-ig alszanak.

A válaszadó egyetemisták, akárcsak kortársaik, igen gyakran járnak bulizni. Egy tipikus egyetemista nagyjából 3-4 hetente megy el szórakozóhelyre, de vannak persze olyanok is, akik szinte egyáltalán nem mennek ilyen helyekre. A buli nem buli, ha nincs hangos zene, táncolási lehetőség és természetesen alkohol. A megkérdezettek kevesebb, mint 20%-a tudja megállni, hogy ne igyon alkoholt, míg az egyetemisták nagyjából fele egy az egyben összeköti a bulizást az alkoholfogyasztással. Egy tipikus egyetemista nagyjából 4-6 korsó sörnek megfelelő alkoholmennyiséget fogyaszt el, azonban van olyan fiatal is, aki képes 2-3 dl színtiszta alkoholt bevinni a szervezetébe. A buli és a mérhetetlen alkoholfogyasztás magával vonja a részegséget. Az egyetemisták semmivel nem különböznek kortársaiknál; sokan 2-3 havonta legalább 1 alkalommal részegek. A kutatásból kiderült továbbá az is, hogy a hallgatók jellemzően 15-17 éves korban tapasztalják meg, milyen részegnek lenni.

Ezen momentumokból kiderül, hogy akadnak olyan fiatalok, akiknek az életvitele kifejezetten csapongó és önpusztító. A felmérés eredményei szerint a megkérdezettek szűk fele kielégítő életvitellel rendelkezik, azonban minden egyetemen megtaláljuk azt

a leszakadó réteget, akik állandó jelleggel éjjeleznek, és nem tudják kontroll alatt tartani egyes vágyaikat. Feltehetően ők halogatók is, aminek eredményeképp vizsga előtti este egy éjjelt áttanulva mennek zh-t írni.

(További eredmények)

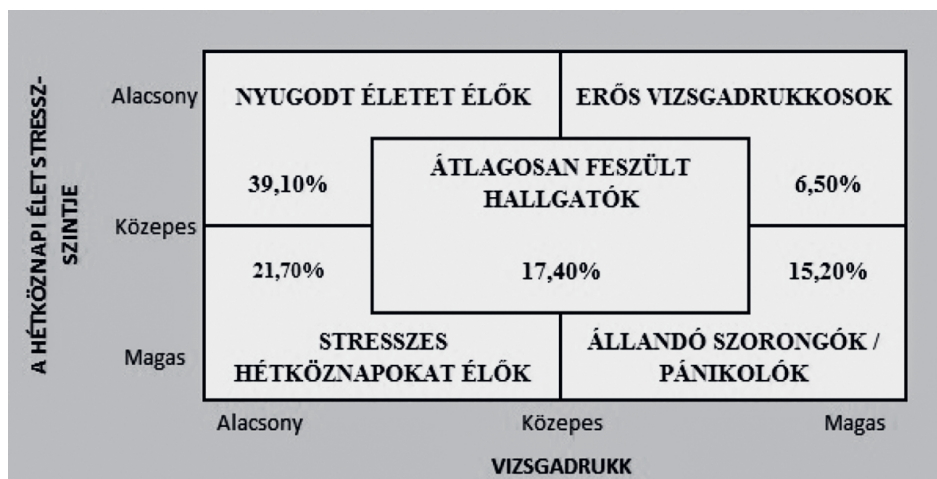
Stresszkezelés

A kutatás során nagy figyelmet kap a stressz, annak kezelése, ugyanis véleményem szerint csak abban az esetben valós a tudás, ha azt bármikor képes kihozni magából az egyetemista. Ha lefagy, leblokkol, akkor ez a tudás nem megbízható. Akkor sem áll biztos lábakon az ismeret, ha alapvető személyiségbeli problémákat tapasztalunk. Az önértékelési gondok, illetve a hangulatingadozások csökkentik a megbízhatóságot. Mindezek együttes elemzésére teszek kísérletet.

Korábbi kutatások eredményei

A 2013-ban a felsőoktatásban tanulók mentális állóképessége erőteljes negatív megítélés alá esett, ugyanis mintegy 70% volt azok aránya, akik nem voltak képesek saját érzelmeiket megfelelő szinten kordában tartani. A felmérésben a fiatalok érzelmeinek, bizonytalanságainak intenzitását, valamint a lelki állapotát helyeztük középpontba. A 2015-ös kutatás már némileg pozitívabb képet mutatott, azonban az adatok alapján már meg lehetett határozni, kik azok, akik leginkább a veszélyeztetett zónában helyezkednek el.

Az egyetemi hallgató stresszhez fűződő viszonya

2015-ben a válaszadók mintegy kétötöde rendelkezett valamilyen erős stresszel, szorongással, vagy éppen ennek valamilyen minősített változatával. 37,2% azok aránya, akik számára az önmegvalósítással kapcsolatos faktorok (párkapcsolat, testi énkép, barátok, család, fizikum...) okozott nagy szorongást, míg a válaszadók ötöde (21,7%) tekintette magát erősen vizsgadrukkosnak. Az ábra jobb alsó kvadránsába tartozó fiatalok különös figyelmet érdemelnek, hiszen erre a 15%-ra az jellemző, hogy az élet minden területén legalább időszakosan erős stresszhatásnak,

szorongásnak vannak kitéve. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ezen egyének a mindennapjaikban igen frusztráltak, sok bennük az elfojtott érzés, úgy, mint a harag, a düh, vagy éppen a csalódottság, a fájdalom és a kudarcérzet. Fontos megjegyezni, hogy a bármely területen is erősen stresszelők között kerülhetnek ki a mentális betegségben szenvedők, ugyanakkor erre a legnagyobb esélye ezen 15%-os rétegnek van. A depresszió, a szociális fóbia, az anorexia, a pánikbetegség és egyéb mentális betegségek a fiatalok mindennapi fogalmaivá váltak. Az emberek 30%-a átéli legalább egyszer a depressziós időszakot, és a tapasztalat azt mutatja, hogy a fiatalok igen fogékonyak a mentális betegségekre. Azok, akik mindennapjaikban és a tanulásaikban sem tudnak önmagukra lelni és állandóan frusztráltak, mindenképpen olyan helyzeti hátrányba kerülnek, amely kihat nemcsak a tanulmányi eredményükre, hanem a jelenbeli és jövőbeli magánéletükre is, ezáltal pedig egy folyton önmagukat kereső ördögi körbe kerülhetnek. A rendszerváltás utáni első években született fiatalok jelentős része tehát állandó szorongások közepette élte mindennapjait.

Empirikus adatok (2017)

A kutatásban a stresszt különválasztom stresszorok szerint. Megkülönböztetek karrierrel és magánélettel összefüggő stresszforrásokat. Az elemzés során ezek a logikai sémán haladok végig.

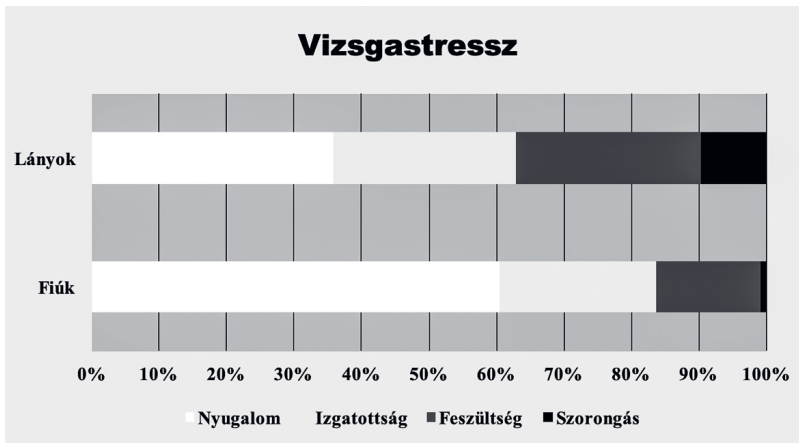
Vizsgastressz

2017-ben már igen fejlett a digitális technológia, így az oktatásban is szerepet kapnak ezek a technikai eszközök. Ez egyre személytelenebbé teszi az életet, és egy mesterséges versenyt alakít ki a diákok között. Ezt a versenyt sokan nehezen kezelik. A vizsgák, számonkérések alapvetően rutinfeladat kellene, hogy legyen, azonban a stressz itt is bezavar.

Alapvetően négyféle embert különböztetek meg annak alapján, hogy vizsgák során miképp viszonyul az elvárásokhoz és az ebből adódó stresszhez. Egyes diákok teljesen nyugodtak, fát lehet vágni a hátukon. Ők a legszerencésebbek, bár azok sem panaszkodhatnak, akik egyfajta pozitív izgatottságot éreznek, bár náluk fennáll annak a veszélye, hogy esetleg túlpörögnek. Náluk lényegesen rosszabb helyzetben vannak azok, akik izgulnak, félnek esetleg, de alapvetően ez a stressz elmúlik, és a teljesítményre, közérzetre, életvitelre sincs hatással. A legrosszabb helyzetben azok állnak, akik kifejezetten szoronganak, akár fizikai tüneteket is produkálnak. A stressz esetükben veszélyezteti a vizsga sikerességét, a hangulatukat és persze ők azok, akik a legkevésbé tudják kezelni az elvárásokat és az esetleges kudarcokat.

Azaz tisztában kell lenni, hogy az egyetemisták eltérőképpen értékelik az egyes vizsgákat, éppen ezért stresszszintjük is változik. A stressz szintje függ a tárgy nehézségétől, a vizsga formájától, a vizsgáztató tanártól, a tanulásra szánt időtől és az alapbeállítódottságtól. Tapasztalatom szerint a szóbeli vizsgák sokszor félelmetesebbek, kiváltképp egy szigorúnak vélt, konzervatívabb tanár esetében. Mindenesetre tehát fel kell fognunk, hogy az egyetemisták akár mind a négy csoportba is tartozhatnak. Ezt szem előtt tartva célszerűnek láttam az erősebb szorongást mérni, ugyanis a munkaerőpiaci értékelésnél a szorongás egyértelműen negatív hatással van az eredményességre.

A vizsgastressz mért eredménye

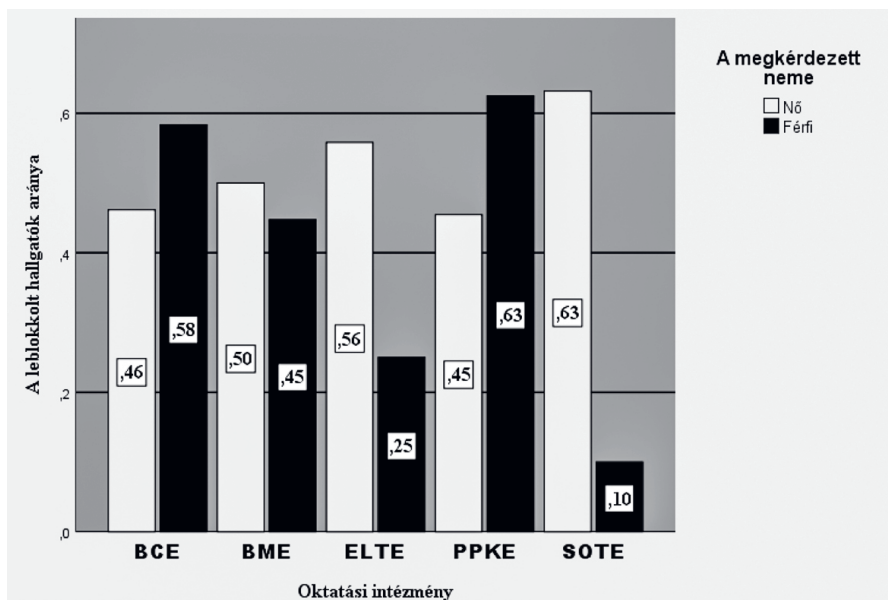
Forrás: saját szerkesztés

Ahogy a korábbi kutatásokból is látható volt, szinte minden esetben a lányok érzékenyebbek a mentális problémákra, mint a fiúk. Jelen esetben is észrevehető, hogy míg a lányok átlagosan 10%-ban szoronganak, addig ugyanez az arány a fiúknál csak 0,8%. Minden egyetem esetében igaz az, hogy a lányok stresszesebbek.

Egyénekre lebontva az elemzést, elmondható, hogy a válaszadók jelentős többsége nem érez semmilyen szorongást, azonban a fennmaradó mintegy 10-15% igenis oly mértékű negatív stresszt érez, amelyet elég nehezen tud csak kezelni. Volt olyan válaszadó, aki azt mondta, a vizsgák, zh-k 95%-a során ilyen kezelhetetlen mértékű szorongást érez. Habár ez a lány a műszaki egyetemre járt, mégsem a BME-sek a legstresszesebbek. Az adatok arra engednek következtetni, hogy az ELTE-n viszonylag gyakori a szorongó fiatalok (elsősorban lányok) részaránya.

A szorongás, mint írtam, negatívan hat a teljesítményre, azonban tényleges hatása (a végeredményre) csak ritkán van. A vizsgáknál leginkább ez akkor valósul meg, ha valaki leblokkol és a nagy stressz miatt nem jut semmi eszébe, vagy teljesen összekavarodnak a megtanult információk.

A leblokkolt hallgatók megoszlása

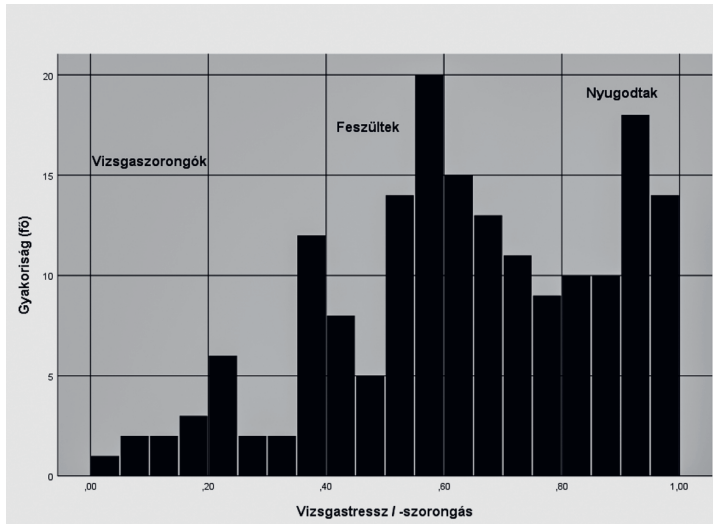
Forrás: saját szerkesztés

A leblokkolás vonatkozásában már nem feltétlen érvényesül az, hogy minden esetben a nők nehezebben tudják kezelni a stresszt. Jóllehet, egyes egyetemekre vetítve viszonylag kis mintáról beszélünk, mégis érdekes azt megfigyelni, hogy a közgazdász hallgatók és a PPKE diákjainak esetében a fiúkra jellemző inkább, hogy a teljesítményüket döntően befolyásolja a blokkolás. A legnagyobb eltérés az orvostanhallgatók között tapasztalható, ahol a lányok több mint 60%-a legalább egyszer leblokkolt már, míg a fiúk 10%-ára volt már jellemző, hogy elfelejtették a megtanult anyagot.

A stresszt akkor is észrevehetjük, ha megfigyeljük, hogy mit csinálnak a fiatalok a vizsga előtt. A lányok és a fiúk 10%-ára egyaránt jellemző, hogy az utolsó órában nagyban bújják az anyagot és tanulnak. Vannak – nem is olyan kevesen –, akik ugyan nem tanulnak, de egy-egy dolgot még gyorsan átnéznek a számonkérés előtt. A lányok fele, a fiúk bő harmada cselekszik így.

Ha az eddig leírtakat a végső elemzéshez simítjuk, akkor kiderül, az egyetemeken milyen arányban oszlanak meg a vizsgaszorongók, a feszültek, illetve azok, akik nyugodt állapotban várják a számonkérést.

A felmérésben részt vevő fiatalok vizsgaszorongása

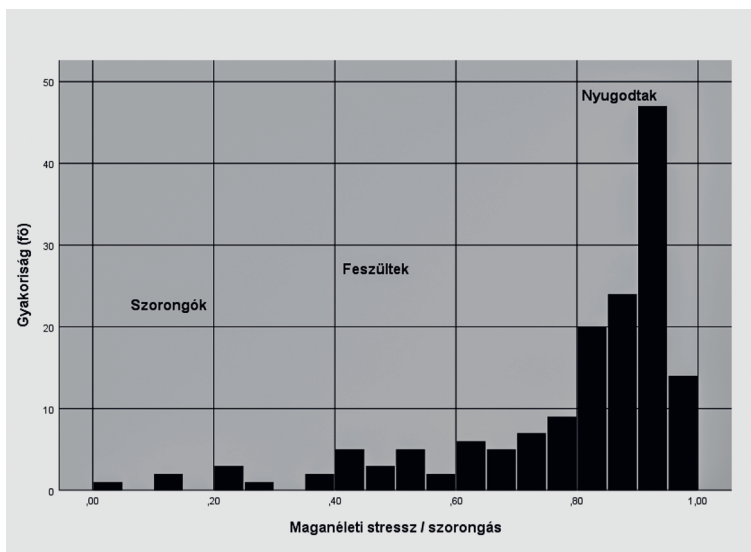
A vizsgastressz nevezetű részkoefficiens értékét 0–1 közé szorítva látható, hogy a válaszadók legtöbbször nem idegeskedik a vizsgák miatt. A várakozásokhoz képest talán nagyobb a nyugodt állapotban lévő hallgatók aránya, hiszen nagyságrendileg a megkérdezettek negyede sorolható ebbe a kategóriába. A középső kategóriában helyet foglalóknál ugyan némiképp izgulnak, stresszelnek, de összességében nincs jelen a vizsgaeredményt relevánsan befolyásoló stressz. Az adatok szerint nagyjából minden 10. egyetemista küzd erős vizsgaszorongással. Ez ugyan nem minden esetben, de sokszor abban meg is mutatkozik, hogy egyszerűen leblokkolnak.

A vizsgastressz mutató tekintetében egyértelműen a fiúk előnye figyelhető meg. A válaszadók közül sokkal nagyobb a szorongással küszködő lányok, mint fiúk aránya, éppen ezért a koefficiens értéke is ennek megfelelően alakult.

Magánéleti stressz

Magánéleti stressz alatt minden olyan stresszforrást meg lehet említeni, amely közvetlenül nem függ össze a karrierrel. Egy párkapcsolati kudarcra visszavezethető önértékelési probléma, az önmegvalósítás kudarcra mindenképp ilyen. Ezek elemzése ugyanolyan fontos, mint a vizsgával, előmenetellel összefüggő stresszfactorok.

A hallgatók magánéleti stresszszintje

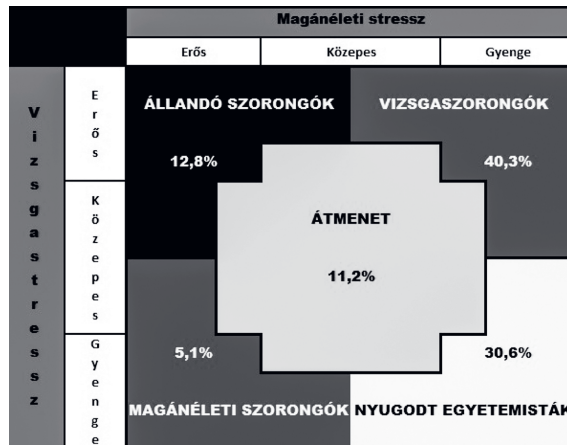

A megkérdezettek válaszait pontozva, és a kapott pontszámokat standardizálva olyan ábrát kaptunk eredményül, amely megmutatja, hogy az egyetemisták a magánéleti válságokat mennyire tudják kezelni. Jól látható, hogy a magánéleti stresszt mutató koefficiens a legtöbb esetben közelíti a maximális értéket. Az adatok arról árulkodnak, hogy a megkérdezettek több mint a fele minimum 0,8-as értékkel rendelkezik, így mindenképp elmondható, a jelentős többség nem érez különösebb magánéletre visszavezethető stresszt. A skála másik végén azok állnak, akiknek a koefficiense igen alacsony. Az ábrán jól látszik, hogy mintegy 10 fő (a megkérdezettek 5%-a) igencsak leszakadt e tekintetben a többi egyetemista stresszkezelési értékéről. Ez a pár százalék olyan fiatalokat foglal magában, akik rendszeres jelleggel szoronganak, és akár komoly önértékelési zavarokkal, vagy más mentális eredetű problémával küszködhetnek. Szerencsére a koefficiens értéke alapján állítható, hogy a hazai egyetemekre kevés ilyen hallgató jár.

A stresszkezelésről összességében

A vizsgastressz és a magánéleti stressz elemzése után e két részadatot összegezzük. Ebben az esetben megkapjuk azt a stresszre vonatkozó együtthatót, amit a munkaerőpiaci elemzésben már közvetlenül is fel lehet használni.

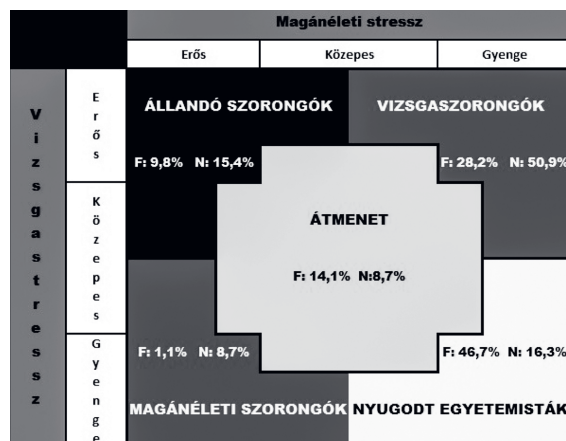
A kutatásban részt vevő fiatalok stresszorai

Ábrázoljuk egy ábrán a vizsgára és a magánéletre jellemző stresszkezelési együtt-hatót! Ebben az esetben egy igen informatív mátrixot kapunk eredményül, amely már relevánsan képes a válaszadókat kategóriába sorolni annak alapján, miképp viszonyul a stresszhez.

Az ábra kiválóan megmutatja, hogy a fiatalok közel 13%-a erős stresszhatásokat él át, mind a vizsgák kapcsán, mind a magánéletben. Ők egyértelműen nem kezelik jól a stresszt. Habár számuk lehetne alacsonyabb, pozitívumként fogható fel, hogy nem ez a kategória a legáltalánosabb. A válaszadók közel fele szituatív szorongásokkal küzd. Az adatok rámutatnak, hogy mintegy 40% a vizsgaszorongók aránya, akik hajlamosak a leblokkolásra, míg az önmegvalósítási és egyéb magánéleti gondok miatt a válaszadók 5%-a érzi magát tehetetlennek. Mindenképp figyelemre méltó, hogy az egyetemisták közel harmada nyugodt természetű.

A kutatásban részt vevő fiatalok stresszorai – nemenként

A stresszel való megküzdés a mentális betegségek témájába tartozik. Épp ezért fontos, hogy a férfiak és a nők hány százaléka tartozik az egyes kategóriákba. Alapvetően az egyértelmű, hogy a nők sokkal nehezebben kezelik a stresszt, a feszültséget és sokkal inkább jellemző rájuk kiszolgáltatottság, ha szoronganak. A lányok 15%-a folyamatosan frusztráltak, legyen szó az élet bármely területéről. Rendkívül nagy a vizsgaszorongó lányok aránya. A kutatás adatai szerint a lányok kétharmada nagyon erős stresszben van, ha számot kell adnia tudásáról. A lányok 24%-a ezzel szemben a magánéleti problémákat tudja nehezen kezelni.

A nyugodt emberek között kivételesen nagy az eltérés a két nem között. Míg a férfiak közel fele alapvetően higgadt tud maradni, addig a nők 16%-a képes csak ugyanerre. Mindez tehát azt jelenti, hogy a felsőoktatásban tanuló lányok nagy része nem, vagy csak nehezen tudja kezelni a lelki nyomással járó helyzeteket.

A felmérésnél az is kiderült, hogy azok, akik a lekérdezés pillanatában, vagy azt megelőzően depresszióval, szorongásos zavarral küszködők vagy egyéb lelki gondokkal küszködtek, szinte kizárólag lányok voltak.

Alázat

Korábbi kutatások eredményei

Már a 2013-as kutatás rámutatott arra, hogy a felsőoktatásban tanuló hallgatók közel sem járnak be minden órára. A riportok során kiderült, hogy számos tényező befolyásolja az aktivitásukat, mint például tanító tanár, vagy a tantárgy előzetes hírneve a diákok körében. Ezen tényezők együttesen csökkentik az érdeklődést az előadások, szemináriumok iránt.

Hiányzások – 2013

Megnevezés		Az egyetem megnevezése					Összesen
		BCE	BME	ELTE	PPKE	SOTE	
Az órára járás gyakorisága alapján az alázata	Nagyon rossz, értékelhetetlen	4,1%	12,3%	9,2%	3,6%	9,2%	38,5%
	Elfogadható	5,6%	6,2%	9,2%	2,6%	2,1%	25,6%
	Megfelelő	3,1%	9,7%	15,9%	3,6%	3,6%	35,9%
Összesen		12,8%	28,2%	34,4%	9,7%	14,9%	100,0%

**heti 16 idősavot feltételezve*

Bevett szokás, hogy a szemeszterek első óráin sokszor közel teltház van, majd a harmadik-negyedik hét magasságában elkezd csökkenni a létszám és konvergál egy arányszámhoz. A megkérdezett hallgatók úgy nyilatkoztak, hogy jelentősen gyakrabban mennek be szemináriumokra, ami megfelel a tapasztalt arányoknak. Ezt többek között az internetre feltöltött előadásvázlatok, az unalmas előadások, az órák látogatottságának nem kötelezővé tétele és a motiváció hiánya egyaránt katalizálja. Ezen tapasztalatok pedig 2013-ban azt mutatták, hogy a hallgatók heti hiányzásainak köszönhetően 1 szemeszter során mintegy 50 órát mulasztanak el, és az adatok 2 év múlva sem változtak jelentősen.

Az órán való jelenlét akkor válik igazán értelmezhetővé egy hallgató vonatkozásában, ha az órán aktívan részt vesz, vagyis figyel. A Z-generációs fiatalok az Y-generáció utolsó évfolyamaival egyetemben gyakran arra fordítják az egyetemi órákat, hogy kö-

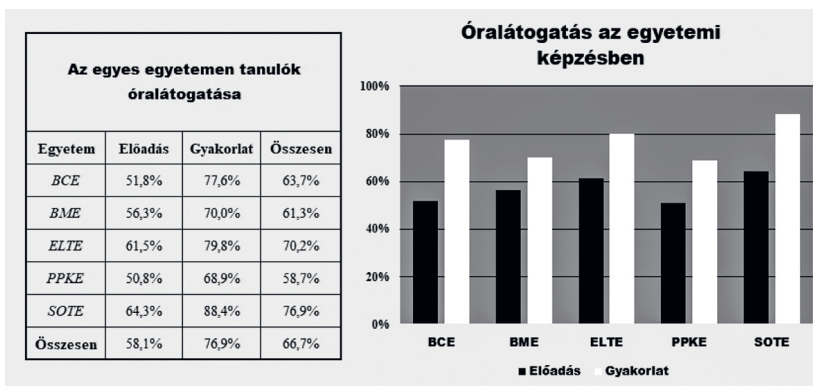
zösségi oldalait böngésszék, vagy más digitális eszközöket igénylő pótcselekvéseket végezzenek. Ez kiváló jele annak, hogy ezeket a fiatalokat nem igazán köti le az előadás/szeminárium anyaga. Meglepő talán, de az általam vizsgált második leggyakoribb tevékenység az étkezés.

Már 2015-ben lehetett látni, hogy az okostelefonok magukhoz láncolják a fiatalokat. Az akkori adatok szerint a hallgatók 28%-a kutyúzik, 25%-a étkezik az órán, 17%-a folyamatosan beszélget, míg közel 6% az órákon alvók aránya.

A korábbi eredmények alapján elmondható, hogy minden 10 hallgatóból 7-nél problémákat okoznak az alázattal kapcsolatos faktorok.

Empirikus adatok (2017)

Óralátogatások aránya

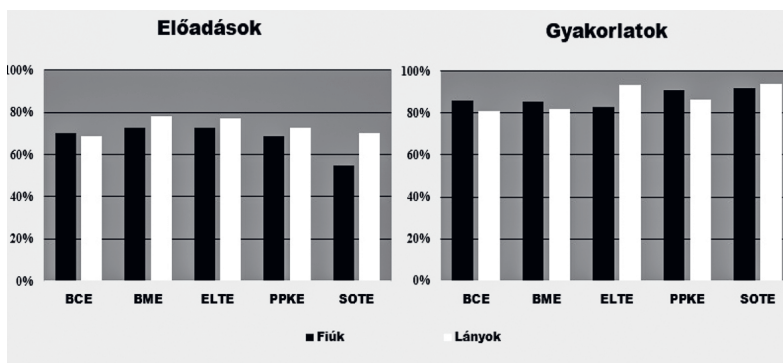

Órára való járás

A fiatalok óralátogatásra vonatkozó statisztikája arról tájékoztat minket, hogy nem elsődleges szempont számukra, hogy mindig, minden esetben bemennek az órára. A távollmaradásuk leginkább azon múlik, hogy előadásról, azaz elméletről, avagy gyakorlatról, azaz szemináriumról beszélünk-e. A válaszadók szinte mindegyike azt mondta, hogy az előadások egy részét inkább „szkippelem” (azaz megtagadja a látogatását), de amikor tehetik, bemennek a gyakorlatra, hiszen feltehetően akkor olyan feladatokat vesznek, amilyenekkel a vizsgán is találkozhatnak. A válaszok alapján kijelenthető, hogy a megkérdezettek átlagosan az órák 79,8%-ára járnak be. Természetesen az előadások ennél alacsonyabb, a gyakorlatok ennél nagyobb népszerűségnek örvendenek. A közel 200 hallgató adataira alapozott statisztikából az is kiderül, hogy akadnak olyan egyetemisták, akik még az órák felére sem mennek be.

A korábbi tapasztalatokhoz hasonlóan idén is arra az eredményre jutottam, hogy az elméleti előadások kevésbé népszerűek, míg a szemináriumok látogatása gyakoribb. Sokan úgy gondolják, elég a gyakorlat is a tananyag elsajátításához. Az előadótérmet pásztázása során szembesültem azzal, hogy nemcsak az óra kezdésének időpontjában vannak benn rettentően kevesen, hanem az óra közepén is igen gyér a létszám. A jelenlévők száma sok mindentől függ, de a tapasztalat azt mutatja, hogy az előadásokra mintegy 80-100 fő jár be. A felmérés adatai ezzel némiképp ellenkeznek, ugyanis a válaszadók nagyjából 60%-os arányban látogatják az elméleti órákat is. A szemináriumok, esetleg a laborok létszáma ennél sokkal magasabb. A válaszadók nagy része vélekedett úgy, hogy a gyakorlatok legalább 90%-án jelen van.

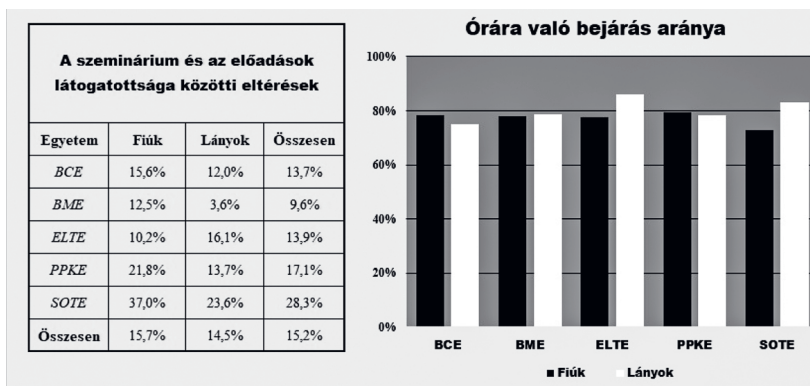
Az előadások és a szemináriumok látogatottsága

Tapasztalatom szerint ez az arány igen hízelgő, ugyanis nem egyszer előfordult, hogy az órakezdés időpontjában a 400 fős előadóban 20-30 tanuló várta a tanárt. Becslésem szerint nagyjából ugyanennyi érkezik be késve, megzavarva ezzel az óra menetét, de ha ezeket mind figyelembe is veszem, akkor a tanterem kihasználtsága a 15%-ot sem éri el. Erős a gyanúm arra vonatkozóan, hogy az előadásokat nem úgy szervezik, hogy a 400 fős előadóba olyan órát szerveznek, amelyek 100-150 vesz fel, így tehát ez a kihasználtsági szint nagyon gyatrának tekinthető.

A válaszok alapján ki lehet mondani, hogy az órák legalább 90%-ára a válaszadók valamivel kevesebb, mint 30%-a jár, míg 7-8% azok aránya, akiknél az elmulasztott óra több, mint azoknak az időszavoknak a száma, amelyeket látogatnak. A megkérdezettek túlnyomó többsége azt mondta, hogy a szakon tanuló egyetemisták nagyjából hasonlóan viselkednek, mint ő, azaz nagyságrendileg ugyanolyan arányban képviseltetik magukat az órán, mint ők maguk. Ebből tehát következik, hogy az elemzett szakokon átlagosan a hallgatók 80%-a jár be az órára. Pozitív irányból megközelítve az adatot észrevehető az is, hogy 14%-uk minden egyes órán jelen van, nem hagy ki egyet sem. Véleményem szerint ez kifejezetten tiszteletre méltó arány, s csak bánkódhatunk, hogy ez a 14% nem magasabb.

Az órák látogatottsága a megkérdezettek szaktársaik körében

Forrás: saját szerkesztés

Az óralátogatás mélyebb elemzésénél be kell vonnunk a demográfiai változókat. A felmérés eredményeképp kijelenthető, hogy a lányok 82,1%-ban vannak bent az időszavakon, míg a fiúk mintegy 5 százalékponttal alacsonyabb rátával rendelkeznek (77,2%). Az oktatási intézményeket összehasonlítva szembevetve, hogy releváns eltérés nincs az egyetemek között. Az ELTE hallgatói talán kicsit szorgalmasabban járnak órára, mint a többi intézmény hallgatói, azonban a 4 százalékpontos eltérés nem jelent kiugróan magas arányt.

Az ELTE-n tapasztalható magasabb adat oka abban keresendő, hogy ezen intézményben igen nagy az eltérés a fiúk és a lányok habitusa között. Míg a lányok 86,1%-ban járnak órára, addig a fiúk 77,6%-ban. Az ELTE lányaira vonatkozó adat kiemelkedő a többi egyetemhez viszonyítva, amely így persze emeli az átlagot. Ugyan a SOTE lány egyetemistái is igen szorgalmasak (83,2%), azonban az átlagnál magasabb óralátogatási arányt ellensúlyozza, hogy az orvostanhallgató fiúk vesznek részt a legkevésbé az órákon (72,9%). A másik három, kutatásban résztvevő egyetem kapcsán nem tapasztaltam releváns különbséget.

Az egyetemisták óramulasztásának okai

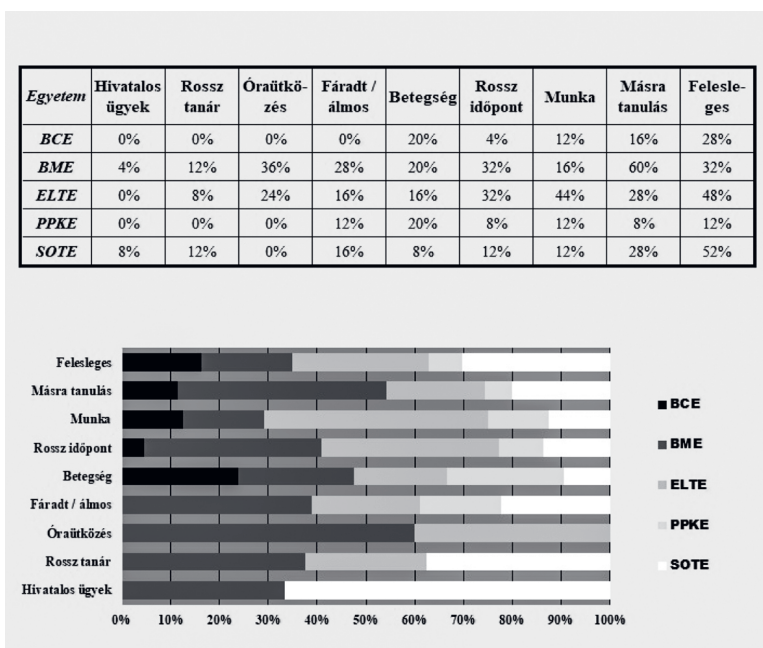
Az óralátogatás mellőzése a legtöbb egyetemista számára ismert fogalom. Sokaknak eltérő motivációja van arra, miért ne menjen be órára. Mint korábban említettem, a legfontosabb tényező, hogy előadásról vagy szemináriumról van-e szó, azonban a „kifogások” sora itt nem ér véget. Szakonként más-más gondolatok fogalmazódnak meg a hallgatók fejében, azonban általában az úgynevezett büfészakokon (azokat a szakokat nevezik büfészakoknak, amelyek a diákok egy rétege szerint könnyen teljesíthető, kb. tanulás nélkül is jó eredménnyel lehet végezni) a legmagasabb a lógás aránya.

Ezen felül, ha végigvesszük az okokat, akkor megdöbbentő adathoz jutunk: az órakerülés legáltalánosabb oka az, hogy a fiatalok feleslegesnek tartják az órát. Úgy gondolom, ez nem lehet soha arra indok, hogy az ember ne menjen be dolgozni (hiszen az egyetemisták kvázi munkahelye az oktatási intézmény). Nagyjából 20% gondolja úgy, hogy az órakerülésre elegendő ok, hogy ő maga haszontalannak tartja az

órát. Nagyon érdekes, hogy a fiatalok jó része unalmasnak és feleslegesnek tartja ugyan az órát, de amikor ugyanezen tárgyból konzultációs lehetőséget kell kérni, akkor sok esetben tolonganak a diákok.

A munkahely és a sulis nagyon nehezen összeegyeztethető. Tapasztalat alapján azt lehet elmondani, hogy a vállalatok, amelyek adott esetben gyakorlati munkahelyet biztosítanak a fiatalok számára, irreális követelményeket várnak el. Nem egy és nem két esetben az szerepel az álláshirdetésben, hogy minimum 20 órát kell a hallgatóknak vállalni. Ha belegondolunk ebbe, akkor láthatjuk, ezzel a munkaadó vállalatok ellehetetlenítik a fiatalokat a tanulástól és plusz terhet raknak rájuk. Jóllehet, sok esetben a szakmai gyakorlat elvégzése külön félév, de egyéb munkahelyeken is hasonlóképpen járnak el és számos esetben nem túl rugalmasak a vállalatok, aminek köszönhetően a fiatalok nem tudják teljesíteni tanulmányi kötelezettségeiket.

Az óramulasztás oka – egyetemenként

Természetesen azok az előadások nem feleslegesek, amelyeknek megvan a maga „hírveve”, amiről köztudott, hogy nagy a bukási arány. Mondjuk egy BCE-n az első féléves matek óráról nem igazán gondolják ezt a fiatalok. Jellemző, hogy általában az olvasmányosabb tárgyak „feleslegesek”, amiknek az előadásai nem képviselnek értéket a fiatalok számára. A „büfészakokon” elképzelhető, hogy a fiatalok lógnak, mondván, a tárgyat órára való bejárás nélkül, sőt akár lényegibb tanulás nélkül is lehet teljesíteni. Meglepő, hogy az egyetemek viszonylatában a SOTE hallgatóinak közel fele érzi úgy, hogy egyes órákra felesleges bemenni. Lehet, ez annak köszönhető, hogy az alapvető elképzelés szerint nekik kell a legtöbbet tanulniuk, éppen ezért, ha nem érzik hasznosnak az órát, úgy vélik, a tanulás inkább válik hasznukra (feltételezve, hogy az óralátogatás helyett tanulnak).

A feleslegesség mellett mintegy 17% azok aránya, akik azért nem mennek be órára, mert éppen másra szeretnének tanulni. Azt gondolom, ez már érthetőbb indok, mégsem tudom elfogadni. Hiszem azt, ha valaki jól beosztja az idejét és nem mindent az utolsó 1-2 napban akar megtanulni, akkor nincs szükség efféle órakerülésre.

A hallgatók egy jelentős része a tanulmányai mellett dolgozik, hogy fenn tudja tartani önmagát. Ki ténylegesen a szerény életvitelét akarja ezzel finanszírozni, ki pedig azért dolgozik, hogy fusson a legdivatosabb ruhákra, vagy épp tudjon bulizgatni. Természetesen ők nem mindig tudják megoldani azt, hogy akkor dolgozzanak, amikor nincs óra. A megkérdezettek 12%-a azért nem megy be órára, mert éppen dolgozik. Tekintettel arra, hogy nem a szakmai gyakorlatról van szó, ezt csak nagyon szűk keresztmetszetben tudom elfogadni, mint az órakerülésre feljogosító érv, főleg annak ismeretében, hogy a felmérésben azt kérdeztem meg, hogy jellemzően miért nem megy be órára, ha épp nem megy be. Egy-egy alkalmat megértek persze, de úgy gondolom, aki munkára adja a fejét, biztosítania kell mindenkit afelől, hogy mind a munkahelyen, mind az iskolában kifogástalan munkát végez.

A lekérdezés során talákoztam sokféle indokkal. 14% úgy gondolja, hogy fáradtsága elég indok arra, hogy ne menjen be az órára. Nyilvánvaló, hogy fáradtak általában csak azok lehetnek, akiknek az életvitele kaotikus. Ehhez kapcsolódik, hogy sokak szerint a rossz időpontban kezdődő óra szintén nem növeli a jelenlévők számát. Mintegy 5% pedig arra fogta a távolmaradást, hogy számára kritikán aluli volt a tanár ténykedése. Ők jellemzően azt gondolják, hogy csak motyog a tanár magában, nem lehet semmit hallani, vagy ha mégis, akkor olyan szinten hadar, hogy nem lehet releváns jegyzetet készíteni. Megint mások kritikája, hogy csak felolvassa, ami a kötelező irodalomban van, semmi extrát nem ad az előadáshoz. Gyakorlatoknál jellemzően az szokott problémát okozni, hogy a tanár kapkod, csapongóan tart órát és bizonytalankodik; elszámol dolgokat. Az önmaguknak magyarázó tanár idegesíti a fiatalokat, és egyszerűen úgy vannak vele, hogy akkor inkább megtanulják egyedül, mert így ennek nem látják értelmét. Sokszor pont a hivatalban lévő tanár alkalmatlansága, gyenge magyarázatai miatt fordulnak a diákok segítségért. A kutatás adatai szerint nagyjából a hallgatók 5-10%-a kért már egyéni felkészítést valamely tárgyból.

Sokszor előfordul a diákokkal, hogy hivatalos ügyet kell elintéznük, vagy épp betegeskednek. Úgy gondolom, hogy ezek az érvek egy bizonyos szintig teljesen rendjén vannak és elfogadhatók. Hasonlóképp ítélem meg azok helyzetét is, akik óráütközésre hivatkozva nem mennek be órára. Habár elvileg a NEPTUN nem enged egyszerre két órát felvenni, a gyakorlat nem mindig követi ezt. Vannak olyan órák, amelyek időpontja változó, vagy éppen az óra időpontja csak később derül ki, vagy esetleg az időpont egyáltalán nem szerepel a NEPTUN-ban. Teljesen egyértelmű, hogy ebben az esetben nem elvárható, hogy legyenek mindkét helyen egyszerre. Az óráütközés esélyét minimalizálni lehet, ha az ember kellőképp rugalmas, de 100%-os valószínűséggel kivédeni lehetetlen.

Az órára való bejárás megítélésénél nem csupán a tényleges órára való bejárás arányát kell figyelembe venni, hanem azt is, hogy mi az oka annak, amikor nem megy be a hallgató. Ezen okokat két kategóriára bontottam annak függvényében, hogy mennyire tekinthető jogosnak az adott érv. Megfigyeltem, hogy azért sokaknak van releváns magyarázatuk a távolmaradásra, mégis az értékelésnél sokkal inkább azokat kell górcső alá venni, akik olyan álokokat mondtak, amelyek egyértelműen nem tekinthetők jogos távolmaradási oknak.

Az órára való bejárás részletes elemzése után kialakult az alázat első részkoeficiensének értéke. A 196 megkérdezett közül 28 kapott maximális pontszámot, ugyanis minden órára bejárnak. Ha az órára való bejárást súlyozzuk azzal, hogy milyen indokkal maradnak távol, akkor a kapott koeficiens átlagos értéke 0,67, azaz a legtöbbször értékelése valahol a 60% és 70% közötti intervallumban van.

Ha az adatokat férfi-női bontásban elemezzük, kiderül, hogy a nők nagyobb arányban járnak órára, illetve az esetleges távolmaradás oka is inkább elfogadható, mint a férfiak esetében. A lányok átlagos koefficiense 0,706, míg a fiúké több mint 0,06 ponttal alacsonyabb. Az alacsony mintaelemszám ellenére ez az eltérés már releváns is lehet, azonban meg kell említeni az adatok heterogenitását.

Az oktatási intézményeket összehasonlítva az is kiderül, hogy az ELTE hallgatói a legszorgalmasabbak, míg az orvostanhallgatók a legkevésbé [ezt az önértékelésben rejülő csapda is okozhatja, hiszen az orvosi egyetemeken nagyobbak az elvárások]. A közel 30 ezer diákot foglalkoztató egyetemen az egyútható átlagos értéke 0,733, amely számottevően magasabb, mint a PPKE, a BCE és a BME koefficiense. A SOTE-n tanulók átlagosan 0,603 pontot kaptak.

Az eltérések többek között arra vezethetők vissza, hogy az egyes egyetemeken más-más módon alakul a fiúk-lányok egymáshoz vetített értéke. Az órára való bejárás kapcsán nem lehet egyértelműen azt mondani, hogy a lányok jobban teljesítenek, mint a fiúk, ugyanis a közgazdaságtudományi egyetemen a fiúk koefficiense felülmúlja a lányok egyúthatóját. Úgy tűnik, a lányok (relatív) kissé lusták, amikor az értékelésnél az órára való hajlandóságot vesszük alapul. A BCE-s lányok 0,629-es értékénél csak a SOTE-ra járó fiatalok produkáltak rosszabb mutatót. Az orvosi szakon tanuló lányok 0,62-es értéke még így is túlszámalyja a fiúk 0,571-es értékét.

A legnagyobb eltérés az ELTE-n tapasztalható. Jóllehet, ez egy alapvetően is inkább feminin egyetem, de az átlagolásnál valószínűleg ennek kis szerepe van. A fiúk alapvetően nem értek el rossz eredményt a 0,64-es értékkel, azonban az egyetem lány hallgatói mindenki mást megelőzve 0,78-as átlagértéket könyvelhettek el.

Hihetnénk azt, hogy a kamaszok, akik bekerülnek az egyetemre, még szertelenek, de idővel megkomolyodnak, azonban a felmérés eredményei erről nem tanúskodnak. Jogos elvárás lenne, hogy jobb hozzáállása legyen egy olyan fiatalnak, aki már 1-2 évet tanult valamely intézményben, és ezzel párhuzamosan több órára is bejár. Ez az elgondolás azonban nem igazolódott be. A kutatás eredményei szerint az órára való bejárás nem függ az életkortól. Lehetséges, hogy ennek egyfajta interakciós hatás lehet a háttérben. Egyrésztől mégiscsak komolyabban veszik az egyetemeket, ezért ceteris paribus (egyéb-ként változatlan körülmények mellett) több órára mennek be, de mivel felnőttekké váltak, sokkal nagyobb annak az esélye, hogy dolgoznak is, amely bizony sok időt felemészt. Természetes, hogy a heti 20, de még inkább 40 órában dolgozók nem lesznek képesek minden órára bejárni, fel kell osztani a tevékenységüket, energiájukat. Bemenni arra, amire úgy érzik, érdemes, vagy amire kötelező, de semmi egyébbe. Elképzelhetőnek tartom, hogy a kutatási eredmények ezen két ellentétes hatás kiegyenlítődése miatt alakultak úgy, ahogy. Bárhogy is, az átlagos 67%-os értékelés nem elég pozitív.

Az alázat értékelése az órára való bejárás alapján

Megnevezés		Az egyetem megnevezése					Összesen
		BCE	BME	ELTE	PPKE	SOTE	
Az órára járás gyakorisága alapján az alázata	Nagyon rossz, értékelhetetlen	4,1%	12,3%	9,2%	3,6%	9,2%	38,5%
	Elfogadható	5,6%	6,2%	9,2%	2,6%	2,1%	25,6%
	Megfelelő	3,1%	9,7%	15,9%	3,6%	3,6%	35,9%
Összesen		12,8%	28,2%	34,4%	9,7%	14,9%	100,0%

Ha a fiatalokat kicsit kézzel foghatóbban szeretnénk elemezni, akkor célszerűnek látszik őket a kapott pontszámaik alapján kategóriákba sorolni. Mindezek szellemében a legalább 0,8-as koefficienssel alázatát e szempontból megfelelőnek tartottam, míg értékelhetetlennek azokat, akiknek az együtthatója nem érte el a 0,6-es értéket. A két kategória között egy átmeneti csoportot is képeztem, akiknek az órára való járásával habár nem vagyok elégedett, mégsem mondhatom azt, hogy ténylegesen reménytelen lenne az esetük.

A határvonal meghúzása úgy néz ki, teljesen szétzilálta a fiatalokat, hiszen a három kategóriából kettőben szinte pontosan ugyanannyian vannak, míg a harmadik kategória is releváns. Ennek keretein belül kijelenthető, hogy a megkérdezettek mintegy 36%-ának órára járása megfelelő, míg 38% azok aránya, akiknek komolyan el kellene gondolkodniuk, miért is járnak egyetemre, ha nem mennek be az órákra. A lányok jobb attitűdje itt is kiütözik, miképpen az is megmutatkozik, hogy statisztikailag is értelmezhető az az eltérés, amely a felmérés végeredményeiből kiolvasható.

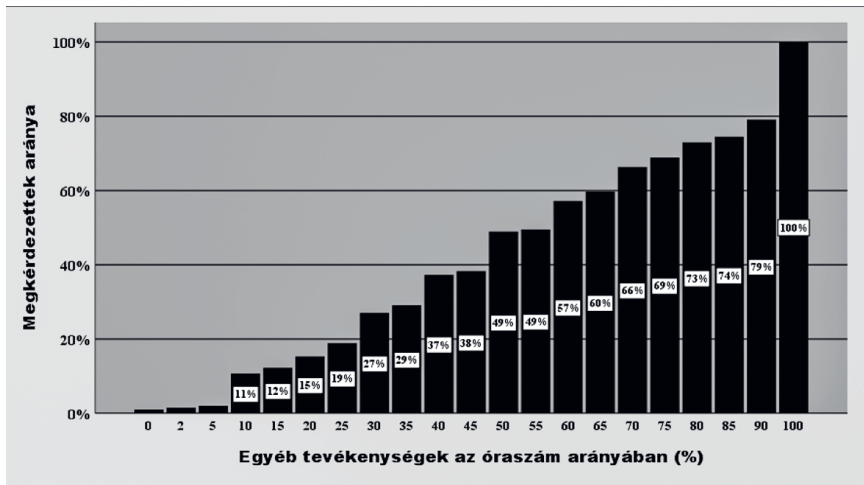
A tanuláshoz (munkához) való hozzáállás

Az alázathoz nem elég, ha bemennek a fiatalok az órára, az órán való koncentráció, szorgalmas jegyzetelés, éberség és az információk kihallása ugyanúgy az elkötelezettség, az alázat része. Az alázat elemzéséhez a másik faktor, amit megfigyeltem, az az órai egyéb tevékenység.

Legyünk tárgyilagosak: a fiatalokat általában nem köti le semmi, ami kötelező; épp ezért is, aki mégis szüntelen koncentrál, az minden bizonnyal nagyobb alázattal is végzi a dolgait az oktatási rendszeren belül és annak határain túl is. Márpedig a munkáltatónak olyan alkalmazottakra van szüksége, aki odateszi magát és kiadja magából a 100%-ot.

Az órán végzett tevékenységek, vagy éppen a koncentráció mértéke tehát megfelelően bemutatja, mennyire is lehet alázatos a hallgató.

Az egyéb tevékenységet végzők aránya (tanóra alatt)

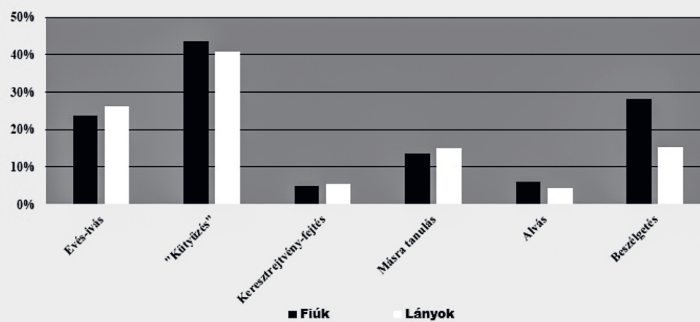

A kutatásban éppen ezért kíváncsi voltam arra, hogy mivel ütik el azt a 60-90 percet, amelyet az előadáson, szemináriumon töltenek. Számomra nem, de biztosra veszem, sokak számára meglepő eredmény született. A megkérdezettek úgy vélik, a szakukon tanuló egyetemisták mintegy 60%-a egyáltalán nem foglalkozik az órával, vagy éppen csak részlegesen. Úgy vélem, az avatatlan szemnek a 60,56%-os arány egészen meghökkentő. Közel 60%-a azok aránya, akik úgy vélik, a hallgatók fele egészen mással üti el az időt az órán és nem igazából figyel oda mindarra, amit a tanár mond, magyaráz. Mivel ütik el az időt a fiatalok? Erre a válasz nem egyértelmű, mert ki mivel. Természetesen a legtöbb fiatalra jellemző a kütyüzés, tekintettel arra, hogy nagyjából minden egyetemistának van okostelefonja és laptopja is, nyilvánvalóan wifi szolgáltatással, vagy mobilinternettel.

Az eredményekből az is kiderült, hogy a fiatalok csupán 11%-a képes a szinte tökéletes koncentrációra. Emellett az is szembeötlő, hogy az egyetemisták 51%-a többségében nem is az órára figyel, hanem valamely egyéb tevékenységgel szórakoztatja magát.

A tanórai egyéb tevékenységek, egyetemenként, nemenként

Tevékenység	Egyetem					Nem	
	BCE	BME	ELTE	PPKE	SOTE	Fiúk	Lányok
<i>Évés-ivás</i>	33,0%	23,6%	23,1%	29,2%	23,3%	23,8%	26,3%
<i>"Kütyüzés"</i>	53,2%	41,3%	38,4%	46,1%	40,0%	43,6%	40,8%
<i>Keresztrejérvény-fejtés</i>	9,8%	4,0%	4,0%	8,2%	4,1%	4,8%	5,5%
<i>Másra tanulás</i>	32,0%	14,6%	12,1%	18,2%	21,7%	13,5%	15,1%
<i>Átvás</i>	2,1%	5,1%	4,9%	4,5%	9,0%	6,0%	4,4%
<i>Beszélgetés</i>	29,5%	19,1%	18,2%	23,4%	22,2%	28,1%	15,3%

A válaszadók saját bevallásuk szerint az órák 42%-án nyomogatják az okostelefonjukat vagy püfölik a laptop billentyűzetét. A válaszadók 6,6%-a egyszerűen nem bírja ki, hogy ne kezdjen el babrálni a telefonján; kényszeresen oda kell kapnia, meg kell nézni, ki mit tett fel a Facebookra, ki mit írt az egyes chatfelületeken. Náluk nincs egyetlen olyan óra sem, ahol ne nyúlnának ezekhez a készülékekhez. Gondoljuk el, ha valaki kényszeresen ilyenektől függ, ennyire könnyen figyelmet veszít, valójában mennyire tudja odatenni magát bármi kapcsán is? Semennyire. A probléma csak anynyi, hogy ugyanezek a fiatalok csodálkoznak (meg persze a társadalom egy része is), hogy koncentrációs zavarral rendelkeznek. Nyilván nem véletlenül... Azért az pozitív, hogy a megkérdezettek 23%-a soha, vagy tényleg csak eseti szinten nézi meg,

mi történt a világhálón. Úgy vélem, hogy az órai aktivitást nagy mértékben csökkenti az okostelefonok piacra kerülése; 8-10 évvel ezelőtt ez nem okozott problémát, azaz a mostani egyetemisták alázatát ez egyértelműen negatívan befolyásolja.

A kütyüzés után a második leggyakoribb egyéb tevékenység az evés-ivás. Egyszerűen hihetetlen, hogy az egyetemisták ennyire nem tudnak uralkodni magukon és az, hogy ennyire ne vegyék figyelembe az illem szabályait. Nagyon gondolkodtató, hogy a fiatalok 45%-a legalább egyszer eszik/iszik egy nap az órán. Miért? Minden időszáv között van szünet; esetenként akár fél óra is. Ez idő alatt át lehet érní a másik óra helyszínére, ki lehet menni a mosdóba, és meg lehet enni egy szendvicset is és inni hozzá 1-2 dl folyadékot. Egyszerűen tragikus (szerintem), hogy önmagukat a leginkább intelligensnek tituláló réteg ennyire ne tudjon uralkodni magán. Mindezen dolgok következtében a válaszadók átlagosan minden negyedük órán esznek-isznak. A felmérésben 1-2 korty nem számított ivásnak, de ha ez a pár korty rendszeres, akkor már igen. Ez egyben azt is jelenti, hogy azért legrosszabb esetben is 1,5 órát ki lehet bírni ennyi folyadékkal, ha valaki egészséges. Ezek után persze tiszteletre méltó az a 21%, aki soha nem eszik és nem fogyaszt semmit az órán. Sajnálatos, hogy arányuk ennyire alacsony, másrészt az is sajnálatos, hogy a fiatalok közel 3%-a minden órán étkezik vagy iszik; egyszerűen képtelenek arra, hogy felfogják, a tanterem nem ebédlő, kiváltképp nem óra alatt.

A fiataloknak olykor kényszeres beszélhetnéjük van. Hogy néhány szó elhangzik, azzal még önmagával nincs oly nagy probléma, ellenben amikor percekig folyamatosan csacsognak az óra alatt, na azt már szerintem nincs rendjén. Ennek szellemében ténykedtem a felmérés során is, mivel megkérdeztem a válaszadókat arról, hogy az órák hány százalékán beszélgetnek legalább időszakosan. A kérdésre adott válaszok átlaga 21,31%, azaz a megkérdezettek az órák ötödét legalább részlegesen átraccsolják. Úgy vélem, ez azért igen magas arány, illetve az is furcsa, hogy az egyetemisták szűk 5%-a miért nem képes beszédtemáit a szünetben rendezni és miért kell nekik okvetlen minden egyes órát megzavarniuk. Ez az állandó duruzsolás leginkább azokat zavarja, akik mindenképp figyelni szeretnének. 27% azok aránya, akik sosem bocsátkoznak párbeszédükbe óra alatt – ez viszont kedvező adat.

A szorgalmi időszakban sok tantárgy évközi számonkéréseket, úgynevezett zh-kat is magában foglal. A zh-k során a teljes anyag egy részét számon kérik a tanárok és a szerzett pontok befolyásolják az évvégi osztályzatot. Ez azt is jelenti egyben, hogy bizony ezekre a dolgozatokra készülni kell, amiben sokan nem jeleskednek. A halogató magatartás, az iskola melletti munkavállalás és egyéb lustasági faktorok együttesen azt eredményezik, hogy a nem erősen jegyzetelős, körmölős előadásokat felhasználják arra, hogy tanuljanak. Ezt akár némiképp pozitívnak is értékelhetnénk, hiszen legalább készülnek, de a kérdés az, miért a másik óra rovására. A kutatásban a válaszadókat megkérdeztem, az órák hány százalékában tanulnak más tárgyra. A 14,36%-os átlagérték azt jelenti, hogy egy tipikus egyetemista nagyjából naponta-kétnaponta egy órán szinte biztosan másra tanul. Ez elég magas arány.

A fiatalok alázatának egy másik mérési lehetősége az, ha megvizsgáljuk, milyen felosztásban tanulnak a zh-kra, vizsgákra. Számos más lehetőség van ugyan, mint például az erkölcsi tartás mérése, vagy épp az illemszabályok ismeretének felmérése, vagy a lojalitás megbecsülése, azonban mérhetőség szempontjából – úgy gondolom – az utolsó napos tanulás sok mindent elárul a hallgatókról. Pont mivel számos lehetőség közül egyet választottam ki, szembe kell néznünk azzal, hogy a kapott eredmény csak viszonylagos, vagyis önmagában ebből kiindulva mélyebb elemzésekbe nem kezdhetünk.

A válaszadóknak úgy tettem fel a kérdést, hogy a tanulásukat hogy osztják be, hány százalékban jellemző rájuk a rendszeres tanulás (hétről hétre), az időszakos tanulás (hónapról hónapra), illetve a last-minute tanulás (a zh/vizsga előtti nap). A választ százalékban kellett megadniuk annak figyelembevételével, hogy a három kategória összértéke 100% kellett legyen. Némi adalék, hogy e kérdést évről évre felteszem a fiataloknak, minden évben ugyanolyan formában, és arra lettem figyelmes, hogy egyre többen nem képesek arra, hogy megfelelően értelmezzék a kérdést. Becslésem szerint a válaszadók mintegy fele rosszul értelmezte a kérdést. Nekik el kellett részletesebben magyaráznom, hogy három %-ban kifejezett értéket várok válaszul, amelyek összege 100%. Ez a magyarázat igencsak lassította a lekérdezést – jómagam ezen igen meglepődtem, hogy egyetemistáknak ilyen kérdést mélyebben el kell magyaráznom.

Last-minute (halogató jellegű) tanulás aránya

Kategória		Egyetem megnevezése					Összesen
		BCE	BME	ELTE	PPKE	SOTE	
<i>Rendkívül előrelátó és szorgalmas</i>	0 - 10%	4,0%	14,3%	6,0%	10,5%	0,0%	7,7%
<i>Előrelátó és szorgalmas</i>	10 - 25%	4,0%	16,1%	23,9%	21,1%	24,1%	18,9%
<i>Évközben mérsékelten tanuló</i>	25 - 50%	60,0%	44,6%	43,3%	31,6%	58,6%	46,9%
<i>Halogató magatartást mutató</i>	50 - 75%	4,0%	7,1%	9,0%	5,3%	10,3%	7,7%
<i>Rendkívül halogató, lusta</i>	75% felett	28,0%	17,9%	17,9%	31,6%	6,9%	18,9%

Minek után nagy nehezen sikerült a választ megkapnom, kiderült, mi is a helyzet a tanulásba vetett szorgalom vonatkozásában. A kiértékelés következtében kiderült, hogy az egyetemisták átlagosan a tanulási idejük/energiájuk 45%-át az utolsó napokra szervezik, tehát lényegében az anyag felét az utolsó nap tanulják meg. A gyakorlati tapasztalatok ezt az arányt alátámasztják. Megfigyeléseim alapján elképzelhetőnek tartom, hogy tényleg ez lehet a helyzet, ugyanis a vizsgaidőszakban – kiváltképp az elején – a diákokat tömegesen látom a könyveiket, füzetjeiket bújva. Látom sokaknál, hogy képesek napi 6-8 órát körmölni, akár lényegében egyhuzamban, nem felkelve a tanulnivaló elől. (Természetesen a laptop és az okostelefon nélkülözhetetlen a tanuláshoz, hiszen, ha valaki ír, üzen, azt egyből kell tudni, nehogy lemaradjon valamiről a fiatal. Az egyetemisták 90%-a digitális eszköz közvetlen közelében és/vagy azt használva tanul.) A kutatásaim során több esetben talákoztam azzal az esettel, hogy amikor megkérdeztem valakit, vállalja-e a kérdőív kitöltését, visszautasította arra hivatkozva, hogy nagyon kell tanulnia, mert másnap vizsga és még nagyon sok a tanulandó anyag.

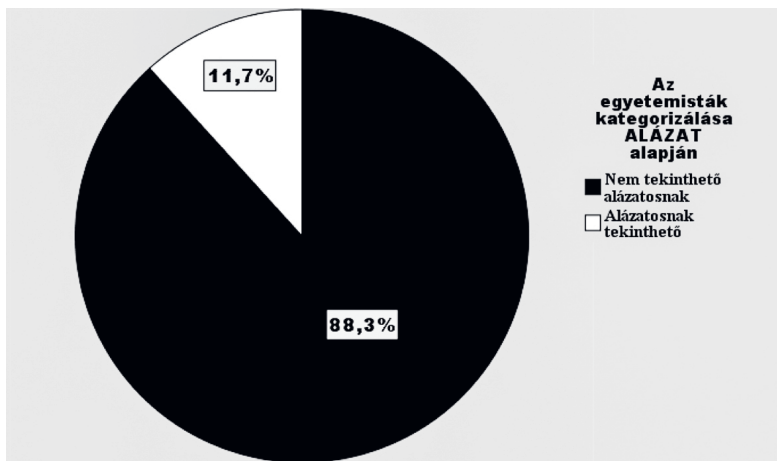
A fiatalok halogató magatartását mutatja, hogy 12% csak és kizárólag az utolsó 1-2 napon tanul a vizsgára, addig bele sem néz az anyagba. Persze, ők így feszített tempóban élnek, igen frusztráltak ezekben a napokban, órákban. Természetes, hogy ők sokszor nem is igazán tudják, mit tanulnak, illetve az elvileg megtanult dolgokat amilyen gyorsan begagolták, olyan gyorsan el is felejtik. Az tény, hogy ők egy szélsőséges esethez tartoznak, de az sokatmondó, hogy minden negyedik megkérdezett az energiájának többségét az utolsó napra fókuszálja. Nem mellesleg ez azért erősen összefügg azzal, hogy az egyetemisták sokszor a vizsga előtti este éjjel 2-ig is, vagy még tovább fent vannak.

A rossz példák mellett említsünk szót azokról is, akik igen szorgalmasan készülnek. Úgy vélem, hogy egy rendszeres tanulás mellett az utolsó napon már csak át kell nézni, mélyíteni kell a megtanultakat, vagy épp kicsit gyakorolni kell. Becslésem szerint, ha valaki így tesz,

25%-nál több energiát nem kell az utolsó napra összpontosítania. A kérdőíves felmérés eredményei arra engednek következtetni, hogy a válaszadók 26,5%-a kifejezetten szorgalmas, és az utolsó napon csak átismétli mindazokat, amiket korábban már nagyjából megtanult.

A megkérdezettek alázatáról összességében

A kutatás sarkalatos pontja az, amikor a válaszadók alázatát kell összesítve elemezni. Alapvetően ennek értékelése egyszerű; valaki alázatos, vagy nem. Ha ezt vesszük alapul, akkor igen gyorsan meg lehet válaszolni a kérdést, hogy is áll ezzel a magyar egyetemista réteg.

Az egyetemi hallgatók kategorizálása alázatuk alapján

Az adatok rendezése után már rendelkezésre álltak azok a nyersadatok, ami alapján kijelenthető, vagy valaki alázatos-e, vagy sem. Előzetes félelmem beigazolódt, ugyanis a Z-generációs egyetemi hallgatók csupán 11,7%-a tekinthető elkötelezettnek. Ez rendkívül kevés.

A hallgatók kategorizálása alázat alapján, egyetemenként

Megnevezés	Az egyetemisták kategorizálása ALÁZAT alapján		Összeen	
	Nem alázatos	Alázatos		
Egyetem	BCE	25	0	25
	BME	49	7	56
	ELTE	55	12	67
	PPKE	18	1	19
	SOTE	26	3	29
Összesen	173	23	196	

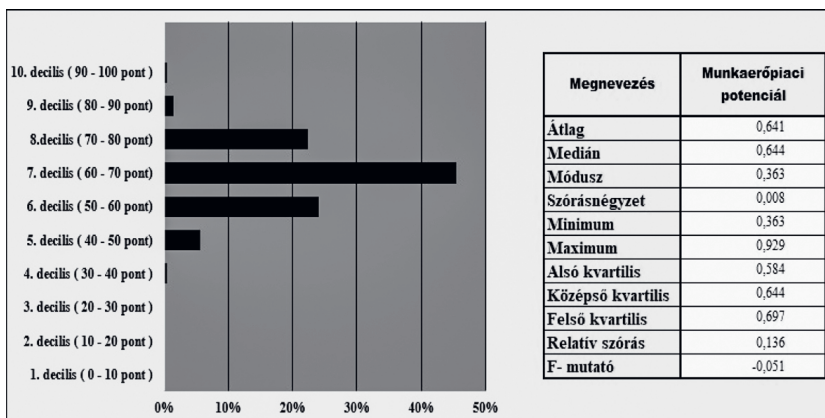
A hozzáállás alapvetően nem függ a megkérdezett nemétől. Habár a lányok hozzáállása talán némileg elfogadhatóbb, a minta nagysága miatt ezt az eltérést nem tekintem relevánsnak. Ezzel szemben az egyes egyetemek hallgatói közösségében már látok tendenciózus változásokat. Az alázat vonatkozásában az ELTE hallgatói teljesítettek a legjobban, ahol a 67 megkérdezett közül 12 is „átment a próbán”.

(Az egyetemisták munkaerő-potenciálját kifejező együttható) Tekintettel arra, hogy a két rész során ismertettem mind a négy, általam használni kívánt faktort, eljött az ideje annak, hogy az adatok összesítésével szembesüljünk azzal, valójában a fiatalok mit is érnek a munkaerőpiacon.

A koefficiens értéke

Az adatokat összesítettem, még hozzá oly módon, hogy a 4 faktorban elért eredményekből egyszerű számtani átlagszámítással egy koefficiens-t állítottam elő, amely egyútható 0 és 1, vagy 0% és 100% közötti értéket vehet fel.

A munkaerőpiaci potenciált mérő egyútható értéke

A munkaerőpiaci koefficiens (továbbiakban: Y változó) rámutat arra, hogy a fiatalok jó része egy szűk sávban összpontosul. A harmadik kvadránsban (50 és 75 pont között) a megkérdezettek mintegy háromnegyede található meg. A viszonylagos homogén fiatalság ellenére is vannak olyanok, akik felfelé, vagy épp lefelé erősen kilógnak. A munkaerőpiacon hosszabb távon legtöbbit attól a megkérdezettől várhatunk, akinek az egyúthatója 0,929-es értéket vesz fel, ugyanakkor sokaknál megkérdőjeleződik, miért is ment egyetemre, ha semmilyen adottsága nincs hozzá. Ez a kérdés leginkább annak a fiatalnak tehető fel, akinek a koefficiense 0,363.

Mi az, ami a leginkább befolyásolja az egyúthatót, melyik faktor viszi fel, illetve húzza le az Y változót? Erre a kérdésre ad választ a következő táblázat.

A 4 magyarázó tényező leíró statisztikája

Megnevezés	R ryoku 力 Tudás	I ikikata 生き方 Életvitel	S sutoresu ストレス Stresszkezelés	K kenkyo 謙虚 Alázat
Átlag	0,579	0,649	0,751	0,582
Medián	0,583	0,667	0,764	0,590
Módusz	0,520	0,575	1,000	0,713
Szórásnégyzet	0,013	0,024	0,033	0,032
Mínimum	0,270	0,110	0,103	0,145
Maximum	1,000	1,000	1,175	0,950
Alsó kvartilis	0,500	0,557	0,651	0,457
Középső kvartilis	0,583	0,667	0,764	0,590
Felső kvartilis	0,658	0,757	0,892	0,713
Relatív szórás	0,199	0,240	0,242	0,306
F- mutató	-0,048	-0,098	0,064	-0,042

Az adatok részletes elemzés alapján elmondható, hogy:

- a munkaerőpiaci hatékonyságot lefelé húzza a tudás és az alázat,
- a fiatalok a stressz kezelésében értek el jobb eredményeket,
- csak a stressz kezelésében vannak az átlagnál jobb értékekkel rendelkező válaszadók.

Érdekes lehet megnézni, hogy az egyes egyéb változók mennyiben befolyásolják a munkaerőpiaci értéket.

A munkaerőpiaci potenciált meghatározó tényezők – lineáris regresszió

Model				t	Sig.
	B	Std. Hiba	Beta		
Y	0,355	0,047		7,479	0,000
X₁	0,002	0,000	0,325	4,902	0,000
X₂	0,001	0,000	0,240	3,572	0,000
X₃	0,006	0,002	0,174	2,579	0,011

Y Munkaerőpiaci potenciál értéke

X₁ A tanárok átlagos értékelése

X₂ Az egyedül tanulás aránya

X₃ Szabadon választható tárgynál mennyire szempont a többi diák személye

A sorozatos regressziós egyenletek lefuttatása talán kifejezetten érdekes eredményt hozott. Kiderült, hogy azok a fiatalok, akik nem elégedetlenkedtek a tanárokkal szemben, nem bennük keresték az oktatási rendszer hibáit, azok a válaszadók sokkal inkább magukra figyeltek és tevékenységük nyomán magasabb munkaerőpiaci potenciálról tettek tanúbizonyságot.

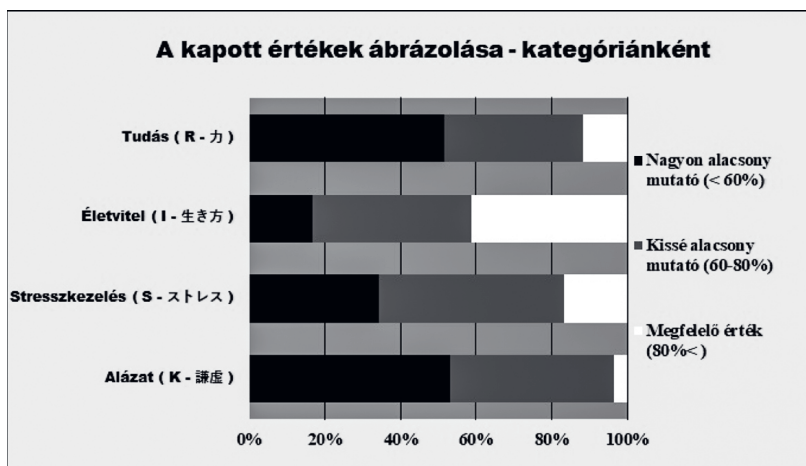
Tán furcsa, de a karrierista nézetek abban az esetben érvényesülnek jobban, ha a fiatal ideje korán individualizálódik. Minél nagyobb arányban tanulnak a fiatalok egyedül, annál jobb koefficiens értékeket érnek el.

A „magányos farkas” elvek nem mindig kifizetődők. A szabadon választható tárgyaknál sokak eltérő elvek mentén választják ki a nekik megfelelő órákat. A felmérésben többek között szerepelt az is, hogy ki mennyire veszi számításba, hogy rajta kívül kik vették még fel az adott időszávet. Egyesek szeretik, ha az órán találhatnak ismerőst, havert, akivel együtt tudnak menni az előadásra. A regressziós egyenlet tesztelése során kiderült, hogy minél inkább figyelembe veszi valaki, hogy rajta kívül ki vette még fel az órát, annál jobb munkaerőpiaci értékeket ért el az illető.

Jóllehet, az adatok sokszor nehezen értelmezhetők, ha azok három tizedesjegyet tartalmaznak, ha azon tömbösítve szerepelnek egy táblázatban. Ennek tudatában minden faktornál úgy osztályoztam az adott értéket, hogy azokat három kategóriába soroltam:

- 0,6 alatt: nagyon alacsony érték
- 0,6–0,8 között: kissé alacsony a mutató, de hosszútávon akár az emelkedés következtében akár magasabb kategóriába is ugorhat
- 0,8 felett: megfelelő érték, már jelenleg is piacképes a koefficiens.

A 4 tényező értékének kategorizálása

Ha a fenti kategóriák létrehozása után ábrán szemléltetjük az adatokat, akkor jól kirajzolódik a tendencia: a válaszadók tudásában és alázatában igen nagy gondok jelentkeznek. Mind a két faktornál a szerény többség olyan értékkel rendelkezik, amely alapján sem rövid-, sem hosszú távon nem várható, hogy kielégítik a hatékony és fenntartható munkaerőpiac elvárásait. Az pozitívum, hogy a stressz kezelésében mintegy 40% azok aránya, akik szinte minden megpróbáltatás nélkül képesek a feszültségét kordában tartani.

A koefficiens értékét meghatározó tényezők

Az elemzésben nemcsak a munkaerőpiaci együttthatónak van kiemelt jelentősége, hanem az egyes faktoroknak is. Ennek szellemében fontos tudni, mik is azok a társadalmi és egyéb változók, amely mentén változik az adott együtttható értéke.

A megkérdezett nemének a modell változóinak értékére vetített aránya

Eredményváltozó	b₁-paraméter	Sig.	R²
Munkaerőpiaci potenciál	-0,004	0,451	0,003
Tudás	0,001	0,882	0,000
Életvitel	0,001	0,884	0,000
Stresszkezelés	0,009	0,488	0,003
Alázat	-0,020	0,066	0,017

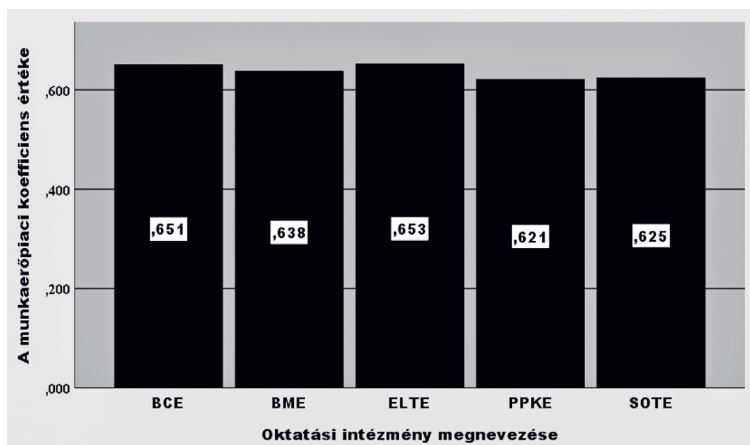
A tényezőket megvizsgálva nemi bontásban arra a következtetésre juthatunk, hogy néhol igenis vannak eltérések a férfiak és a nők között. A felmérés adatai szerint a lányok életvitele statisztikailag szignifikáns mértékben jobb, mint a fiúké, azonban a lányok stresszkezelése igencsak nehézkes. A szorongás oldásában egyáltalán nem jeleskednek a lányok, és 0,127 ponttal alacsonyabb a koefficiensük.

E két hatás egymással ellentétes irányú. Tekintettel arra, hogy a munkaerőpiaci potenciál értékében nincs releváns eltérés a két nem között, kijelenthetjük, hogy az életvitel és a stresszkezelés hatása kiegyenlíti egymást.

A megkérdezett évfolyamának a modell fő változóinak értékére gyakorolt hatása

Eredményváltozó	b₁-paraméter	Sig.	R²
Munkaerőpiaci potenciál	0,002	0,904	0,000
Tudás	0,045	0,049	0,020
Életvitel	0,022	0,469	0,003
Stresszkezelés	-0,006	0,868	0,000
Alázat	-0,049	0,170	0,010

Nem diplomások és diplomások értékelése

Feltételezhetnénk, hogy ahogy a tanulmányban előrébb haladnak a fiatalok, egyre jobban megtanulják értékelni az élet dolgait és egyre jobban megérnek. Ha ez így van, akkor minél magasabb évfolyamos valaki, az annál magasabb együtthatóval rendelkezik – elvileg.

A táblázat adatai azonban rámutatnak, hogy a legtöbb tényező vonatkozásában az évfolyam semmilyen magyarázóerővel nem rendelkezik. Ez alól egyetlen kivétel akad: a válaszok alapján a megkérdezettek minél több évfolyamot teljesít a fiatal az egyetemen, a stressz annál inkább érzéti hatását.

Összességében megállapítható, hogy az egyetemista hiába tanul évek óta az adott egyetemen, semmivel nem lesz értékeesebb a jövőorientált munkaerőpiacon.

Mindazonáltal, ha a diplomások versus nem-diplomások között végezzük el az eredményt, némileg más eredményre jutunk. A lineáris regresszió paraméterei szerint a diplomaszerezés ténye nem befolyásolja a stresszkezelési képességet. Ez azt jelenti, hogy a diplomások sem rendelkeznek magasabb munkaerőpiaci potenciállal, mint egy golyó.

A munkaerőpiaci koefficiens értéke – egyetemenként

Megnevezés	R Tudás 力		I Életvitel 生き方		S Stresszkezelés ストレス		K Alázat 謙虚	
	Átlag	Lexikai tudás	Bioritmus	Deviancia	Vizsga	Magánélet	Órára járás	Figyelés
Átlag	0,675	0,483	0,607	0,691	0,669	0,828	0,680	0,484
Medián	0,700	0,490	0,686	0,689	0,664	0,900	0,665	0,500
Módusz	0,500	0,490	0,691	1,000	1,000	1,000	1,000	0,550
Szórásnégyzet	0,023	0,030	0,050	0,032	0,060	0,040	0,054	0,050
Minimum	0,250	0,040	0,000	0,100	0,040	0,010	0,048	0,000
Maximum	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,925
Alsó kvartilis	0,550	0,410	0,494	0,586	0,525	0,770	0,532	0,350
Középső kvartilis	0,700	0,490	0,686	0,689	0,664	0,900	0,665	0,500
Felső kvartilis	0,800	0,540	0,760	0,800	0,900	0,970	0,900	0,675
Relatív szórás	0,225	0,359	0,368	0,259	0,366	0,242	0,342	0,462
F- mutató	-0,200	-0,231	-0,444	0,037	0,259	-0,300	0,277	0,077

A nem mellett a másik fő demográfiai változó arra irányult, hogy a megkérdezett melyik egyetemen tanul. A vizsgált öt oktatási intézményen igen hasonló eredményeket kaptam. Talán ezek alapján kijelenthető, hogy a magyar felsőoktatási rendszer intézményei igen homogének ebből a szempontból, és valószínűleg relevánsan jobb eredményt más felsőoktatási intézmény esetében sem kaphatnék.

Összefüggés a koefficiens részei között

Ahogy a végeredményt megpillantottuk, azonnal felmerül bennünk, hogy azok milyen okoknál fogva alakultak úgy, ahogy. A négy faktor nyolc altényezőre oszlott, amelyek elemzése még közelebb vihet minket ahhoz, hogy megértsük, miért is hiányos a magyar egyetemisták munkaerőpiaci összértéke.

A 4 faktor 2-2 részének leíró statisztikája

B ₁	Tanulmányi átlag	Lexikai tudás	Bioritmus	Deviancia	Vizsgastressz	Magánéleti stressz	Órára járás	Órai figyelés
Tanulmányi átlag								
Lexikai tudás	0,000							
Bioritmus	0,111	-0,023						
Deviancia	-0,023	0,030	0,057					
Vizsgastressz	0,141	-0,020	-0,056	-0,101				
Magánéleti stressz	0,124	-0,026	-0,091	-0,067	0,350			
Órára járás	0,000	0,001	0,001	0,002	0,000	0,000		
Órai figyelés	0,009	0,033	0,124	0,203	-0,080	-0,072	0,215	

P<0,01	P<0,05	P<0,1
------------------	------------------	-----------------

Minden lehetséges tényezőt végignézve két kérdéskört kell kiemelni. A válaszadók rendkívül gyengén teljesítettek a lexikai teszten, illetve nagyon nem képesek odakoncentrálni arra, amivel foglalkoznak.

Sajnos a ma egyetemista rétege egypólusú tudással rendelkezik. Sokan csak a szakmájukban jártasak, azonban az élet dolgaihoz még nem rendelkeznek sem elég tapasztalattal, sem elég tudással. Nagyon visszaveti az értékelésüket, hogy a legtöbben sok intellektuális témához nem képesek érdemben hozzászólni.

A másik, igencsak elgondolkodtató és a hosszabbtávú érdembeli munkavégzést gátló tényező, hogy a fiatalok nem tudnak hatékonyan dolgozni. Nem képesek nem nyomkodni az okostelefont, nem képesek az előadóra, vagy épp a tanulásra figyelni és sokak igen halogató magatartást tanúsítanak.

A stresszkezelés elég szélsőséges, hiszen a vizsgadrukk igen gyakori, azonban a magánéleti szorongások kezelése az a képesség, amivel a fiatalok nagy része emeli önmaga munkaerőpiaci értékét.

Érdekes azt megnézni, hogy az egyes részterületek között milyen összefüggés tapasztalható.

Az egyes részterületek közötti összefüggés

Megnev.	Hipotézis kifejtése	Értékelés
H1	<i>Állítás: Az egyetemisták összetett munkaerőpiaci potenciálja elnevezésű mutatószám valahol 60-70% közé összpontosul. Viszonylag kevesen vannak 70% felett, illetve 60% alatt.</i>	E L F O G A D O M
	Indoklás: A munkaerőpiaci potenciált mérő egyíthető értéke a válaszadók 45%-ánál 0,6 és 0,7 közötti értéket mutatott. A decilisek között ez az intervallum volt a leggyakoribb.	
H2	<i>Állítás: Mind a négy, a humán értékeket mérő faktor esetében legalább 20% azok aránya, akiknek koefficiense, nem éri el a 0,6-ot, azaz akik az adott tényezőben igen gyengén teljesítettek.</i>	E R L É F S O Z G B A E D N O M
	Indoklás: A RISK modell minden faktorához tartozott egy koeficiens. A válaszadók egyéni koefficiensei elég változón alakultak: a tudásnál 51%, az életvitelnél 18%, a stresszkezelésnél 34%, míg az alázatnál 52% esetében volt az érték 0,6 alatt.	
H3	<i>Állítás: A humán értékeket mérő modellben az alacsonyabb értékek legfőbb okozója az alázat hiánya. A 4 faktor között az alázat tekintetében kapom a legnegatívabb értéket.</i>	E R L É F S O Z G B A E D N O M
	Indoklás: Az alázatra vonatkozó standardizált koeficiens átlagos értéke 0,582, míg a tudás esetében ez az érték 0,579. A két tényező értékei nagyon hasonlóan szóródnak.	

Az elemzések azt mutatják, hogy olykor-olykor bizony vannak kapcsolatok az elemzett tényezők között. Alapvetően az azonos faktorhoz kapcsolódó két tényezők között van összefüggés. Akinek jobb a bioritmusa, feltehetően a devianciákat is jobban kezeli. A vizsgákon szorongók nagyobb eséllyel érzik magukat tehetetlennek a magánéletet érintő stresszel szemben. Az összetett elemzés rámutatott arra, hogy azok, akik az órák közel mindegyikére bejárnak, szorgalmukból következően nagyobb eséllyel tanulnak folyamatosan és így nem hagyják az anyag elsajátítását az utolsó pillanatokra. Egyedül a tudásnál független a két tényező egymástól. Vannak olyanok, akik csak a szakmai ismereteikkel emelkednek ki, mások az intellektusukkal, megint mások mindkettővel, de akadnak olyanok is, akiknek sem a tanulmányi eredményük nem megfelelő, sem a háttértudásuk.

Emellett elmondható, hogy az alázatosnak értékelt emberek mértéktartóbbak az alkoholfogyasztás terén. Logikus eredménynek tűnik, hogy azok, akik jobban kezelik a vizsgasresszt, jobb eredményt produkálnak, ugyanakkor, akik a vizsgák miatt szoron-

ganak, nagyobb eséllyel jellemző rájuk, hogy alkalom adtán felöntenek a garatra és sokszor túlzásba is esnek (adott esetben le is részegednek). Nos, ezt az összefüggést a tanulmány is alátámasztja.

Mindazonáltal sok olyan tényezőpáros van, amelyek nem függenek össze egymással, vagyis kifejezetten tendenciózus kapcsolatról nem igazán beszélhetünk.

(Összefoglalás, konklúziók) A tanulmányban a Z-generációs egyetemista fiatalok első hullámának munkaerőpiaci sajátosságait szándékoztam mélyebben elemezni és a kapott eredményeket bemutatni. Az eredmények igen tanulságosak voltak.

Hipotézisek értékelése

Természetesen a kutatást megelőzően korábbi személyes tapasztalatokra alapozva már voltak előzetes elgondolásaim arról, milyen eredményeket kaphatok a számítások után. A legfőbb elgondolásokat hipotézisek formájában meg is fogalmaztam.

Hipotézisek értékelése

Megnev.	Hipotézis kifejtése	Értékelés
H4	<i>Állítás: A fiúk és a lányok között nem feltételeztek releváns különbséget az összesített koeficiens vonatkozásában. Jóllehet, stresszkezelés tekintetében magasabb a fiúk egyúthatója, azonban más tényezők vonatkozásában ez az eltérés elitűnik.</i>	E L F O G A D O M
	Indoklás: A munkaerőpiaci potenciált összegző érték nem függ a megkérdezett nemétől. Ha a faktorokat egyesével végigelemzve bebizonyosodott, hogy a fiúk stresszkezelési egyúthatója 0,1-gyel nagyobb, mint a lányoké, de az életvitelük rosszabb, így az előnyök kiegyenlítődtek.	
H5	<i>Állítás: Az összesített értéket szem előtt tartva úgy vélem, hogy összességében nem lesznek szignifikáns eltérések, csupán a faktorok vonatkozásában beszélhetünk arról, hogy egyik egyetem jobb, mint a többi. Az egyetemenként számított átlag pár százalékpontos különbséggel fog eltérni az összesített átlagtól.</i>	E L F O G A D O M
	Indoklás: Az elemzett egyetemek hallgatóinak átlagos munkaerőpiaci potenciálja közel azonos. Habár a BCE diákjai magas tudásszintről tettek tanúbizonyságot, míg az ELTE és a SOTE másban emelkedett ki. A faktorok között sok esetben van összefüggés, azonban a végső eredményt ezek nem befolyásolták.	
H6	<i>Állítás: Úgy gondolom, a munkaerőpiaci értékeknek évről-évre növekednie kellene. Ez azt jelenti, hogy a magasabb évfolyamba járók koeficiense feltételezhetően magasabb. Véleményem szerint ez a folyamat nem teljesül, azaz a tanulmányok előrehaladtával párhuzamosan nem feltétlen növekszik a munkaerőpiaci érték.</i>	E L F O G A D O M
	Indoklás: Az elemzés során kiderült, hogy a kor és az évfolyam sincs statisztikailag releváns hatással sem a munkaerőpiaci potenciálra, sem annak egyik faktorára.	

Összességében elmondható, hogy az előzetes várakozásaim beteljesültek. Nem igazán vártam jobb eredményeket, ugyanis a fiatalok generációja már más elveket vall, mint egy konzervatívabb felnőtt, és azt is tapasztaltam, hogy a legtöbbjüket a fenntarthatóság, a hosszabbtávú érdekeltségek nem, vagy csak minimálisan érdeklik, és ha foglalkoznak is velük, sok esetben csak beszéd szintjén, tettekben csupán a legkritikább esetekben.

Újszerű, tudományos eredmények, kutatás eredményére alapozó állítások, összefüggések

Az eredményeket logikai rendszerbe rendezve újszerű eredményeket kapunk, amely segít mélyebben megérteni a fiatalokat és segít jobban átlátni a témakört. Ezen tudományosnak evezhető eredmények az alábbiak:

- A fiatalok munkaerőpiaci értékelése jellemzően 60-70% között mozog. A tesztek eredményei szerint megfigyelt hallgatók közel fele tartozik ebbe az intervallumba.
- A mai egyetemisták esetében a jó tanulmányi átlagból nem következik az, hogy intellektuális háttértudásuk is megfelelő; azaz lexikai tudásuk nem feltétlen függ össze a szakmai eredményekkel.
- A legtöbb fiatal még nem eléggé elkötelezett a tanulmányai felé és nem mutat elég alázatot munkájában. A hallgatók többségénél nem is várhatunk hosszabb távon jelentős változást.
- Az egyetemisták nagy részének bioritmusa némileg eltér az optimálistól, nem elég kiegyensúlyozott. A legtöbb egyetemistára jellemző, hogy szünidőben szeret sokáig aludni, illetve az, hogy vizsga előtti este hajlamosak az éjjelbe menően is tanulni, sőt, esetenként kaphatóak arra is, hogy egész éjjel nem aludnak. Ennek oka jellemzően a halogató magatartás vagy a normálisnál sokkal magasabb szorongás érzete.
- A fenntarthatóságot szem előtt tartó munkaerőpiacnak kellenek a kompetens értelmiségiek. Jelenleg a hazai egyetemek nem nevelik ki ezt a réteget; a frissen diplomázott fiatalokra nem lehet számítani a paradigmaváltás elősegítésére kapcsolatán.

Véggözetítés

Az adatok lényegi összefoglalását célszerű abban az elrendezésben szemléltetni, hogy a megkérdezettek hány százaléka felelt meg egyik vagy másik kritériumnak, kritériumrendszernek. Alapvetően minden tényezőnél a 0,8-as értéket vettem határvonalnak. Akik ezen érték felett helyezkednek el, azok az adott tényezőben megfelelnek annak az elvárásnak, amit a fenntartható munkaerőpiac diktál.

Az egyetemisták értékelése – a jelenleg is releváns munkaerő aránya

Ismeretek	Életvitel	Stressz-kezelés	Alázat	ÉRTÉKELÉS	
力	生き方	ストレス	謙虚		
R	I	S	K		
X	X	X	X	41,3%	41,3%
X	X	X	✓	5,1%	47,4%
X	X	✓	X	33,2%	
X	✓	X	X	8,2%	
✓	X	X	X	1,0%	
X	X	✓	✓	1,5%	
X	✓	X	✓	2,0%	8,2%
✓	X	X	✓	0,0%	
X	✓	✓	X	3,1%	
✓	X	✓	X	1,0%	
✓	✓	X	X	0,5%	
X	✓	✓	✓	2,0%	2,6%
✓	X	✓	✓	0,0%	
✓	✓	X	✓	0,5%	
✓	✓	✓	X	0,0%	
✓	✓	✓	✓	0,5%	

Habár sejtettem, hogy sok diák nem lesz, aki minden tényezőben jól teljesít, de az adatok ilyenén való alakulása engem is meglepett, ugyanis a 196 válaszadó közül összesen 1 felelt meg minden kívánalomnak. Úgy vélem, mindenképp szót érdemel, hogy az egyetlen, minden szempontból kiemelkedő hallgató a BME mérnöki vonalán tanul. A lekérdezés idejében 20 éves volt, és az ország nyugati feléből származik, Győr-Moson-Sopron megyéből.

A 3 tényezőben jó eredményeket elérő hallgatók vizsgálatából kiderül, hogy a legtöbb esetben az ismeretek hiánya miatt nem érik el mindenhol a minimum 0,8-as értéket.

Az elemzés másik oldalról azt is megmutatta, hogy a válaszadók 41,3%-a semmilyen tekintetben nem felel meg annak az elvárásnak, amit egy korrekt célok mentén meghatározott piac diktál. Az értékelő táblázatból leszűrhető, hogy a „legkönnyebben elsajátítható képesség” a stresszkezelés, ugyanis a válaszadók harmada csak és kizárólag ebben a kategóriában ért el elfogadható eredményt. Úgy néz ki, hogy azok, akik már tudják kezelni a stresszt, könnyebben helyre tudják állítani az életvitelüket; ez lehet a következő lépés. Ha jó az életvitel és nincs szorongás, akkor ki lehet építeni egyfajta alázatot, amellyel meg lehet szerezni azt az ismeretet, ami végül egy magas munkaerőpiaci potenciállal rendelkező munkavállalóvá tesz minket. Tehát úgy néz ki, ez az önképzés algoritmus:

1. Stresszkezelés kiépítése
2. Életvitel javítása
3. Alázat növelése
4. Ismeretanyag növelése

Megjegyzem, számomra a logikus sorrend úgy néz ki, hogy a mindenkori alap önmagunk morális stabilitása. Ennek tükrében az alapvető jellemvonásaink kiépítése érdekében az alázattal kell foglalkoznunk. Az életvitelünket rendbe kell tennünk, ki kell építenünk egy

kiszámítható, nyugodt medrek között folydogáló mindennapokat, amit az követhet, hogy megtanuljuk kezelni a stresszt. Ha a szorongás likvidálása után már sem életviteli, sem lelki akadálya nincs, elkezdhetjük magunkba táplálni a szakmai ismereteket és a lexikai tudást.

Lehet, túl szigorú a határvonal, amit alkalmaztam, ezért megnéztem, mi a helyzet abban az esetben, ha a 0,6-os értéken felüli értékeket tekintem jónak. Úgy vélem, ez talán úgy értelmezhető, hogy akik 0,6-os érték felett teljesítettek, idővel még tudnak annyit fejlődni bármelyik faktorban, hogy helyet kapjanak a munkapiacot leginkább meghatározó értékes alkalmazotti osztályban.

Az egyetemisták értékelése – megengedő módszer

Ismeretek 力 R	Életvitel 生き方 I	Stressz- kezelés ストレス S	Alázat 謙虚 K	ÉRTÉKELÉS	
X	X	X	X	3,1%	3,1%
X	X	X	✓	0,0%	12,2%
X	X	✓	X	9,2%	
X	✓	X	X	2,0%	
✓	X	X	X	1,0%	
X	X	✓	✓	10,2%	
X	✓	X	✓	2,0%	39,3%
✓	X	X	✓	0,0%	
X	✓	✓	X	14,8%	
✓	X	✓	X	7,1%	
✓	✓	X	X	5,1%	
X	✓	✓	✓	10,2%	28,1%
✓	X	✓	✓	3,6%	
✓	✓	X	✓	3,6%	
✓	✓	✓	X	10,7%	
✓	✓	✓	✓	17,3%	17,3%

A lazább feltételek mellett elvégzett eredmény már relevánsan kedvezőbb képet ad a mai egyetemista generációról, azonban véleményem szerint ez továbbra is igen elszomorító arány. Egy hosszabb távon stabilizálódó munkaerőpiac és filozófia az egyetemisták mintegy hatodára számíthat. A válaszadók kicsit kevesebb, mint 17%-ának még fejlődni kell, de mintegy 5-10 év múlva akár felfejlődhetnek arra a szintre, hogy tettelesen tudnak tenni a jövőorientált gazdasági és társadalmi területen. Természetesen ezeknek a fiataloknak javulniuk kell még, de ez nem garantálja azt, hogy 5, vagy akár 10 év múlva be is fogják érni. Ha az ebbe a csoportba tartozó 17%-ot veszem alapul, azt már pozitívnak tartom, ha a harmaduk hozzáállásban és egyebekben akkorát tud haladni, hogy érdemes legyen velük számolni.

Pozitívum, hogy a potenciális jelöltek között már van orvos, jogász, társadalomtudományok területén járatos fiatal, illetve még bölcsész, vagy épp mérnök. Ezen kimutatás alapján a jövő hiányterülete a gazdaság lesz, ugyanis gazdasági területről egyetlen fő sem képviselteti magát abban a körben, akik potenciális lehetőséget jelenthetnének 5-10 év múlva.

Javaslatok

Ahhoz, hogy ez az elkésztő eredmény javuljon, a magyar felsőoktatási rendszert alapvetően át kell alakítani. Jelen kutatás és a korábbi tapasztalataim alapján vannak olyan változtatások, amiken el lehetne gondolkodni. Nyilván ez áldozatokkal, vérrel és verejtékkal jár, de ha mindig a jelen kényelmét nézzük, sosem lesz meg a jövőnk hatékonysága.

A javasolt változások a következők:

- meg kell szüntetni a túlképzést; szem előtt kell tartani a társadalom megfelelő tagozódását és az egyes diszciplínák keretlétszámát ennek megfelelően kell meghatározni,
- át kell szervezni az egyetemeket oly formán, hogy a nagy, 15-20 ezer vagy még több hallgatót foglalkoztató egyetemeket részekre kell bontani; mivel kifejezetten rideg a hazai felsőoktatás, az egy egyetemen tanulók számát 4-5 ezer főre kell korlátozni,
- komplexebbé, realiztikusabbá kell tenni az érettségi vizsgát; fontos, hogy minden esetben több lépcsős legyen a folyamat, és azok kerüljenek be a felsőoktatásba, akik a legérdemesebbek rá,
- az érettségi után kötelezni kell a hallgatókat arra, hogy az egyetemi tanulmányok megkezdése előtt rendelkezniük kell legalább 1 éves munkatapasztalattal (nem diák munka), vagy legalább 6 hónap sorkatonai szolgálattal (az alázat és az elkötelezettség növelése céljából),
- olyan pedagógusokat kell alkalmazni, akik nemcsak, hogy tudják az anyagot, de azt át is tudják adni a hallgatóknak, tudnak magyarul beszélni „fiatalul”, és leginkább érdekli is őket mindaz, amit csinálnak (azaz elkötelezettek az irányban, hogy minőségi munkát adjanak ki a kezük közül),
- a tanítás során, ha szükséges, vessék be a modern technika vívmányait, de a képzés alapvetően a hagyományos módszerek alkalmazására épüljön,
- az egyetemi előadásokat nem szabad 400 fős előadókra tervezni; az előadások maximum 80-100 fős teremben folyjanak, míg a szemináriumok maximalizált létszáma 20 fő,
- a szakdolgozati konzulens szerepet csak olyan tanár vállaljon, aki:
 - korábban már tanította vagy más közösségből ismeri a kandidáló diákot,
 - aki képes hathatós segítséget nyújtani a hallgatónak és nem csak a kötelező konzultációkat teljesíteni,
- minden szakdolgozat tartalmazzon empirikus kutatást vagy más kvantitatív vagy kvalitatív elemzést,
- az egyetemi vizsgák minden fő tárgy esetében legyen több fázisból álló; első körben számítógéptermi, utána írásbeli, végül szóbeli, elkerülvén ezzel a megoldás és a puskázás lehetőségét,
- legyen elvárás a konszolidált megjelenés; legyenek az erre vonatkozó elvárások világosan megfogalmazva, és természetesen konzekvensen legyenek is betartva,
- biztosítsa az egyetem lehetőséget azoknak a diákoknak, akik valamiért lemaradtak, vagy épp más tekintetben kerültek hátrányos helyzetbe (anyagi kár, stressz rossz kezelése...).

Természetesen sokkal több javaslatot meg lehet fogalmazni, egészen a finom részletekig, azonban a tanulmány célja csupán annyi, hogy felnyissa az Olvasók szemét, és esetleg elgondolkoztassa őket a paradigmaváltás szükségességéről, annak irányáról.

A színpadi művek és a zeneművek szerzői jogi védelme

Tanulmányommal átfogó képet kívánok nyújtani a zeneművek és a színpadi művek alkotóit, illetve szerzőit megillető szerzői jogok összességéről. A szerzői jog kialakulására vonatkozó rövid történeti, történelmi áttekintő után kísérletet teszek meghatározni, hogy mit is jelent a szerzői mű, mitől válhat egy szellemi termék, egy ötlet a törvény által védett alkotássá. A szerzői mű kapcsán ismertetem, hogy a zeneművek és a színpadi művek miként viszonyulnak egymáshoz, illetve milyen jellemzőkkel bírnak szerzői jogi értelemben. Bemutatom, milyen jogosultakat illethet meg a szerzői jog védelme a zeneművek és a színpadi művek esetében. A jogosultak után a szerzőt megillető személyhez fűződő és vagyoni jogokkal, majd végezetül a felhasználással kapcsolatos kérdésekkel, illetve azokhoz kapcsolódó meglátásaimmal zárom írásom.

(A szerzői jog kialakulása) Az emberi létezésre a kezdetektől fogva jellemző, hogy azt művészeti teljesítmények kísérik végig, gondoljunk például a paleolitikus kor barlangrajzaira vagy éppen vénuszszobraira. Ezen művészeti teljesítmények az ember, illetve az emberiség fejlődésével párhuzamosan hatalmas átalakuláson estek át a hosszú évszázadok, évezredek alatt. Ha az antik görög és római világgal bezárólag szemügyre vesszük a különféle nagy ókori civilizációkat, jól látható az a középkor által megakasztott fejlődési folyamat – az európai kultúrkört tekintve –, melynek során a barlang falára rajzolt kezdetleges képekből és az apró szobrocskákból milyen sokrétű rendszerek, kultúrkörök jöttek létre, többek közt az ember által létrehozott szellemi termékeknek köszönhetően. A középkor végéig a művészetet, így az alkotásokat a szakralitás jellemezte, a szerző személye csak másodlagos volt és maga az alkotás volt a középpontban. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy ne lett volna szerzőségutadat az alkotókban, de szerzői jogi védelemről semmilyen formában nem beszélhetünk ebben a korszakban.

Ahogy Mezei Péter tanulmányában is olvashatjuk, a szerzői jog kialakulásához és a szerző megbecsüléséhez vezető út első komolyabb mérföldkövét a reneszánsz jelenti két nagyon fontos változással. Az egyik jelentős fordulat a könyvnyomtatás megjelenése és elterjedése, mely lehetővé tette a minden korábnál nagyobb mértékű és relatíve könnyebben elérhető többszörözést az évszázadok során. Ily módon a könyvnyomtatás és a művek sokszorosításának lehetősége biztosította az utat, hogy a nyomtatható szellemi termékek forgalomképes áruvá váljanak, ami természetszerűleg magával vonzotta a szellemi és személyi érdekének megvédésére való igényt is. A másik jelentős és nagy hatással bíró változás, ami a reneszánsznak köszönhető, az nem más, mint egy új művészetfelfogási eszme, az individualizmus megjelenése. A középkori szakralitásban létező alkotó anonimitását felváltotta az emberi szellemet és egyéniséget központba helyező művészetfelfogás, melynek részeként az alkotók számára céllá vált, hogy művészetükkel nemcsak a koruk, de a jövő nemzedékei is megismerjék a nevüket. A mai értelemben vett művész, illetve alkotó fogalma is ebben a reneszánszi eszmében gyökerezik. A fent említett változások, tehát természetszerűleg magukkal vonzották a szerző igényét saját szellemi tulajdonának megvédésére (Mezei 2004).

A kezdeti időben, a könyvnyomtatás hajnalán az uralkodók, illetve egyéb főhatóságok privilégiumok, illetve privilégiumlevelek formájában biztosítottak kiadási monopóliumot kiadóknak, melyek a sokszorosítás legnagyobb hasznélvezői voltak. A kezdetleges

szerződéseken kívül egységes törvényi szintű szabályozás sehol sem volt egészen 1710-ig, amikor is Angliában kihirdették az első szerzői jogi törvényt. A Statute of Anne hatalmas újításokat hozott: a törvény kimondta, hogy a szerzői jogok tulajdonosa a szerző, másrészt megjelent a kiadott művek határozott időtartamú védelmi ideje. A törvény 14 éves időtartamban biztosította a szerző számára a műve feletti felügyeleti jogot, melyet annak lejártával újabb 14 évre lehetett megújítani. A törvény megfelelő alapot biztosított ahhoz, hogy az idő múlásával a szerzőt illető szerzői jogok a könyvnyomtatáson kívüli művek esetében is érvényre tudjanak jutni (Part 2006: 143).

Szerzői jogi szempontból azonban az igazi áttörésre a XVIII. század végéig kellett várni, amikor is az Amerikai Egyesült Államokban és Franciaországban is egységes törvényi szabályozás alá kerültek a szerzői jogok. Jól megfigyelhető a jelenség, hogy a francia és az amerikai példát követő megközelítőleg száz évben a feudális világ rendi berendezkedésének megbomlásával és a polgári társadalmak kialakulásával párhuzamosan kaptak egyre nagyobb és szélesebb körű védelmet a művek szerzői. A XIX. század közepén a romantika hatására megjelent a sztárkultusz, aminek köszönhetően a művészek, főképp a zeneszerzők képessé váltak arra, hogy művészetükből megéljenek és komoly egzisztenciát hozzanak létre szellemi termékeikből. Ez az új jelenség természetesen magával hozta a szerzői jogi védelem fejlődését is. Az ezt megelőző történelmi korszakokban nem volt annyira jellemző, hogy az alkotók a saját alkotásaikból megéljenek, mivel a művészet túlnyomó többségben királyi udvartartásokban maradt, illetve mecenatúrához kötött volt. A polgárosodó társadalmak által létrehozott felvevőpiac hatalmas változásokat hozott.

Magyarországon az első független szerzői jogi törvény 1884-ben került kihirdetésre (1884. évi XVI. törvénycikk), amelyben már akkor kimondták, hogy bárminemű színpadra szánt alkotás nyilvános előadásának joga a szerzőt illeti. Ezt követte a második, 1921-es törvény (1921. évi LIV. törvénycikk), amit az 1969-es (1969. évi III. törvény) harmadik szerzői jogi törvényünk követett, amit a jelenlegi is hatályban lévő, számtalan módosításon és kiegészítésen átesett, 1999. évi LXXVI. törvény (a továbbiakban: Szjt.) váltott fel (Nótári 2012: 106).

Természetesen a szerzői alkotások nem ismernek országhatárokat, mint ahogy a világ is egyre kisebb hely lett a XIX. század közepétől kezdődően, úgy az adott nemzeti törekvésekkel egy időben nemzetközi szabályozások is születtek a szerzői jogvédelemmel összefüggésben. Ahogy a fentiekben ismertetettekből is jól látszik, a szerzői jogi szabályozásra vonatkozó igények és maga a szerzői jog a társadalmi, de legfőképp a technikai változásokkal párhuzamosan együtt fejlődnek és ez a fejlődés a modern technikai vívmányoknak köszönhetően mind a mai napig tart és tartogat új kihívásokat a szerzők és a jogalkotók számára.

(A szerzői mű) A hazánkban jelenleg hatályos szerzői jogi törvényben nincs egyértelműen és kimondottan definiálva, hogy mi nevezhető szerzői műnek. Azonban a szerzői jogi törvényünk rögtön az elején világossá teszi számunkra, milyen típusú művek esnek a törvény védelme alá¹. A szerzői jogi törvény értelmében védelemre jogosult a művészet, az irodalom és a tudomány minden alkotása egy nagyon fontos feltétellel: a szerző tevékenysége által létrehozott műnek egyéni és eredeti jelleggel szükséges rendelkeznie. Ha ezen két kitétel közül legalább az egyik nem teljesül, abban az esetben nem beszélhetünk szerzői alkotásról. Emellett a szerzői jogi törvény alapján kiemelendő tény, hogy a védelem nem függhet az alkotás esztétikai és minőségi színvonalától.² Elmondható tehát, hogy a védelem minden esetben azt az egyéni, eredeti ötletet és gondolatot hivatott védeni, ami egy adott fizikai formában jön létre. Fontos megjegyezni, hogy a gondolat

és az ötlet önmagában nem képezheti szerzői jogi védelem tárgyát, mindenképp kell egy fizikai forma a tartalomhoz. A szerzői jogi védelem a szerzőt, illetőleg a szerző által létrehozott művet, az alkotás létrejöttének pillanatától automatikusan megilleti a mű színvonalára vonatkozó értékítélettől mentesen.

Ahhoz tehát, hogy szerzői műnek tudjunk nevezni egy alkotást, úgy az adott műnek egyértelműen beazonosítható eredeti, egyéni jelleggel kell rendelkeznie. Ez a gyakorlatban annyit tesz a szerzői jog egyik alaptézise szerint, hogy az elkészült mű nem egyszerűséggel nem lehet másolat, vagyis a műnek a már létező alkotásoktól eltérőnek kell lennie. A szerzői műnek az alkotó saját élettapasztalatából, szubjektumából kell létrejönnie, mellyel a csak rá jellemző egyéni kifejezőmódja kerül reprezentálásra. Ha a zeneművekre gondolunk elég csupán Erik Satie, Arvo Pärt, Philip Glass vagy akár Kurtág György életművét példaként megemlíteni, mivel a fent említett zeneszerzők műveiben gyakorlatilag pár másodperc behallgatás után felismerhetők eredeti és egyéni stílusjegyek, dallamok.

A színpadi mű és a zenemű

A színpadi műveket és a zene világában született minden alkotást egyaránt védi a szerzői jogi törvény, amennyiben a korábban ismertetett eredeti, egyéni jelleg megtalálható bennük és így szerzői műnek minősülnek. Így például a zenés színpadi műveket, mint például az opera, az operett, a musical darabok vagy például az oratóriumok, de példának hozhatjuk a tisztán zeneműnek minősülő hangversenyeket, zongoraversenyeket vagy éppen a szimfóniákat. A zene világában született alkotások közül egyedül a népdalok vonatkozásában nem áll fenn védelem, mivel a népdalok szerzője ismeretlen, nem köthető egy konkrét emberhez és másrésztől pedig nem egy konkrét alkotóhoz, hanem egy népcsoporthoz kapcsolódnak ezen jellegű alkotások.

A színpadi művek és a zeneművek között az alapvető különbséget jelenti, hogy a színpadra szánt műveket a szerző eredendően a nyilvános, közönség előtti előadásra szánja, míg a zeneművek esetében nem magától értetődő az alkotói szándék, hogy az adott mű közönség előtt, színpadon kerül előadásra. A zeneművek készítése alapvetően magányos műfaj szerzői jogi aspektusból, ha a mű születését és annak körülményeit nézzük, abban az esetben, ha zeneszerző személyétől független dalszerzői tevékenység nem áll fenn. Ilyenkor abban a pillanatban késznek tekinthető a komplett zenemű, amikor az alkotó az utolsó hangot a helyére illeszti, az utolsó hangjegy a kottába kerül. A színpadi művek, illetve azok létrehozása szerzői jogi szempontból összetettebb kérdéseket és nagyobb izgalmakat tartogat. A színpadi művek szerzői jogi és felhasználási kérdéseinek sokrétűségére dr. Sáp Edit *A színpadi művek szerzői jogi védelme* című értekezéséből kaphatunk választ, mikor is a szerző kísérletet tesz definíciót alkotni, arra vonatkozóan, hogy mi is a színpadi mű:

A színpadi mű egy írói alkotáson alapuló, zenével, vagy anélkül álló, cselekményes, rendezett, rendszerint több személy alkotótevékenysége eredményeként megszülető alkotás, amely alkalmas a nyilvános előadásra. Színpadi műnek minősül különösen a dráma, komédia, színjáték, musical, operett, opera, bábjáték vagy a balett (Sápi 2018: 8).

A fenti meghatározás tökéletesen leírja, mit is nevezhetünk színpadi műnek és egyúttal azt is, hogy mi a különbség a színpadi mű és a zenemű között. Látható, hogy a színpadi mű alapvető és lényegi pontja, hogy cselekménnyel ellátott és rendezett alkotás legyen, míg a zenemű esetében ez nem elvárt, hacsak nem kimondottan zenés színműnek készült alkotásról beszélünk. A zenés színpadi művek esetében a zene és a szöveg

magától értetődően szerves egységet képez, és ahogy a szerző Feith Ádám *Az operával kapcsolatos jogi kérdések* tanulmányában is leírja az a színmű, amiben nem tölt be központi szerepet a zene és vagy az ének, vagyis azok szerepe alkalmasszerű, és ezen betétek könnyen leválaszthatók a műről, úgy nem beszélhetünk zenés színműről (Feith 2012: 14).

Egy színpadi műben, tehát általában több alkotó teljesítményét védi a szerzői jogi törvény és minden esetben nagyjogos felhasználásról beszélünk, míg nem színpadi előadásra készült zeneművek esetében rendszerint kisjogos felhasználásról. Nagyjogos felhasználás esetén a felhasználónak közvetlenül a szerzővel – esetlegesen jogörökösével – vagy annak megbízott képviselőjével (ügynökével) szükséges az engedélyeztetést elvégeznie, míg a kisjogos felhasználás esetén ez a folyamat a közös jogkezelő szervezetten keresztül történik, aki a szerző nevében lehet jogosult eljárni. Bárhogyan is történik a felhasználás, a szerző engedélye és a díjfizetés nem maradhat el, amihez az írásbeliség elengedhetetlen³, melynek formája a felhasználási szerződés. Természetesen abban az esetben amennyiben a mű védelmi ideje nem járt le, illetve nem esik a szabad felhasználás kategóriájába. A nyilvános előadásokon történő nagyjogos és kisjogos felhasználási esetekről, illetve a művek kapcsán érintett szerzői jogosultakról írásom további fejezeteiben értekezem.

Természetesen mind a zeneműveknél, mind a kifejezetten színpadra szánt művek között is előfordulhat olyan, hogy a mű létrehozása nem egy, hanem több alkotó munkájához köthető. Ilyenkor beszélünk közös művekről. A szerzőket és a művet ebben az esetben is megilleti a védelmi idő, azonban ezen művek esetében a mű védelmi idejének 70 éves időtartama a legkésőbb elhunyt szerzőtárs halálát követő év első napjától számítódik. Közös művekről akkor beszélünk, ha a szerzőtársak munkája egymáshoz szervesen kapcsolódik, a művet a partnerek együttműködésben, egymás munkájára alkotó módon reflektálva hozták létre, tehát a szerzői tevékenységek egymástól elválasztva nem tudnak egy egységet képezni.⁴ Fontos kiemelni, hogy abban az esetben, ha a mű és az alkotók ellen szerzői jogi sérelmet követnek el, úgy az ellen bármelyik szerzőtárs önállóan is felléphet, illetve a felhasználáshoz az összes szerzőtárs engedélyre kell. Más a helyzet az úgynevezett összekapcsolt közös művek esetében, ahol is a társszerzők a saját részük tekintetében gyakorolhatják önállóan a szerzői jogait. Összekapcsolt művekről, például olyan zenés színpadi darabok esetében beszélhetünk, ahol a műveket önálló részekre lehet szétválasztani és az egyes elemek önállóan is szerzői műnek minősülnek, önállóan is felhasználhatók.⁵

A színpadi művek és a zeneművek között a jogosultak számától eltekintve, tehát szerzői jogi védelmi szempontból érdemi különbség nincsen, hiszen a felhasználás módjától függően egy zenemű is lehet színpadi mű, mint ahogy egy színpadi mű is lehet zenemű. Bizonyos, hogy ideális esetben mind a színpadra szánt művek, mind a zeneművek szerzői műnek minősülnek, így a szerzői jogi törvény ennek megfelelően nem tesz különbséget köztük csupán a művek nyilvános előadás keretében történő előadásával és egyéb felhasználási módokkal kapcsolatosan.

(Szerzők és más jogosultak zeneművek és színpadi művek esetében) A szerző, ahogy az előző fejezetből is kiderült, minden esetben maga az a személy, aki a művet létrehozta. Amennyiben a létrejött alkotás szerzőtársak munkájának eredménye, úgy tehát szerzőnek tekinthető az alkotás folyamatában tevékenyen és alkotó módon résztvevő összes személy. Mint a megelőző fejezetben olvashattuk, ez esetben közös műnek minősül az alkotás és ennél fogva több szerzői jogosultságról beszélhetünk a mű vonatkozásában. Kiemelendő, hogy abban az esetben, ha adott alkotó a mű csupán egy részletének létrejöttében, egy

szakasz megírásában, vagy éppen megkomponálásában érdekelt, úgy abban az esetben is megilleti a szerzői jogi védelem, ha az egész mű nem éri el a befejezettség állapotát, csupán az általa készített adott rész minősül befejezettnek (Schwertner 2014: 67–70).

A zeneműveknél, tehát abban az esetben, ha nem egy zeneszerző a kizárólagos szerzője és a felelős a zene vagy az esetlegesen megjelenő dalszövegi rész teljes egészéért, úgy több szerzőről és így ennél fogva több jogosultról beszélhetünk. A mindenkori zeneszerzői alkotói tevékenység mellett nem szükségszerűen, de megjelenhet a dalszövegírói teljesítmény is, így természetesen a zeneműhöz tartozó szöveg kapcsán is fennáll a törvény által biztosított szerzői jogi védettség. Mindemellett a zenemű írott változatát, azaz magát a kottát is védi a hatályos szerzői jogi törvény, melynek értelmében a kotta bármely eszközzel való másolása és többszörözése még oktatási és magáncélú felhasználásra is tiltott. Abban az esetben, ha egy zenés színpadi darab felhasználása nyilvános előadás formájában történik, úgy az engedélyeztetést a kottát kiadó zeneműkiadóval is szükséges elvégezni a felhasználásra vonatkozóan, amennyiben élő zenekari tevékenység kíséri az előadást. Ha nem élőzene kíséri a nyilvános színpadi előadást, hanem valamely lemezkiadó által kiadott hanghordozó biztosítja a zenei alapot, úgy természetesen a hanglemezkiadó engedélye is szükséges a szerző engedélye mellett. Amennyiben egy zenemű vagy annak részlete nem színpadi előadás keretében kerül felhasználásra, úgy kisjogos felhasználásról beszélünk, mely esetben a szerző nevében a közös jogkezelő lép fel.

A színpadi művek jellegüknél fogva minden esetben nyilvános színpadi előadásra alkalmasak, hiszen a születésüket ez a cél determinálja a szerző által. Az alkotótársak száma túllép a zeneművekre leginkább jellemző zeneszerzői alkotói magányosságon, hiszen ahhoz, hogy egy zenés színmű (opera, operett, musical, balett) vagy egy dráma, melyben a zenemű csupán hangulati elemként kap helyet, vagy éppen egy zene nélküli mű színpadra kerüljön, legalább egy rendező vagy koreográfus, de leginkább több ember együttes alkotótevékenysége szükséges. A következő alkotók lehetnek szerzői jogi jogosultak a színpadi művekben és élvezhetnek védelmet az alkotói tevékenységük kapcsán: a zeneszerző, a dalszövegíró, az író, a díszlettervező, a jelmeztervező, a világítástervező (a műveik és azok tervei is védelem alatt állnak), a koreográfus és a rendező.

A műhöz kapcsolódó lehetséges jogosulti körből a mindenkori rendező személye, illetve egészen pontosan a tevékenységének megítélése jelenthet problémákat szerzői jogi szempontból, melynek oka, hogy az gyakorlatilag az előadó-művészet és az alkotóművészet határán fekszik. A többi fentebb felsorolt alkotónál viszonylagosan könnyű megítélni a szerzői mű mibenlétét, hisz az alkotóművészeti tevékenységek eredményei viszonylag egyértelmű és kézzel jól fogható termékek fizikai valóval és tervekkel, azonban a rendező esetében már nem ilyen egyszerű a helyzet.

Felmerülhet a kérdés, hogy a rendező tevékenysége mennyiben minősül előadóművészeti tevékenységnek, vagy éppen tekinthető-e önálló szerzői tevékenységnek. A kérdésre a választ az egyéni, eredeti jelleg meglétében kell keresni. A Szerzői Jogi Szakértő Testület SZJSZT-03/2012 számú szakvéleménye⁶ szerint a színpadra szánt művek sajátosságai, hogy a színpadra szánt darabokat szerzőik oly módon hozzák létre munkájuk során, hogy az szükségszerűen utat enged a rendezői koncepciók létrejöttéhez, illetve azok változatosságához tekintve, hogy a színpadi jelenlétre vonatkozóan csupán a legfontosabb és elengedhetetlen utasítások szerepelnek a darab írott változatában. Az adott cselekmény közönség számára való interpretálása és az alap cselekményen túlmenő kiegészítő tartalommal, jelentéssel való megtöltése a rendező szubjektumának feladata és terméke. A rendezői tevékenység esetén jól láthatóan a szerzői művet a rendezői koncepció, mint ötlet jelenti, illetve jelentheti, ami a próbaidőszak ideje alatt kap fizikai formát

a darabban résztvevő előadók által. Amennyiben a rendezői koncepció a forgatókönyv, illetve a szövegek könyv szolgálai másolása és hű reprezentálása, illetőleg a darabot érintően az eszközölt változtatások elenyészők – a darabra vonatkozóan érdemi hatással nem bírnak – úgy előadóművészi tevékenységnek tekintendő, mivel ebben az esetben a rendező csupán a darab szerzőjének szóvivője, egy szereplő, a színészekhez hasonlóan. Önálló szerzői műnek, azaz szerzői tevékenységnek, akkor tekinthető a rendezői munka, amennyiben a szerző szubjektuma olyan mértékben járul hozzá a színpadra kerülő alkotás létrejöttéhez, hogy a hozzáadott értékek és változások mértékének köszönhetően az kimeríti az átdolgozás fogalmát (Csósz, Gondol, Grad-Gyenge, Hepp, Horváth, Lábod, Legeza, Lendvai, Mezei, Nagy, Takács, Tímár és Zugh 2017: 71–72).

Szerzői jogi jogosultsági körbe szintúgy beletartoznak még a szerző halálát követően a jogörökösök is, a védelmi idő lejártáig, mivel a szerzőt megillető személyhez fűződő jogokkal ellentétben a vagyoni jogok örökölhethetők. Ezen jogokkal, illetve az általuk nyújtott védelemmel a következő fejezetekben foglalkozom.

Az előadott alkotásokhoz kapcsolódó jogok, illetve jogosultak között meg kell még említeni az adott darabokat előadó zenészek, illetve színészek, valamint a felvételeket készítő televíziók, rádiók és kiadók teljesítményét is, amiket a szerzői jogi törvény szomszédos jogokra vonatkozó része szabályoz.⁷ Ezen jogok és jogosultak részletes bemutatásától eltekintek, mivel a téma nem képezi jelen írásom közvetlen témáját.

(Szerző személyhez fűződő jogai) A szerzői jogi törvény értelmében az elkészült szerzői művek kapcsán személyhez fűződő jogok illetik a szerzőt, melyek etikai alapú védelmet biztosítanak az alkotó számára és egyúttal védik a szerző és a mű egyedi, egyéni és szétválaszthatatlan kapcsolatát. Ennek értelmében a személyhez fűződő jogok semmilyen körülmények között nem átruházhatók, illetve nem lemondhatók. Fontos kiemelni, hogy a személyhez fűződő jogok nem évülnek el, tehát nem szűnnek meg a védelmi idő leteltét követően sem. A szerzőt megillető személyhez fűződő jogok: a mű nyilvánosságra hozatalának joga, a szerző névfeltüntetési joga és a mű egységének, azaz integritásának védelme.

A mű nyilvánosságra hozatalához való jog

A szerző személyhez fűződő jogai közt elsőként megemlítendő a nyilvánosságra hozatalhoz való jog, mely egyedül a szerzőt illeti. Ennek értelmében, tehát a szerző kizárólagos személyes joga és ezáltal saját döntési körébe tartozik, hogy az elkészült alkotását mikor, illetve milyen formában hozza nyilvánosságra. Ez értelemszerűen azt hordozza magában, hogy a mű megszületése – maga az elkészült mű megléte – nem jelenti automatikusan azt, hogy a mű már a nyilvánosság számára közszemlére tehető, felhasználható. A nyilvánosságra hozás a mű elkészültét követő szerző általi aktus, melynek formája a hatályos szerzői jogi törvény által nem kerül szabályzásra, így ezen aktus a felhasználás kötelező írásbeliségével ellentétben nincs formához kötve, tehát már pusztán ráutaló magatartással is megvalósulhat. Általában abban az esetben, ha egy alkotó nem bocsát nyilvánosságra egy művet annak oka lehet. Többek közt előfordulhat, hogy egy zeneszerző nem elégedett az elkészült műve művészi színvonalával, esetleg maga a mű nem passzol az életműciklus korábban elkészült műveinek sorába, vagy éppen kifejezetten magáncélra komponálta azt. De ilyen eshetőség lehet például, amikor egy színműíró darabja egy személyes élményből fakadóan túl személyes hangvétellé lett, melynek publikálására maga a szerző emberileg még nem áll készen. A példák sorát a végtelenségig lehetne folytatni, de egy bizonyos: egy mű szerzői engedéllyel nem rendelkező, idő

előtti publikálása rendkívül kellemetlen és káros hatásokkal lehet egy alkotó akár egész életművére. Fontos megemlíteni való rendelkezést jelent még a mű nyilvánosságra hozatalához való jog kapcsán a hatályos szerzői jogi törvény vonatkozó része, miszerint, ha a szerző még életében nem tett nyilatkozatot a publikálásra nem szánt műveiről, úgy a halála után fellelt művekre úgy kell tekinteni, mintha a szerző azokat publikálásra szánta volna (Csósz és mtsi. 2017: 97).

Névfeltüntetési jog

A szerzői jogi törvény kimondja, hogy a nyilvánosságra hozatalhoz való jog mellett a névfeltüntetés joga is megilleti a szerzőt, ami a gyakorlatban annyit tesz, hogy a szerző saját vagy művésznevet, művészi álnevét a mű bármilyen felhasználása során a felhasználás módjától függően minden érintett felületen fel kell tüntetni. Ilyen felület például egy színházi előadáson az adott előadásra vonatkozó színlap – legyen az fizikai nyomtatott formában vagy digitálisan elérhető – vagy éppen a különféle promóciós és marketing anyagok.

A szerzői jogi törvény szabályozása szerint, tehát minden fórumon, ahol az adott mű vagy produkció, illetve annak részlete megemlítésre vagy bemutatásra kerül, ott a szerző nevét fel kell tüntetni. Szintúgy szükséges az alkotó nevének feltüntetése abban az esetben, ha a műről feldolgozás készül. A forrásmű szerzőjének vagy szerzőinek nevét az eredeti mű szerzőjeként a feldolgozás kapcsán szintúgy feltüntetni szükséges. Mindemellett a szerzőnek a művei kapcsán megvan a joga arra is, hogy neve feltüntetésének mellőzését kérje.

Mű integritásának védelme

A személyhez fűződő jogok közül talán a legfontosabb és legösszetettebb kérdéseket felvető rész a mű integritásának védelmi joga. A mű egységének védelme tehát a szerző erkölcsi jogai közé tartozik, lemondani róla nem lehet, sőt hatálya magán a védelmi időn is túlmutat. A jelenlegi szerzői jogi törvény, a mű egységének védelméről szóló paragrafus⁸ szerint a szerző személyhez fűződő jogát sérti, ha az adott művön olyan változtatás kerül eszközölsé, ami eltorzíja vagy éppen megcsönkítja azt, illetve amennyiben a mű oly módon kerül módosításra, hogy az szerző becsületére vagy hírnevére sérelmes lehet.

A mű integritásának védelme tehát az alkotás sérthetlenségét és az olyan beavatkozásoktól való mentességét hivatott biztosítani, melyek a szerző számára sérelmesek lehetnek akár művészi, akár erkölcsileg. Egy elkészült és nyilvánosságra hozott mű tetszőleges részletének, az eredeti műhöz képest eltérő kontextusba helyezése adott esetben teljesen megváltoztathatja, akár lényegesen eltorzíthatja a szerző eredeti mondanivalóját, mely így sértheti a szerző szakmai hírnevét vagy akár becsületét is. Ennek okán kizárólag a szerző, illetve a szerző halála után a jogutód vagy a hagyaték kezelője, a védelmi idő lejártáig dönthet arról, hogy ad-e engedélyt a mű bármilyen megváltoztatásához. A szerzői jogi törvény mű integritásának védelmére vonatkozó része szerint, tehát a mű egységének, valamint annak szellemi egységének védelmére hivatott szolgálni, mely alapján a szerző megkövetelheti, hogy alkotásának eredeti állapota kerüljön megőrzésre, megóvásra és hozzájárulása nélkül az alkotásán semmilyen változtatás, belenyúlás ne történjen. Így például színpadra szánt művek és a zeneművek vagy zenés színpadi darabok esetében az adaptáció vagy az átdolgozás, esetleg jelenetek kihagyása vagy akár csak egy olyan szó átírása, mely érdemben befolyásolni tudja a mű jelentését.

Az integritás védelme bizonyos esetekben korlátokkal rendelkezik, mint amikor például a mű munkaviszonyban, azaz munkaköri kötelezettség keretében készül, mely esetben a munkáltatónak joga van a szerző alkotásán bármilyen jellegű változtatást

eszközölni, még akkor is ha a szerző, azaz a munkavállaló nem ért egyet azzal. Ebben az esetben a szerzőnek lehetősége van, hogy ne éljen a névfeltüntetési jogával, vagyis lehetősége van nevének mellőzését kérni (Tóvári 2012: 7).

(Szerző vagyoni jogai) A szerzői jogi törvény értelmében a mű alkotójának, illetve szerzőjének a személyhez fűződő jogosultságok mellett vagyoni jogosultságok is biztosítottak a létrejött alkotásai kapcsán. A vagyoni jogosultságoknak köszönhetően az adott mű felhasználására csak a szerző engedélyével kerülhet sor, melyhez kapcsolódóan a szerző számára díjazás (felhasználási díj, jogdíj) jár. Az engedélykötelesség és a jogdíj fizetés természetesen csupán abban az esetben szükséges amennyiben a felhasználni kívánt mű nem esik a szabadon felhasználható alkotások kategóriájába, valamint a védelmi időszak még tart. A szerzőt (illetve jogutódját) az alkotás védelmi idejének végéig megillető vagyoni jogok: a többszörözés joga, a terjesztés joga, a nyilvános előadás joga, a nyilvánossághoz közvetítés joga, az átdolgozás joga és a kiállítás joga.

Többszörözés

A szerzői jogok közül talán a legnagyobb múltra visszatekintő jog a többszörözés joga, hiszen gyakorlatilag a könyvnyomtatás megjelenése óta jelen van. A könyvnyomtatás, illetve a nyomdák megjelenése és szélesebb körben való elterjedésének köszönhetően megszületett a képesség, hogy relatíve nagy darabszámban és rövidnek nevezhető idő alatt lehetséges legyen adott művek sokszorosítása, illetőleg többszörözése. Ennek megfelelően a többszörözés szabályozása a szerzői jogi rendelkezések és törvények megjelenése óta gyakorlatilag jelen van, mind hazai, mind nemzetközi szinten.

Magyarországon a hatályos szerzői jogi törvény értelmében a szerzőnek kizárólagos joga van arra, hogy művét bármilyen módszerrel és eszközzel többszörözze, valamint arra, hogy a sokszorosításra bárkinek engedélyt adjon. Maga a többszörözés technikája sem a formája nincs megkötve, tehát a többszörözés akármilyen módszerrel megtörténhet, akár írott, akár digitális formában. Többszörözésnek tekinthető bármely olyan eljárás terméke, mely eredményeképpen maga a mű vagy annak részlete bármilyen formában rögzül valamilyen hordozón. Maga a többszörözés a hatályos szabályozás szerint akkor valósul meg, amikor az adott mű teljes egésze vagy a mű részletének bármely egyedi és egyéni jellege megtalálható a reprodukált tartalomban. A gyakorlatban ez megvalósulhat egy zenés színdarab vagy zenemű kottájának lefényképezésében, kézzel való lemásolásában, egy zeneszám hallás utáni lekottázásában vagy éppen hangfelvételében, de akár egy színpadi előadás felvételében is (Csósz és mtsi. 2017: 108).

Terjesztés

A többszörözéshez szorosan kapcsolódó másik fontos vagyoni jog, a terjesztés joga. Ezen jog szintúgy a szerző kizárólagos kiváltsága, mint ahogy az is, hogy másnak a terjesztésre jogot adjon. A szerzői jogi szabályozás szerint minden olyan tevékenység terjesztésnek minősül, amikor a szerző eredeti szerzői alkotását vagy annak többszörözött példányát vagy példányait fizikai formában forgalomba hozatal céljából felkínálja vagy ha a nyilvánosság számára elérhetővé teszi függetlenül attól, hogy ez a közzététel kereskedelmi forgalomban vagy azon kívül történik. Ez annyit tesz, hogy a terjesztés megvalósulásához nem szükséges a közvetlen anyagi haszonszerzés, mivel az már akkor megvalósul, amikor már akár a felkínálás megtörténik. Ilyen esetnek tekinthető, amikor például egy zeneszerző elküldi egy kiadónak az alkotását – akár CD formájában, akár kotta alakjában –, mely aktus megvalósítja a nyilvánosságra hozatalt és a terjesztést is egyúttal.

Nyilvános előadás

A nyilvános előadás joga is kizárólagosan a szerzőt illeti, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerzőn kívül álló személyek nem használhatnák fel, vagyis jelen esetben nem adhatnák elő a különféle műveket. A szerző természetesen másnak is engedélyezheti a nyilvános előadás formájában történő felhasználást, ehhez csupán egy felhasználási szerződés és díjfizetés szükséges, azaz jogdíj fizetése a szerző számára.

Egy előadás akkor válik nyilvánossá, ha az felhasználói oldalról kilép a családi és baráti közösség által alkotott szűk tér kereteiből. Ez azt jelenti, hogy az kell ahhoz, hogy egy előadás nyilvánossá váljon, hogy a felhasználás olyan helyen történjen, ami a szélesebb körben vett nyilvánosság, azaz a mindenkori felhasználó családi, baráti, illetve ismerősi körén kívüli emberek számára is elérhető. Ily módon a nyilvános előadás történhet például éttermekben, kocsnában, áruházakban, mozikban, vagy éppen színházakban, de akár egy munkahelyi rendezvény esetén is többek közt.

A nyilvános előadásokon belül két típust különíthetünk el a felhasználási módokat figyelembe véve. Egyik esetben a felhasználás minden esetben élőben, élő közönség előtt, rendezett előadóművészi teljesítménnyel valósul meg, mint például egy színházi előadás. A nyilvános előadások másik fajtája az úgynevezett gépzenei előadás, ahol a műsor, a mű prezentálása egy technikai eszköz vagy eljárás segítségével jut el a közönség számára, mint például egy színházi előadás-felvétel vetítése, vagy olyan rendezvények, ahol a zenei szolgáltatást nem élő zenekar nyújtja, hanem az valamilyen felvételtől, műszaki eszközből szól (Csösz és mtsi. 2017: 114–115).

Kisjogos felhasználás

Kisjogos felhasználásnak nevezzük a felhasználásoknak azon fajtáját, ahol az engedélyt nem közvetlenül a szerző adja meg a felhasználó számára, hanem a szerző nevében eljáró közös jogkezelő szervezet. A közös jogkezelés intézményét a felhasználás tömeges mértéke indokolja, mivel ilyen esetekben nem lehetséges a szerző számára, hogy egyszemélyben gyakorolja törvény által garantált jogait, így a közös jogkezelés hatálya alá eső felhasználási módok során minden esetben a közös jogkezelő szervezet jár el a szerző felhatalmazása alapján. Jelen írás témájához kapcsolódóan kiemelendő, hogy a nem színpadra szánt zeneművek és irodalmi művek tartoznak a közös jogkezelés hatálya alá, tehát minden olyan jellegű zenemű vagy zenés mű melyek nem felelnek meg a színpadi előadás korábban tárgyalt definíciójának. A közös jogkezelés megvalósulhat a nem színpadra szánt művek esetében: élő vagy gépzenei előadás során, rádiós vagy televíziós sugárzás esetén, hangfelvétel kiadás alkalmával vagy éppen interneten történő nyilvánossághoz közvetítés esetén (Tóvári 2012: 9–10).

Nagyjogos felhasználás

Nagyjogos felhasználásról színművek és zeneművek esetén akkor beszélünk, amikor a szerző személyével vagy a szerző jogörökösével közvetlenül kell megállapodni a felhasználás okán. Ugyanakkor előfordulhat olyan eset is, amikor is a szerző képviseletében ügynökségek, esetleg zeneműkiadók vagy éppen menedzserek járnak el. A szerzőnek természetesen jogában áll, hogy felhatalmazást adjon arra, hogy a nevében más eljárjon, ehhez azonban kötelező az írásbeliség a szerző és a megbízott között.

A szerzői jogi törvény értelmében, tehát közvetlenül kell engedélyt szereznit a szerzőtől kották nyomtatott vagy elektronikus formában történő megjelentetések, teljes terjedelemben felhasználásra kerülő színpadi, színpadra szánt művek (színdarabok, színpadi zenés művek, operák, operettek, musicalek) nyilvános előadása, rádiós és televíziós sugárzása, hangfelvételen való kiadása vagy internetes elérése esetén (Tóvári 2012: 9).

Nyilvánossághoz közvetítés

A nyilvánossághoz közvetítés joga is magától értetődően a szerző kizárólagos joga a szerzői jogi törvény értelmében, mint ahogy az is, hogy a közvetítésre másnak engedélyt adjon. A nyilvánossághoz közvetítés alatt a törvény értelmében a sugárással megvalósuló közvetítés értendő, aminek köszönhetően a mű valamely formában érzékelhetővé válik a nézőközönség számára. A sugárással kapcsolatos engedélyeztetésre a mű előzőekben ismertetett kisjogos vagy nagyjogos felhasználásának megfelelően kerülhet sor.

Átdolgozás

A szerző egyedüli és kizárólagos joga, hogy saját alkotását – amennyiben nem munkaviszonyban készült a mű – átdolgozza, illetve erre másnak engedélyt adjon. Átdolgozás alatt értendő az eredeti művön végzett mindennemű olyan változtatás, melynek eredményeképpen a forrásműből kiindulva egy új, egyéni és eredeti jelleggel bíró mű jön létre. Az átdolgozás során mindig kiemelt figyelemmel kell lenni az eredeti szerzőnek a műve integritására vonatkozó személyhez fűződő jogára. A gyakorlatban azonban gyakran találkozhatunk a műveken eszközölt olyan jellegű változtatásokkal, amelyek átdolgozásnak még nem minősülnek és az integritás sérelmét sem valósítják meg. Tehát lehetséges olyan kisebb volumenű változtatások eszközölése, melyek az átdolgozás mértékét még nem érik el és egyúttal a mű integritását sem sértik. Ennek felismerésére kitűnő támponttal szolgál a Szerzői Jogi Szakértő Testület SZJSZT 30/2003 számú szakvéleménye⁹, mely szerint tehát nem tekinthető torzításnak vagy akár a szerző hírnevére és becsületére nézve sérelmes megváltoztatásnak vagy csorbításnak például egy színdarab esetében egy-egy eredeti és sajátos jellegű – mű lényegét nem érintő – rendezői ötlet, sem például a helyszín megváltoztatása, vagy olyan eszközök kellékként való felhasználása, mely eszközök a forrásmű születésekor még nem is léteztek (Csösz és mtsi. 2017: 105–106).

Egy átdolgozás során, tehát az integritáshoz való jog sérelme megvalósulhat, ha a mű engedély nélkül kerül megváltoztatásra, ha az átdolgozáson megejtett változtatások a szerző becsületére vagy hírnevére sérelmesek vagy abban az esetben, ha a sértő módosítások már a jogosított felhasználás körében következnek be. Maga az átdolgozás azonban a legáltalánosabb esetekben két módon sérülhet. Az egyik ilyen eset akkor következik be, amikor az átdolgozó az eredeti mű szerzőjének hozzájárulása nélkül készíti el művét és hozza azt nyilvánosságra. A másik eset, amikor a szerző a saját korábbi alkotását dolgozza át, ami által egy új szerzői művet hoz létre, amit aztán valaki a szerző engedélye nélkül hoz nyilvánosságra vagy valamely egyéb módon felhasznál (Gyenge 2002).

Az imént említett esetek műfajonként, művészi és felhasználási területenként, illetve a felhasználási módtól függően is magától értetődően különbözhetnek, így minden egyes átdolgozás és felhasználás külön ítéendő meg a maga kontextusában. Fontos kiemelni, hogy a szerző személyhez fűződő jogának köszönhetően abban az esetben is felléphet a felhasználó sérelmet okozó magatartása, azaz a mű sérelmes torzítása, megváltoztatása ellen, ha magához a felhasználáshoz egyébként nem szükséges a szerző engedélye. A mű átdolgozását és egyúttal sérelmes megváltoztatását színpadi, irodalmi és zenés művek esetében megvalósíthatják többek közt a kivágások, az önkényesen kiragadott vagy éppen hozzáadott részek, a karakterek jellemének jelentős mértékű átalakításai, valamint a jelenet és felvonás kihagyások.

Kiállítás

A színpadi művek, illetve a zeneművek kapcsán a kiállítás joga nem tartozik a szerzők által elsődlegesen érvényesített szerzői jogi garanciák közé, azonban az általánosságban vett szerzői jogai közt ez a jog is természetesen érvényesíthető, ha a helyzet úgy kívánja, ezért mindenképp

megemlítendő. A szerzői jogi törvény értelmében ezen jog elsődlegesen a képzőművészeti, fotóművészeti, iparművészeti és ipari tervezőművészeti alkotók számára bír kiemelt jelentőséggel. A szerzői jogi törvény vonatkozó paragrafus¹⁰ szerint, amennyiben a szerző nem tulajdonosa saját művének, úgy a tulajnak kiállítás céljából kötelessége a művet a kiállítás idejére az alkotó rendelkezésére átadni. Mindemelllett a törvény alapján megemlítendő, hogy az alkotások kiállításához elengedhetetlen az alkotó engedélye – kivéve alkotás közgyűjteménybe való kerülés során – és természetesen mindez névfeltüntetési kötelezettséggel.

(Zeneművek és színpadi művek felhasználásának kérdései) A zeneművek és a különféle színpadra szánt művek felhasználása kapcsán, azok jellegéből fakadóan a leginkább érintett és legtöbb esetben előhívott jogok a nyilvános előadáshoz, az átdolgozás jogához és az integritás védelméhez kapcsolatos jogok. Ezen jogok például egy színpadra állítás esetén gyakorlatilag mindig megjelennek és szoros összefüggésben, nem egy esetben átfedésben állnak egymással. Ezen három jog közül talán az integritás védelmét, illetve magát az integritást a legnehezebb definiálni, így a legtöbb kérdést és problémát ennek a jognak az alkalmazása okozza. A mű integritásának védelmi joga igen szerteágazó és egyedi megítélési, elbírálati jelleggel rendelkező része a szerzői jognak, mely rendkívül jó táptalajt jelent az alkotók, illetve jogutódjaik és a felhasználók közti konfliktusoknak és az esetleges peres helyzetek kialakulásának, mert a mű vélt vagy valós sérelme a mű felhasználását igen erősen befolyásolja vagy éppen ellehetetleníti, mivel képbe kerülnek a szerző vagyoni jogai is. Ezen problémás helyzetek kialakulásában nagy szerepet játszik az integritás védelmének viszonylagosan tág értelmezésre lehetőséget adó megfogalmazása a szerzői jogi törvényben, miszerint ennek a személyhez fűződő jognak kimondottan célja, hogy a mű olyan maradjon, amilyennek az alkotója megálmodta azt és egyúttal olyan módosításra ne kerüljön sor, mely a szerző becsületére vagy hírnevére sérelmes lehet.

Nem lehet elmenni azonban a probléma mellett, hogy kinek hol a határ, azaz az egyéni megítélés mellett, hogy mikor, hol és mi fér bele a művön történő változtatások kapcsán. Illetve, hogy az esetleges változtatások ténylegesen sértik-e a mű integritását vagy csupán esztétikai kérdést, ízlésbeli problémát vetnek fel anélkül, hogy a mű egysége, eredeti mondanivalója és szerkezete sérülne. A mű egységének védelme kapcsán megfogalmazott alaptézis¹¹ maximálisan helytálló és szükségszerű, hiszen gondoljunk csak bele egy-egy apró változtatással mennyire más hangzással és ezáltal jelentéssel lehet felruházni egy zeneművet, egy színdarab jelenetének áthelyezésével a teljes mű jelentése válhat értelmezhetetlenné vagy esetleg kaphat teljesen más dimenziót az. Egy kihagyott sorral egy egész színdarab alkotói üzenetét meg lehet változtatni, illetve lehet kiforgatni. Ugyanígy megtörténhet ez, ha egy zeneszíndarab kísérőzenéjében ejtünk kisebb vagy akár nagyobb változtatásokat. A társzművészetekből példaként lehet hozni a filmet is akár, mivel egy kivágott jelenet is teljesen más jelentést adhat az adott műnek, ami az alkotó eredeti szándékához képest teljesen eltérő irányba mutathat. A szerző és a mű egyedi és egyéni utánozhatatlan kapcsolatának ténye megkérdőjelezhetetlen, a mű a szerző szellemi tulajdona, ennél fogva védelem illeti meg, és csak kizárólag a szerző dönthet, miféle felhasználási módokat, formákat és módosításokat engedélyez a műve kapcsán.

Ugyanakkor az alkotók, illetve jogutódok kezébe az integritás védelmének joga olyan fegyvert adhat, mely komoly, a pozícióból fakadó visszaélésekre teremthet lehetőséget. Ez a joggal való visszaélés lehet például egy túlzott kontroll a szerző (vagy akár az örökös) részéről abbéli formában, hogy egy adott mű miként kerüljön vagy kerülhet felhasználásra. Értve ez alatt például egy jogosult, a mű integritásának megsértésre való hivatkozással történő beleszólását ízlésbeli, esztétikai megvalósításokra egy darab színpadra állítása kapcsán. Emellett akár zsarolási potenciál is rejtőzhet benne a szerzői oldalról – akár az alkotó, akár az

örököse által – a támasztott felhasználási feltételek kapcsán, melyek akár diktátumszerűek is lehetnek nem törődve a művészeti önkifejezés szabadságával, nem is beszélve a nézőkről. Fontos kérdés kell, hogy legyen tehát a gyakorlatban a szerző által engedélyezett átdolgozást elhatárolni a mű egységének védelmétől azon oknál fogva, hogy ne bárminemű változtatás kerüljön elvetésre, hanem csupán a szerző számára ténylegesen sérelmes és esetlegesen csonkító változtatások. A mindenkori néző számára kiemelt jelentőséggel bír, hogy az eredeti mű lényegét, illetve lényét nem érintő kisebb módosítások, aktualizálások megvalósulhassanak, így ennek megfelelően a művészeti önkifejezés szabadsága érvényre tudjon jutni, természetesen olyan módon, hogy az az eredeti mű alapcselekményét és a benne kirajzolódó viszonyrendszereket, valamint a darab üzenetét érdemben nem befolyásolja, károsítja. Megállapítható, hogy a szerzői jogi törvény és különösen a mű egységének védelme alapján maximálisan az alkotó kerül előtérbe a mindenkori felhasználóval szemben, önmagában véve teljes mértékben helyesen.

Azonban a pálya talán túlzóan az alkotó felé lejt és így könnyen kiszolgáltatott helyzetbe tud kerülni a felhasználó és ezáltal a néző is, akiért maga a színpadi darab születik. Az integritás védelme tehát túlzónak tűnhet a felhasználó szemszögéből néhány esetben a nem túl pontos törvényi megfogalmazásnak köszönhetően. A gyakorlatban az alkotó vagy a jogörökös által sérelmezhető eset lehet például, amikor egy már létező, klasszikusnak számító, de még védettség alá eső (zenés) színmű új, kortárs jellegű rendezést, jelmezt és díszletet kap. Előfordulhat, olyan eset is, hogy az eredeti alkotó, illetve jogutód túlzott és nem feltétlenül indokolt kontrollja hatására nem kap elég teret a rendező művészi önkifejezésének szabadsága. A mű egységének megbontása azonban megvalósulhat akár egy apró, jelentéktelennek tűnő dolog megváltoztatásával is. Megemlíthető még olyan eset is, amikor például egy zenemű kottájában lenne szükséges egy hangjegyelírás javítása, mely a szerzői jogi törvény értelmében csak a szerző tehet meg vagy adhat rá engedélyt, máskülönben sérül a mű integritása. Ugyanis megeshet, hogy a hibának vélt elírás a zeneszerző konkrét és a tudatos szándéka szerint került a műbe.

Önmagában tehát a zeneművek és a színpadi művek jellegének köszönhetően a három leggyakrabban előhívott szerzői jog a nyilvános előadáshoz való jog, az átdolgozás joga és az integritás védelmére, vagyis a mű egységének védelmére vonatkozó jog. A már engedélyezett átdolgozás során az integritás védelme megkerülhetetlen elem, de a felhasználási módok sokszerűsége, illetve sokrétűsége okán rendkívül széles körben értelmezhető és számos konfliktust eredményezhet a mindenkori alkotó, jogutód és a felhasználó közt kiváltképp nyilvános színpadi művek, illetve azok előadása kapcsán.

(Záró gondolatok) A szerzői jog az első érzékelhető megjelenése óta hatalmas utat járt be és fejlődött együtt a társadalmi és a technikai változásokkal, mire elérte a mai értelemben ismert formáját. A magyar szabályozás a nemzetközi társaival egy időben jelent meg és már a kezdetek óta fontos szerepet foglalt el benne a színpadi művek és a zeneművek előadásának védelme, illetve előadásainak szabályozása.

Rendeltetésének megfelelően a hazai szerzői jogi törvény átfogó és részletes szabályozással szolgál a lehetséges felhasználási módok lehető legszélesebb körére, így a szerzők számára nagy eszköztár áll rendelkezésre, hogy alkotásaikat a törvény által biztosított jogok érvényesítésével meg tudják védeni. Ennek kapcsán azonban főleg színpadi művek előadása esetén napvilágra kerülhet egy jelentős probléma, mégpedig azért, mert a szerző, illetve jogutódja számára járó biztosítékoknak megvan az a veszélye, hogy a mindenkori felhasználó – így ennek következményében a nyilvánosság, azaz a

közönség – műhöz való hozzáférési esélyeit jelentősen csökkenteni tudja az adott jogosult, mégpedig különböző vitás helyzetek formájában, melynek alapjául szolgálhatnak ugyanúgy a valós, mint a vélt sérelmek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Csősz G., Gondol D., Grad-Gyenge A., Hepp N., Horváth K., Lábódy P., Legeza D., Lendvai Zs., Mezei P., Nagy B., Takács N. E., Timár A. és Zugh K. (2017, szerk.): *Szerzői jog mindenkinek*. Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala, Budapest
- Feith Ádám (2012): Az operával kapcsolatos jogi kérdések. 2019. március 18-ai megtekintés, arsoni.hu, http://arsoni.hu/dolgozatok/polgari_jog/Feith_Adam_Az_operaval_kapcsolatos_jogi_kerdesek.pdf
- Gyenge Anikó (2002): Zeneművek átdolgozása a szerzői jogban. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, **107.** évfolyam 3. sz. 2019.03.09-ei megtekintés, Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala, <http://www.sztnh.gov.hu/kiadv/ipsz/200206/zenemuvek.htm?printable=1>
- Mezei Péter (2004): A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884. évi XVI. tc.). *Jogelméleti Szemle*, **2004.** évi 3. sz. 2019.03.07-ei megtekintés, <http://jesz.ajk.elte.hu/mezei19.html>
- Nótári Tamás (é. n.): Szerzői jogi reformkísérletek a 19. században és a 20. század első felében. 2019.03.14-ei megtekintés, *Jogelméleti Szemle*, <http://jesz.ajk.elte.hu/notari47.html>
- Nótári Tamás (2012): A színpadi művek és a zeneművek szerzői jogvédelmének fejlődéstörténete Magyarországon. *Jogelméleti Szemle*, **2012.** évi 4. sz. 2019.03.07-ei megtekintés, <http://jesz.ajk.elte.hu/notari52.pdf>
- Part Krisztina Katalin (2006): A szerzői jogi szabályozás kialakulása Angliában, Németországban, és az Egyesült Államokban. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, **1. (111.)** évfolyam 4. sz. 140–153., Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala
- Sápi Edit (2018): A színpadi művek szerzői jogi védelme. 2019.03.16-ai megtekintés, Miskolci Egyetem, <http://midra.uni-miskolc.hu/document/30314/26316.pdf>
- Schwertner Nikolett Beatrix (2014): A zeneművek szerzői jogi szabályozása egy zeneszerző szemszögéből. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, **9. (119.)** évfolyam 3. sz. 66–86. 2019.03.08-ai megtekintés, Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala
- Tóvári Judit (2012): Eligazodás a szerzői jog útvesztőjében – Gyakorlati útmutató. 2019.03.19-ei megtekintés, Eszterházy Károly Főiskola, http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/128/1/Szerzoi_jog_gyakorlati_utmutato.pdf
- Szerzői Jogi Szakértő Testület szakvéleményei:**
- SZJSZT 30/2003 – A szerzőnek a mű egységét védő személyhez fűződő joga Bartók Béla: A csodálatos mandarin című zeneművéből készült táncfilm esetében. https://www.sztnh.gov.hu/sites/default/files/SZJSZT_szakvelemenek_pdf/szjszt_szakv_2003_030.pdf
- SZJSZT 03/2012 – Színpadi rendezői teljesítmény szerzői jogi és szomszédos jogi megítélése. http://www.sztnh.gov.hu/testuletek/szjszt/SZJSZT_szakvelemenek/2012/PDF/szjszt_szakv_2012_03.pdf
- Jogforrás:**
1999. évi LXXVI. szerzői jogi törvény

JEGYZETEK

1	Részletes felsorolás: Sztj. 1. § (2).	7	1. Sztj. vonatkozó, harmadik része.
2	Gondoljunk bele, hány korszakos alkotó, zeneszerző, író vagy akár festő művészete volt a maga korában értéktelennek minősítve.	8	Sztj. 13. §.
3	Sztj. 45. § (1): A felhasználási szerződést – ha e törvény eltérően nem rendelkezik – írásba kell foglalni.	9	SZJSZT 30/2003 – A szerzőnek a mű egységét védő személyhez fűződő joga Bartók Béla: A csodálatos mandarin című zeneművéből készült táncfilm esetében.
4	Ilyen eset például két zeneszerző közös munkája egy zenemű megalkotásában.	10	Sztj. 69. §.
5	Ilyen például egy operában zene és a librettó, tehát a zeneszerző és a dalszövegíró viszonya.	11	Sztj. 13. §: A szerző személyhez fűződő jogát sérti művének mindenfajta eltorzítása, megcsönkítése, vagy a mű más olyan megváltoztatása vagy a művel kapcsolatos más olyan visszaélés, amely a szerző becsületére vagy hírnevére sérelmes.
6	SZJSZT 03/2012 – Színpadi rendezői teljesítmény szerzői jogi és szomszédos jogi megítélése.		

Plebs, populus, rusticus (Szabó István életművének utolsó évtizede)¹

Parasztság és kapitalizmus a hatvanas években

Szabó István egyik fő kutatási/tevékenységi területe életének utolsó évtizedében a 19. századi, közelebbről az 1867 utáni, illetve kapitalizmus-kori parasztság történetére irányult². Ennek bemutatásakor/elemezésekor kapcsolódom az 1848/49 kérdéseit boncolgató írásokhoz (így egyfajta tematikai egység és folytonosság bizonyítására törekszem), másrészt a továbbiak elvezetnek Szabó István életének, életművének utolsó évtizedéhez, minderről tehát kronológiai szempontból is egyfajta teljesség reprezentálására van lehetőség.

A vázolt problémák „A parasztság a kapitalizmus korában Magyarországon I–II.” (1965) című kötet köré csoportosulnak, amelyben Szabó a szerkesztői feladatokat látta el, de az egész vállalkozás ötlete is tőle származik.³

A nagyszabású kötetek keletkezésének történetében (a régi barát és munkatárs Balogh István tanúbizonysága szerint is⁴) nagy szerepe volt a népi írók egy részének, különösen Veres Péternek és Erdei Ferencnek. Előbbi a vállalkozás kapcsán külön tárgyalást/megbeszélést is folytatott Szabó Istvánnal, sőt ezzel összefüggő észrevételeit külön feljegyzésben is rögzítette. Mivel e feljegyzés jelentős segítség a kötetek koncepciójának, sőt a körülöttük kialakult diskurzus értelmezéséhez, de egyáltalán a tematika bemutatásához is, az alábbiakban részleteket közlök Veres Péter 1960. augusztus 30-i keltezésű, előzetes megjegyzéseinek szövegéből.⁵

*(Veres Péter: Előzetes észrevételek „A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914” című könyv tervezetéhez. 1960. augusztus 30.)*⁶ Veres Péter az előzetes észrevételeiben Szabó tervezetének minden pontjához fűz valamilyen megjegyzést, néhány esetben nem különösebben érdemit, néhányszor azonban elvi tartalommal is bírnak ezek. A feljegyzés nagyjából követi a végül megjelent kötetek gondolatmenetét, például az első részben kitér a bevezetésre, a jobbágyfelszabadítás kérdésére, a telepítvényes falvak és a tagosítás problémáira.

Szeretném felhívni a figyelmet Veres Péter itt kifejtett gondolataira, amelyek nyilván hathattak Szabóra, illetve talán már korábban is hasonlóan gondolkodtak bizonyos kérdésekről.⁷ Egyrészt ugyanis Veres Péter a „közösségi” szempontokat húzza alá a parasztság mentalitásával kapcsolatban. Ugyanakkor a későbbiekben, pl. a tanya kérdésében, szerepet tulajdonít az egyéniség, az egyéni szabadság szempontjainak is. Ezt egyébként már 1948-ban megtette, amiért meg is kapta a megfelelő dorgálást, nem másról, mint – persze többek között – Erdei Ferentől.⁸ Utóbbi azonban a hatvanas évektől kezdődően, jellemző és érdekes módon maga is több elemet akceptált Veres felfogásából, s aligha kétséges, hogy a háztáji gazdaság gondolata a közösségi elven alapuló szövetkezetnek, az egyéniség elvén alapuló kiegészítője.⁹

Egyén és közösség viszonyának kapcsán Veres különösen a földközösség és az alföldi tanyaágazat kapcsolatait apropóján fejti ki gondolatait, s a következőket írja:

„6./A földközösség maradványai. Gondolom nagyon hasznos volna és az egész tényanyagot a reprezentálásnál magasabb szintre emelné, ha a tanulmány azt is megvilágítaná: miért kellett a földművelésben, szinte az egész világon közösségi normákat,

törvényeket, szabályokat hozni. Az ember társas faj és a munkamegosztás és jogrend kölcsönhatása érvényesült az egész történeti fejlődésben.”¹⁰

„9./Az alföldi tanya gazdálkodás. Elégé tisztázott kérdés. A tanya szociológiája, történeti oka elégé tisztázott kérdés, de úgy hiszem a tanyalako apológiáját, a tanya lakó logikáját és pszichológiáját még hozzá lehetne fűzni. Miért szerettek az emberek tanya lakni? Csak azért, mert helyből legjobb gazdálkodni? Igen, de nemcsak ezért. Érdekes volna azt is elmondani, hogy miért s benne nemcsak a politikai okokat, az államtól és szerveitől való menekülést, hanem azt a sajátos jóérzést is, amit a saját tanyánkon való lakás jelent. Az ember társas faj, de független életre vágyakozó szabad személyiségekből áll.”¹¹

Előzetes észrevételeinek további részében azután véleményt mond Veres a paraszti birtok differenciálódását, a paraszti földszerzésének útjait, a szövetségi kérdést, a mezőgazdasági cselédeket, a közösségi önkormányzatokat érintő fejezetek és a további fejezetek tervezetéről.

A végül is el nem készült fejezetről, a parasztság osztályharcának problémájáról a következőket írja:

„21./ A paraszti osztályharc. Ez is sokszorosan és sokféleképpen megtárgyalt dolog, de messze van még a tisztába tételtől. Attól tartok, a tendenciózus értelmezésektől még most sem tudunk megszabadulni. Az osztályharc túl sok formában jelentkezett, de leginkább csak közvetlenül politikai tüneteit elemezték ki. A gazdálkodásban, eljárásban, viselkedésében, magatartásban (lásd: ridegparasztság) jelentkező formáit meg egyszerűen figyelmen kívül hagyták. Pedig ott van még a paraszti öltözködés némely sajátlagos formáiban is. Nagy téma, de most itt nem fejtegetem.”¹²

Összességében Veresnek az a véleménye, hogy a munka túl nagy fába vágja a fejszét, s a szerkesztőnek sok dolga lesz az egységes koncepció kialakításával, a tanulmányok „összefésülésével”. Mindezzel együtt, mint Balogh István visszaemlékezéseiből is kitűnik, Erdei Ferenchez hasonlóan a későbbiekben a lehető legmesszemenőbben támogatta a vállalkozást.¹³

„A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában”

„A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914)” című kétkötetes munka legfőbb gondolatait, elkészítésének motívumait Szabó Istvánnak a kötet bevezetéseként szolgáló írása alapján rekonstruálhatjuk.¹⁴

A bevezető első részében Szabó más európai országokkal is összehasonlítva a magyarországi viszonyokat leszögezi a tényt, miszerint a parasztság a dualizmus korában is az ország lakosságának túlnyomó részét tette ki, majd a parasztság fogalmát járja körül.¹⁵

Ebben a körüljárásban nagy segítségére van a szintén ekkoriban született „Jobbágyság–parasztság” című tanulmánya, legalábbis elősegíti számunkra Szabó nézeteinek értelmezését.¹⁶

Szabó ebben a meghatározásban utal arra a korábbi tanulmányaiban kifejtett megállapítására, hogy a jobbágyság a feudalizmusban, egészen 1848-ig, „rendi osztályként” minősíthető¹⁷, s alapvetően három rétegre oszlott: egyrészt beszélhetünk itt házas zsellékről, telkes jobbágyokról, valamint házatlan zsellékről.¹⁸

Ez a hármass felosztás 1848 után értelmét veszítette, s bár a paraszti állapot (a földműveléssel való foglalkozás) változatlanul nagy helyet foglal el a társadalomban, rétegződése – itt a marxizmus klasszikusaihoz, főként Leninhez kapcsolódik – másként alakul, hiszen ekkor már inkább nagy-, közép-, és kisparasztságra tagolódik a paraszti társadalom.¹⁹

Szabó mérlegeli azután azt a problémát, hogy a felső és az alsó rétegek hova is tarthatnak, hiszen a bér munkással dolgozó gazdag parasztság már inkább a kapitalista, tőkés és polgári rétegekhez áll közelebb, míg az alsóbb parasztság a tulajdon nélküli agrárproletariátushoz.

Szabó a kötet alapjául szolgáló egyik elvi megállapításként rögzíti, hogy a parasztság fogalmát a munkaközösség tágabb értelemben használja, azaz a fenti kétséget feloldva mind a gazdag paraszti rétegeket (hiszen ezek életformája is paraszti), mind pedig az agrárproletariátust is a kérdéskörhöz, illetve a kategóriához tartozónak tekinti.

„A parasztság, mint egységes rendi osztály²⁰ felbomlott a kapitalista rendszerben, de továbbra is megmaradt olyan társadalmi keretként, amelyet az említett értelemben gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális meghatározottságok parasztként fognak egybe. Ebben az értelemben története is van. A parasztság fogalmának ilyen széles, átfogó értelméről legkevésbé a történeti kutatás mondhat le: a felbomlás, az osztályokra szétesés is a történeti fejlődés folyamatában megy végbe, az osztályok között való szüntelen áttételekkel. Érthető, hogy a parasztság történetét csak e dialektikus szemlélet tudja teljes látóhatárába fogadni. Az előzőekben az ország parasztlakosságának arányát megállapítva, a parasztságot ilyen tágabb értelemben fogtuk fel, s e munkában ilyen értelemben kerülnek felvetésre a parasztság kapitalizmus kori történetének kérdései.”²¹

Szabó ezután a kérdés historiográfiai előzményeit villantja fel. Az európai történetírásban főként G. Maurer, L. Delisle, H. Sée, P. Vinogradoff, F. Seebohm munkáit²² tekintti kiindulópontnak, ők voltak szerinte az elsők, akik a parasztságot a történetírásban felfedezték, s a polgárság után ennek történetét helyezték történetírásuk centrumába.

A magyar történeti irodalomból főként K. Nagy Sándor, Acsády Ignác és Márki Sándor munkásságát emeli ki vállalkozásuk előfutáraként²³. De röviden utal a Domanovszky-féle mezőgazdaság történeti iskola munkálataira²⁴, illetve a második világháború utáni kezdeményezésekre, amelyben szerinte „főleg a jobbágyosság antifeudális mozgalmi kötötték le... a kutatók – most már mondhatni: kutatógárda – figyelmét” (itt nyilván Székely György és Spira György korábban említett munkacsoportjaira utal Szabó²⁵), s csak ezután irányult a jobbágyi termelőmunka, társadalmi viszonyok, kultúra felé a figyelem. Szerinte azonban ez alapján nem történt meg a kapitalizmus korára vonatkozóan, s ezért is legitim saját munkaközösségének programja.²⁶

Ezután Szabó a kötetben felvetett legfontosabb problémákat, kutatási területeket ismerteti. Gyakorlatilag a kötetek tematikáját követve idézi fel pl. a feudalizmus maradványainak problémáját (Für Lajos tanulmánya foglalkozik ezzel²⁷), a tagosítás vagy a telepítvényes falvak kérdését (utóbbiról Gyimesi Sándor írt, vö. róla később²⁸). A témák ismertetése, felvázolása közben Szabó utal arra is, hogy mely tanulmányok nem készültek el, tehát milyen eredetileg tervezett témakörök maradtak ki, s itt kettőt tekint különösen fontosnak: egyrészt a földközösség maradványainak a továbbélését, valamint az osztályharcot (ez Pölöskei Ferenc munkája lett volna.²⁹)

Különösen is jelentős teret szentel a falusi földközösség problémájának³⁰, amely szerinte olyan súlyú volt, hogy a történettudományban a következőkben ezzel mindenképpen foglalkoznia kellene, hiszen maradványai egészen a jelen korig elvezetnek.

„Az újraosztásos földközösség kora a XVIII. században általában az egész országban lejárt, de tovább élt – mint többé-kevésbé egész Európában a falutelepülés rendszerében – az a közösségi rendszer, amely a legelő-, erdő-, és vizes területeken általában már a faluszerkezet kezdetein kialakult.

A parasztfalunak nálunk jóformán minden faluban jelenlévő kérdése volt ez, mely a kapitalizmus korában a község és a volt úrbéreszek közössége egységének megszűnése

után sajátos fejlődési irányt és formákat vett fel. Maradványai máig élnek, s a parasztok sorsában – a kapitalizmus korában – akkor is megvolt a jelentősége, ha fenntartották az ilyenmű földek közös használatát akkor is, ha – és egyre inkább – azokat felosztották, legtöbbször ezzel a szegényparasztság földtelenülése előtt tárva tágasabbra az ajtót.³³¹

A kötet egyéb témaköreit ismertetve utal Szabó István még a paraszti gazdálkodás, a termelési technika, a tanyás gazdálkodás problémáit elemző tanulmányokra.³²

Bemutatása szerint a harmadik rész boncolgatja a kapitalizmus kori parasztbirtok, a hitelviszonyok (Szabad György tollából)³³, valamint a parasztság társadalmi rétegződésének a korszakban, tehát a kapitalizmus időszakában releváns összetevőit. (A különböző jobbágyi birtokszerezési módoknak és formáknak – haszonbérlet, parcellázás, telepítési akció, ledolgozási rendszer – a lehetőségeit tárgyaló tanulmány szintén nem készült el.)³⁴ ^{35, 36}

Szabó megállapítja a következőkben, hogy a jobbágyi bérmunka a jobbágyság kialakulásával egy időben felbukkanó jelenség, a modern korban azonban döntővé válik, melynek során a nagybérő vagy nagybirtokos a korábbi részleges „patriarchalizmus”³⁷ minden elemét kiszorítva úgy áll szemben a mezőgazdasági napszámossal, mint a tőkés az ipari munkással.

A mezőgazdasági bérmunkásságba kategorizálható társadalmi rétegek közül a tanulmánykötet a summásság és a kubikusok problémáival foglalkozik behatóbban, s itt említi Szabó a belföldi és külföldi paraszti migrációt bemutató írást is (Rác István készítette el végül³⁸).

Az utolsó egységben a kötetek mindenekelőtt a paraszti autonómia és önkormányzatiság, a paraszti műveltség, valamint pl. a szövetkezési lehetőségek jelenségeit³⁹ analizálják. A falusi önkormányzat kérdésében Szabó megállapítja (mint ahogy az ezzel foglalkozó tanulmány is), hogy ebben az időszakban ez alig érvényesült, gyakorlatilag a kormány, illetve a párt- és osztályérdekek szerve lett (nem utolsósorban a virilizmus intézménye révén)⁴⁰.

A kiadványt végül a nemzetközi viszonyokra való kitekintés zárja, amely Niederhauser Emil tollából származik.⁴¹

Fontos szerepet szentel Szabó bevezetőjében a forrásadottságoknak, a kor kutatását lehetővé tevő sajátos forrásbázis ismertetésének is. Ezek közül különösen a sajtó, valamint a visszaemlékezések és a tárgyi emlékek alapvető szerepére mutat rá.⁴² Utóbbiak feldolgozásához feltétlenül szükséges az egyéb tudományokkal történő kooperáció, amelyek közül elsősorban a néprajz és a statisztika, ezt megelőzőleg pedig a mezőgazdaság tudomány szerepét emeli ki.⁴³

A néprajzzal összefüggésben írja: „A korszak parasztéletének – a nép életének – képehez így a néprajztudomány is lényeges vonásokat tud szolgáltatni. Nem véletlen tehát, hogy több tanulmányunk néprajzi jellegű, egyébként lehetőleg egyesítve a néprajzi és történettudományi szempontokat a korabeli agrártudományi művekre is támaszkodva. Ebben a tekintetben kiadványunk is tanúságot tehet a történeti ábrázolás komplex módjának szükségességéről, s a történet- és néprajz-tudományok minden bizonnyal továbbfejleszhető együttműködésének gyümölcsözőségéről.”⁴⁴

Bevezetőjének végén Szabó utal az európai viszonyokkal való összevetés szükségességére is. Az európai, mindenekelőtt német példák alapján is az egyik konklúzió szerinte ebben a vonatkozásban, azaz a kapitalizmus és polgárosodás mérlegében, a város és a falu közötti szakadék tágulása, valamint a tradicionalizmus és a modernitás, a haladás közötti kettősség, amely viszont sokszor a parasztság kiüttlanságát is jelezte.

„A magyar parasztságra is illik a nyugati német vidékek parasztságáról tett megállapítás: cseppfolyós átmenetben volt a gazdasági, társadalmi és életfelfogásbeli egy

helyben állás és a polgári társadalom munkamegosztásában helyet kérő előrehaladás, a tradicionalizmusról való eloldódás között. A történeti kutatás – erről minden bizonynyal kiadványunk is tanuságot tehet – valóságos szövevényében jár ekkor a parasztság történeti útjának, amely az adott viszonyok között nem volt más, mint kiúttalanság.⁴⁵

(A „porosz út” gondolata az „Agrártörténeti tanulmányok”-ban és „A parasztság története a kapitalizmus korában Magyarországon” című kötetekben) Kulcsmomentumnak tekintem Szabó István ekkori nézetei szempontjából az ún. „porosz út” tézisééről vallott felfogását, ezért a következőkben néhány tanulmányból idéznék az általa szerkesztett kötetekből, amelyek a kérdést megvilágíthatják. (Természetesen az egyes tanulmányok írói önálló álláspontot érvényesíthettek, azonban Szabó Istvánnak, mint szerkesztőnek, több tanulmány írójának esetében, mint professzornak, lehetett befolyása/hatása e nézetekre.)

A sort az 1960-ban megjelent Agrártörténeti tanulmányokkal kezdeném. Ebben Simonffy Emil a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezésekről közölt tanulmányt, amelyek szerint, ha lassabban is, de a „porosz utas” kapitalizálódást segítették elő. A parasztság ennek jegyében történő megfosztása a közös területektől, erdőtől, legelőtől, irtásföldektől stb. már a jobbágykorszakban megindult, s a nagy- és középbirtokosok a jobbágyfelszabadítás utáni úrbéri perek során is növelni tudták birtokaikat.⁴⁶

„Az úrbéri birtokrendezések célja a feudális kapcsolatok felszámolása, a földesúr és jobbágy közösségének megszüntetésével. Megvalósulása, ha a »porosz utas« [! – E.V.] fejlődés hosszabb, kínosabb útján is, előre vitte a magyar mezőgazdaságot a kapitalizmus útján. A volt földesúr és volt jobbágycsoport között a közösség lassan-lassan meg is szűnt. De nem lehetett felszámolni a volt úrbéres egymásközi közösségét. A legelőt és az erdőt együtt kapták meg, így úrbéres legelői és erdei »közöbirtokosságok« jöttek létre, ezek közül pedig további viták és ellentétek merültek fel.”⁴⁷

„A parasztság megfosztása a közös földterületektől, az erdőtől és a legelőtől, az irtásföldek visszavétele, a parasztság szűkebb földterületre való szorítása már a jobbágykorszakban megindult és jelentős mértékben előre is haladt. Ez a folyamat azután a jobbágyfelszabadítás után az úrbéri perek során azzal az eredménnyel zárult, hogy a nagy- és a középbirtokosok jelentős földterülettel tudták növelni uradalmukat. Ezek a jelenségek szervesen beleilleszkednek a mezőgazdaság kapitalizálódásának »porosz utas« [! – E.V.] menetébe, amely akkor, ha a parasztság számára kínos és szenvedésekkel teli út volt is, az adott viszonyok között Magyarországon a haladás egyetlen lehetséges útja volt. Ebben a tekintetben a Dunántúl többi részén is, hasonlóan folytak le a rendezések, legfeljebb a kisajátítás számszerű adataiban mutatkozik kisebb, de nem lényeges eltérés.”⁴⁸

Für Lajos a kötetben a majorsági zsellérkérdés rendezéséről írt, amelynek néhány elemét Szabó már 1948-as könyvében⁴⁹ felvázolta. A jelenségben szerinte döntő súlya van a feudális maradványoknak, amelyeket a torz földbirtokmegosztás és a mezőgazdaságban még mindig meglévő ledolgozási rendszer jellemez.⁵⁰

„A porosz utas [! – E.V.] fejlődés következményeként jelentkezett feudális maradványok kettős súlya hat bénítólag a XIX. század végén is az egész magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésére. 1. rendkívül torz földbirtokmegosztás, az óriási kiterjedésű nagybirtoknak Európában is szinte egyedülálló túlsúlya, amely – többek között – elzárta az utat a parasztok földszerzési törekvései előtt; 2. a mezőgazdaság munkaszervezetében még mindig szerepet játszó ledolgozási rendszer különböző formái.”⁵¹

Orosz István a kapitalizmus kori parasztság történetét feldolgozó kiadvány II. kötetének első tanulmányában a különböző birtoktípusok arányát elemezve, s Lenin, Pach Zsigmond Pál és Niederhauser Emil tanulmányaira is támaszkodva jut arra a következtetésre, hogy

Magyarországon a forradalom elbukása következtében a feudális nagybirtok túlsúlya maradt a jellemző, a változások felemások voltak s fejlődésünk így kelet-európai, „porosz utas” volt. Szerinte a nagybirtok túlsúlya a falusi lakosság minden rétegét sújtotta, amely ha nem is teremtett osztálybékét, mégis lehetővé teszi a parasztság, parasztbirtok fogalmának használatát.⁵²

„A földtulajdon-viszonyokban bekövetkező ilyen felemás változások, amelyeket tehát »az jellemzi, hogy a földbirtok-viszonyokat nem szüntetnek meg egyszerre, hanem lassan hozzáidomítják a kapitalizmushoz«⁵³, alkották a mezőgazdaság *porosz fejlődésének* [az én kiemelésem – E.V.] alapját. Egy győzelmes forradalomnak kellett volna jönni ahhoz, hogy a feudális birtokmegosztás gyökeresen megváltozzék a parasztság javára, s ezzel Kelet-Európában is megteremtődjék a szabad paraszti tulajdonon alapuló *amerikai utas* [E.V.] fejlődés lehetősége. A forradalom azonban vagy késett, vagy nem tudott győzelemre jutni, s így a kelet-európai, közte a magyar parasztság a feudális birtokmegosztás között jutott el a kapitalizmus imperialista szakaszába.”⁵⁴

„A mezőgazdaság *porosz utas* [az én kiemelésem – E.V.] fejlődése, a nagybirtok sértetlen átmentése miatt a falusi földművelő lakosság együttesen élt a nagybirtok fojtogató gyűrűjében, kizárva az úri osztályok köréből. Ez az együttes „kizárás” – ismételten hangsúlyoznunk kell – nem teremtett osztálybékét a falun, amely az urak – parasztek antagonizmusát nem tekintve is belső ellentétekkel volt terhes, mégis lehetőséget nyújt a parasztság, parasztbirtok fogalmának használatára.”⁵⁵

Orosz István megállapítása szerint a kisbirtoknak az intenzívebb ágazatokban megmutatózó fölény nem borította fel az alapjában egészségtelen birtokmegosztást, s nem bizonyítja a kisüzem fölényét sem a nagybirtokkal szemben. Mivel Magyarországon az 1848/49-es forradalom során nem jött létre egy radikális földreform, a fejlődés a kapitalista korszakban is „porosz utas” maradt.

„A nagybirtoknak és kisbirtoknak a nagyobb hozadékot biztosító művelési ágakban az utóbbi javára billenő aránya nem menti fel tehát az egészségtelen birtokmegosztás társadalmi következményeit alól az előbbit – miként az agráriusok szeretnék volna –, de nem bizonyítja a kisüzem fölényét sem a nagyüzemmel szemben, aminek bizonyítására a századforduló revizionistái fel akarták használni. Magyarország esetében – és ezt talán nyugodtan lehet általánosítani a »*porosz utas*« [az én kiemelésem – E.V.] fejlődésű kelet-európai államokra – csak azt igazolja, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során létrejövő birtokmegosztás a kapitalista korszak birtokviszonyait is, s a tőkés fejlődés tényezői csak módosítani tudták, de alapjait nem változtatták meg. Nem a tőkés korszakban dőlt el, hogy a magyar mezőgazdaság a fejlődés melyik útjára lép, mert azt a jobbágyfelszabadítás és végrehajtása már eleve megszabta. A magyar mezőgazdaság fejlődését a *porosz útról* [kiemelés tőlem – E.V.] csak egy forradalom eredményeként létrejövő radikális földreform s a földeknek ezzel bekövetkező újraosztása téríthette volna le.”⁵⁶

Für Lajos a jobbágyfelszabadítás kérdéseit elemezve jut arra a megállapításra, hogy a mindezt formába öntő intézkedések (leginkább 1853-ban) bár több problémáját megoldották a jobbágyi helyzetnek, ez a szabadságnak csak keskeny mezsgyéjét biztosította, számos kérdést nyitva hagyott s így végül a magyar kapitalista fejlődés a szűkebb porosz útra kényszerült.

„A jobbágyfelszabadítás állomás volt: egyszerre érkezés és indulás parasztnépünk történetének útján. Új útján évtizedeken keresztül kellett résen lennie és küzdenie a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során jelentkező új és új veszélyekkel szemben. A földet művelő tízmilliónyi nép a jogszabályok köveiből kirakott úttesten haladt át az új rendbe. Amellett a szabadság szűkre vont útjára, ha az tágasabb is volt a tú fokánál,

százezrei a parasztnak egyáltalán nem is léphettek rá, a volt jobbágy nép pedig addigi földjének millióit nem vihette magával. A magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődése a keskenyebb »porosz útra« [kiemelés tőlem – E.V.] kényszerült.⁵⁷

Katona Imre a vasúti, erdei, téglagyári és építő munkásokat kubikosokat analizálva jut a konklúzióra, miszerint a nagybirtok túlsúlya s a félégyarmati helyzet (azaz a „porosz út”) miatt az iparosodás vonatottan haladt a korszakban, feudális csökevényekkel volt teli, s ennek köszönhető az átmeneti bérmunkaformák nagyobb aránya. Ezzel van összefüggésben az is, hogy a különböző vándormunkások között elmosódott a határ, gyakran egy adott időponton belül is egymásba olvadhattak.

„A magyar mezőgazdaság egészében véve az ún. porosz úton fejlődött, jellemzője volt a nagybirtok nyomozó túlsúlya, a paraszti birtokelapozódás, az agrárproletariatus hallatlan méretű felduzzadása, a félégyarmati helyzet következtében az ipar vonatott ütemű fejlődése és általában a feudális csökevények, az átmeneti formák és a »köztes«, kétlaki társadalmi csoportok szokottnál nagyobb száma, szerepe és jelentősége.”⁵⁸

„A felemás, *porosz utas* [az én kiemelésem – E.V.] gazdasági-társadalmi fejlődéséből következően egyrészt az agrármunkásság maga sem volt egységes, másrészt a mezőgazdasági félproletárok (szegényparasztnok, kishaszonbérlek), mezei munkások (cselédek, summások, telepítvényesek, napszámok, részesmunkások stb.) és az átmeneti helyzetben megrekedt vándormunkások között soha nem volt éles határ, időről időre népes csoportok foglalkozást változtathattak, de egy adott időponton belül is mindezek a foglalkozási csoportok számtalan átmenettel olvadhattak egymásba.”⁵⁹

Sárközi Zoltán a summások problémáit boncolgatva Katona Imréhez hasonló megállapításra jut: itt is egy átmeneti helyzetet elfoglaló vándormunkás rétegről van szó, amely a nagybirtok szorításában és a nagyipar hiányában fejlődött ki.⁶⁰

„A kelet-európai társadalmi fejlődésben tapasztalható hasonlóságok, elsősorban a porosz úton [!] fejlődő nagybirtok domináló szerepe a mezőgazdaságban, továbbá a jelentékeny nagyipar hiány másutt is kifejlesztette a summásokkal azonos vagy rokon vonásokat mutató vándormunkások típusát.”⁶¹

Rác István a falvakból történő paraszti elvándorlás (migráció, sőt emigráció) jelenségeit vetette vizsgálat alá, s értékelése szerint a kivándorlás mindenekelőtt az egyházi és világi nagybirtokot érintette súlyosan, amelyek a porosz utas fejlődés letéteményesei.⁶²

„A kivándorlás különösen az ún. *porosz úton* [! – E.V.] járó egyházi és világi nagybirtokosokat érintette igen érzékenyen. Az agrárius gróf Mailáth József a századforduló táján már egyenesen azt írta, hogy a kivándorlás következtében előálló munkáshiány »válsággal« fenyegeti a mezőgazdaságot. Az agráriusok mellett az ipari tőkésék is aggodalmas szemmel figyelték, hogy ipari forradalmunk győzelme után immár az egész országra kiterjedt a kivándorlási mozgalom.”⁶³

Nincs itt tér a kötetekben szereplő további tanulmányok részletesebb ismertetésére, csupán egyet emelnék ki közülük még, amely a vállalkozás koncepcionális kérdéseire kapcsolódik. Niederhauser Emil tanulmánya ugyanis a magyar parasztság európai helyzetének bemutatására tesz kísérletet az előző tanulmányok egyfajta összegzéséeként. Niederhauser gondolatmenete szerint a magyar parasztság ekkor inkább a kelet-európaival mutat rokonságot (egyenesen „porosz út”-ről beszél ezzel összefüggésben), bár több esetben hangsúlyozza az eltérő, önálló, illetve a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti vonásokat.⁶⁴

Niederhauser tanulmányának fő gondolatmenete, hogy nagyjából a kötetek tanulmányainak témakörei (jobbágyfelszabadítás, birtokstruktúra, hitelviszonyok, bérmunkás rétegek stb.) szerint mutat rá a kelet-európai párhuzamokra (illetőleg esetenként az attól

eltérő vonásokra). Már a jobbágyfelszabadítás kapcsán hangsúlyozza a kelet-európai hasonló vonásokat, ugyanakkor szerinte a magyar fejlődés mindebben a fejlettebb régióba tartozik, hiszen pl. a nem agrár foglalkozásúak aránya elég magas volt.

„A magyarországi jobbágyfelszabadítás tehát a Habsburg-birodalom egyéb tartományaiban végbement fejlődéshez áll a legközelebb, s ezzel együtt azoknak a kelet-európai területeknek az útját járta, amelyet Lenin klasszikus megfogalmazása értelmében »*porosz útnak*« [! – E.V.] szoktunk nevezni...

Magyarország 14 milliónyi parasztságával természetesen a kelet-európai fejlődési típusba tartozik, de azon belül mégis a viszonylag fejlettebb országok közé, hiszen a nem agrár foglalkozású lakosság aránya elég magas volt, és az egész korszakon keresztül – az agrár foglalkozásúak abszolút számának a növekedése ellenére – viszonylagos súlya valamelyest csökkent is.⁷⁶⁵

A birtokstruktúráját közelebről megtekintve szerinte ez kifejezetten kelet-európai jellemvonásokat mutat fel, amit súlyosbít, hogy a nagybirtok jelentős része kötött, hitbizományi jellegű volt, s így még az orosz vagy lengyel viszonyokhoz képest feudálisabb karakterű.

„A magyarországi birtokviszonyok a kelet-európai változathoz állnak a legközelebb. Persze a nagybirtok nyomasztó fölényét Magyarországon különösen alátámasztotta az a tény, hogy a nagybirtok jelentős része kívül állt a szabad birtokforgalmon, sőt ez a része éppenséggel meg is nőtt a korszakon belül (hiszen a hitbizományok területe mintegy 400%-kal nőtt meg). Ennek következtében a feudális eredetű nagybirtok szétmállása Magyarországon jóval kevésbé mutatkozott meg, mint például az oroszországi vagy lengyelországi fejlődés esetében. Ugyancsak figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a jobbágyfelszabadítás után a nemesség nem is jelentéktelen része szintén a parasztság soraiba került, a parasztság száma tehát jóval nagyobb volt, mint a jobbágyi kötelékből kikerült személyek száma.⁷⁶⁶

A hitelviszonyokat, azaz Szabad György tanulmányának eredményeit összegezve inkább arra hajlik Niederhauser, hogy bár a parasztság helyzete kelet-európai társaihoz hasonlóan e tekintetben is súlyos, ugyanakkor éppen e korszakban jut el a balkáni színvonalról (ahol az uzsora szinte) kizárólagos, a magasabb nyugat-európai szintre, ahol már agrár célzatú hitelintézmények nyújtják a kölcsönöket.

„A magyarországi parasztság hitelviszonyainak az alakulása is világosan mutatja a kelet-európai területek parasztságának súlyosabb helyzetét. Különösen az abszolutizmus korában az uzsorahitel szinte uralkodó volta, az országos hitelintézmények idegenkedése a kisbirtoknak nyújtandó kölcsönöktől, a hitelszövetkezetek előtérbe nyomulása, bár ezek is kedvezőtlenebb feltételekkel nyújtottak kölcsönöket a kisbirtokosoknak, mint a nagybirtoknak – mindezek a jelenségek azt mutatják, hogy a magyarországi parasztság ebből a szempontból *középuton* [! – E.V.] áll a nyugati viszonyok és a balkáni helyzet közt, illetve hogy éppen ebben a korszakban jut el a balkáni államokra jellemző színvonalról, ahol még az uzsora teljesen uralkodó, a nyugati parasztság színvonalára, ahol már az országos jellegű vagy éppenséggel kizárólagosan agrár célzatú hitelintézmények elégíthetik ki hiteligényeit, ha valamelyest nehezebb feltételek mellett is.⁷⁶⁷

Sárközi Zoltán és Katona Imre írásaihoz, azaz a különböző bérmunka formákhoz kapcsolódva végül szintén arra a következtetésre jut Niederhauser Emil, hogy a magyarországi helyzet egyfajta átmeneti állapotot tükröz. Nyugat-Európára ugyanis a tiszta bérmunka jellemző, míg a Balkánon mindez jelentéktelen volt, míg Magyarországon a summás például vagy a kubikos megtette az első lépést a kapitalizmus felé.

„Az uradalmi cselédség sokkal kötöttebb és elmaradottabb, létszámában alig változó rétege mellett Magyarországon éppen az idénymunkára elszegődő mezőgazdasági bérmunkás alakja került az előtérbe, aki mellett azután nemcsak az ország határain túlra is

elszegődő, de azért még a mezőgazdasági termelésen belül maradó summás jelentett új szint, hanem éppen az abszolutizmus korától az európai viszonylatban is egyedülállónak mondható ármentesítési munkálatokkal kapcsolatban a kubikos, aki már megtette a fele utat a mezőgazdaságból az ipar felé...

A nyugati országokban a mezőgazdasági bérmunka tisztára tőkés formája volt az uralkodó, a bérmunkások számának lassú csökkenésével (amiben persze a mezőgazdaság gépesítése is jelentős szerepet játszott), a balkáni területen pedig a bérmunka voltaképpen jelentéktelen volt.⁷⁶⁸

(A „porosz út” téziséét gyengítő momentumok)

Kismarja, Tokaj-Hegyalja, Derecske

A Szabó István által szerkesztett kötetekben több olyan tanulmány van, amely nem feltétlenül igazolja a „porosz út” téziséét, azaz a nagybirtok fennmaradását és a jobbagyi helyzet fokozatos romlását. Az egyik ezek közül Varga Gyula írása, amely egy 18–19. századi szabad paraszti közösségről, Kismarjáról készült.⁶⁹

Varga Gyula már tanulmányának elején leszögezi, hogy a falu lakói olyan mértékű kiváltságokat élveznek, amelyek alapján „polgár”-nak, szabad parasztnak lehet őket minősíteni. Ezek a kiváltságok még a mezővárosoknál is nagyobb önkormányzatot nyújtanak a falunak, hiszen nem tartozik földesúri fennhatóság alá a bomló feudalizmus korában.

„Ezek a kiváltságok egészen kivételes, mondhatjuk: páratlan helyet biztosítottak a parasztfalvak sorában élő Kismarjának, a korabeli feudális magyar társadalomban. Olyan faluval van dolgunk, melynek lakói mentesek a feudális terhek és megkötöttségek alól. Nem tartoznak földesúri hatalom alá, Kismarja »polgárai« tehát szabad parasztok [kiemelés az eredetiben!]. Viszont önállóságuk gyakorlására a mezővárosok önkormányzatával ruházta fel. Kismarja közösség azonban szabad paraszti közösség, tehát különbözik a tulajdonképpeni mezővárosoktól, melyek felett földesúri jurisdicció érvényesül s amelyeket földesúri szolgáltatás is terhel.”⁷⁰

Felsorolja Varga Gyula tanulmányában e különböző „privilegium”-okat, megjegyezve, hogy ezt (azaz a nemesi előjogokat) a közösség lakói nem egyéneként, hanem kollektíve birtokolja. Az előjogok, a szabadság biztosítékai a széleskörű igazságszolgáltatói jogkör, a legelő, vizek stb. közösségi tulajdona, s például a vámmentesség.

„Ez a kivételes jogi állapot tehát az ország teljes jogú nemeseinek a kiváltságát biztosította, de csak a közösség, mint testület, s nem egyes lakosai számára. Ez az állapot különböztette meg s előnyösebb helyzetbe állította Kismarját a többi magyarországi mezővárosnál. A nemesi jog megtettesítője Kismarja »nemesi tanács«-a lett. A tanács továbbra is élvezte korábbi autonómiáját s gyakorolhatta bírói jogkörét halálos büntettek esetén is. A községi legelő, erdő, vizek, szántóföldek és a malom, melyeket a nemesnek tekintett kismarjai közösség tulajdonául ismertek el, teljes adómentességet élveztek, holott ezeket a javakat – ha osztatlanul is – valójában a lakosok használták. Így a lakosokat, bár ezek személyükben nem voltak nemesek, a gyakorlatban bizonyos partikuláris nemesként kezdték kezelni, aminek legszebb bizonyítéka, hogy egészen a XIX. század végéig a kismarjaiaktól vásárokon, hidakon sohasem vettek vámot.”⁷¹

„A lakosság az összeírások és az anyakönyvek tanúsága szerint teljes egészében magyar és református. A református hitre 1590-ben tértek át, s ezután 1848-ig maguk közé más hiten levőt nem engedtek letelepedni. De a XVIII. században, a XIX. század első felében 2 zsidó család lakott a községben, mint a boltinak, illetve a nadályszedésnek az árendátora.”⁷²

A társadalmi viszonyokat elemezve Varga arra mutat rá, hogy a kismarjai felső réteg soha nem tudott olyan merev kaszttá válni, mint a hajdú-városok nagygazdái, s közösség életében mindig érvényesült valamilyen önkormányzati forma.⁷³

Az alsóbb társadalmi rétegek jellemzője, hogy a zsellérek és az egyéb alacsonyabb állapotúak élete egybefonódott, s a „törpebirtokosok” nem voltak rászorulva arra, hogy napszámba járjanak, vagy harmados művelést vállaljanak.⁷⁴

A közösségben osztályellentétek alapvetően nem alakultak ki, amely az említett tényezőknél (demokratikus szellem, lehetőség a felemelkedésre az alsóbb rétegek számára stb.) köszönhető. Gátolta az osztályharcot a puritán egyházi szellem is, amely a sorsba való belenyugvást sugallta, s idegenek is kevés számban költöztek a faluba.

„Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azokat a tényezőket sem, melyek e kis társadalmon belül az osztályellentétek kialakulását fékeztek. Figyelembe kell venni azt is, hogy nem alakult ki határozottan és élesen elkülönülő felső réteg sem. Az egyes rétegek közt folyó kicserélődés, átáramlás pedig lehetőséget engedett a szegényebbek felemelkedésének. Gátolta az egyes rétegek elkülönülését, tehát az osztályharc kialakulását, a közösség demokratikus szervezeti felépítése is, valamint az erős, puritán egyházi szellem, amely a XVIII. századi közösség egész életét, cselekedeteit áthatotta. Ez a szellem [! – E.V.], a predesztináció tanait, vagyis az eleve elrendelésbe, a sorsba való belenyugvást sugalmazta a nép lelkébe. Csökkentette az osztályellentétek kialakulását az is, hogy a város autonóm szervezete útját állotta, hogy idegenek Kismarjába nagy számban beköltözzenek.”⁷⁵

A 19. század első felének fő folyamata Varga Gyula ábrázolásában az erőteljes pénzgazdálkodás, a kapitalizmus megjelenése, a város azonban igyekezett autark közösséget létrehozni, s úgy nézett új bevételi források után, hogy ne vállaljon kapitalista kockázatokat.

„A XIX. század eleji városgazdálkodást röviden áttekintve megállapíthatjuk, hogy a privilégium révén autonómiára berendezkedett város minden eszközt megragadva igyekezett elszigetelődni, autark közösséget [! – E.V.] létrehozni. A lakosság, mely földesúri terhek alól mentes volt kihasználta a kedvező jószágértartási feltételeket s egyre több pénzt hozott be a faluba. Ez természetszerűleg előmozdította a városgazdálkodást is. A város igyekezett bevételi források után nézni, vigyázva azonban arra, hogy maga a hagyományos [! – E.V.] alap meg ne változzon, vagyis nem merte vállalni a kapitalista kockázatokat. Csak biztos vállalkozásokba mert fogni. A vállalkozásokat mindig a lakosság igénye szabta meg (pl. földvásárlás, legelőbérletek, téglagyár). Ezek a vállalkozások azonban nem lépték túl a feudális kereteket.”^{76, 77}

Szabad György

Szabad György és Szabó István viszonya legalább 1955-re nyúlik vissza, ugyanis ekkor Szabó István opponense volt Szabad György kandidátusi értekezésének, majd az ennek alapján készült kötet lektora is volt.⁷⁸

Szabad György lektora volt a Szabó István által szerkesztett „Agrártörténeti tanulmányok”nak (1960)⁷⁹, s lektori jelentésében alapvetően pozitívan szól a kötet írásairól, különösen Szabó Istvánnak a tanyarendszerre vonatkozó 19. századi felszámolási törekvésekről írott munkájáról.⁸⁰ (Magában a kötetben Szabad neve, illetve és főképpen a tatai-gesztesi uradalomról készült monográfiája, többször is felmerül, különösen Für Lajos, de pl. Oláh József tanulmányában is.⁸¹) Szabad György tevékeny résztvevője volt a Szabó István által szerkesztett kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötetnek⁸², amelyben a parasztság hitelviszonyait elemezte. A részvételnek szimbolikus jelentősége is volt, hiszen Szabad alapvetően a Történettudományi Intézetben dolgozott, s onnan (erről korábban már

esett szó) – minden bizonnyal ideológiai okokból⁸³ – többen, például Puskás Julianna, Vörös Antal, Kolossa Tibor, Somlyai Magda, Varga János, Pölskei Ferenc⁸⁴ a kezdeti pozitív hozzáállás után visszamondták a nagyszabású vállalkozásban való közreműködést⁸⁵. (Csak lektori feladatokat vállaltak többen.)

Mindezekon felül Szabad 1968-ban írással emlékezett meg Szabó István születésének 70. évfordulójáról a Kortársban, 1970-ben pedig nekrológot közölt halálakor a Századokban.⁸⁶ 1984-ben tanulmánnyal működött közre a Szabó István tiszteletére, Nyíregyházán, Kávássy Sándor szerkesztésében publikált agrártörténeti kötetben,⁸⁷ 1998-ben pedig a Szabó István nézeteit a lehető legteljesebben megvédő és alátámasztó cikkel vett részt az annak születése 100. évfordulója tiszteletére összeállított emlékkötetben.⁸⁸

Szabó és Szabad nézetei között számos érintkezési pont található már az 1956-os monográfiában is⁸⁹, így pl. Deák Ferencnek a jobbágyfelszabadtásra vonatkozó, az 1832–36-os országgyűlésen kifejtett javaslatát illetően⁹⁰, amelyet jóval pozitívabbnak ítélték mindkettőn, mint pl. Szabó Ervin.⁹¹

De ugyanez érvényes az 1848–49-ben a jobbágyfelszabadtás ügyében hozott országgyűlési törvényekre, különösen is Kossuth szerepére és javaslataira. Utóbbiak kapcsán egyértelmű és egyöntetű az interpretációjuk: a baloldal földosztó törekvéseivel szemben Kossuthnak a szabad földtulajdon megteremtésére irányuló törekvései, az „érdekegyesítés” jegyében fogant politikája volt időszerű.⁹² Az 1853-as jobbágyfelszabadtó pátens, illetve a feudalizmus maradványainak felszámolására irányuló későbbi törvények megítélésében pedig többé-kevésbé egyetértettek abban, hogy ezek elmaradtak az egyfajta „etalon”-ként tekintett 1848/49-es, részben persze csak tervezet formájában maradt törekvések mögött.^{93, 94}

Hozzá kell fűzni mindehhez, hogy persze voltak jelentős különbségek is a nézeteikben.⁹⁵ Szabó például⁹⁶ Mária Terézia úrbéri rendeleteit sokkal pozitívabban értékelte, s nem értett egyet abban Szabad Györggyel, hogy ez a földesúri és jobbágyi tulajdon rögzítésével/megkötésével egyúttal számos későbbi összeütközés, zavar és visszaélés, tkp. a jobbágyság elszegényedésének forrása is lett. De nem értettek egyet az ún. Habsburg ellenforradalom kérdésében sem, mert Szabó ezt a fogalmat túldimenzionálnak találta, s helyette a hagyományos Habsburg abszolutizmus minősítés meghagyását javasolta.^{97, 98}

Végül érdemes idézni Kolossa Tibornak a Szabad Györgynek a Szabó István által szerkesztett kötetben megjelent tanulmányáról írott lektori véleményéből.⁹⁹ Kolossa szerint Szabad György dolgát megnehezítette, hogy a birtokosok az „érdekazonosság” jegyében¹⁰⁰ saját hitelügyi problémáikat a parasztság védelmének ürügyén kívánják rendezni. Másrészt a szerző átveszi a korabeli publicisztika „romantikus antikapitalizmus”-át is.

„A tanulmány témájának legfőbb nehézsége a korabeli adatokból a parasztságra vonatkozókat kihámozni. Különösen megnehezíti ezt az a körülmény, hogy a birtokososztály erősen hangsúlyozta a hitelkérdésben való »érdekazonosságát« a parasztsággal (amint erre a szerző helyesen rámutat a 34. lapon), és gyakran a »parasztság védelmének« örve alatt foglalkozik saját hitelügyi problémáival. Ezért a korabeli hitelkérdésekkel foglalkozó publicisztika túlnyomóan megtévesztő, tendenciózus.”¹⁰¹

„A szerző sajnos átveszi az »eladósodás« általánosító, negatív jellegű értékelését, sőt helyenként (főleg stílusában) a korabeli publicisztika »romantikus antikapitalizmusát« is. Így pl. »indokoltnak és szükségesnek« tartja az uzsora üldözését (38. lap), helyeslőleg tárgyalja az uzsora elleni törvényhozást, holott ugyanakkor más helyeken meggyőzően kifejti az uzsoratörvény eltörlésének szükségességét 1868-ban (42. lap), az uzsoratörvények eredménytelenségét, sőt káros hatását (55-67. lap).

A korabeli »uzsora elleni küzdelem« véleményem szerint csupán porhintés volt, főleg pedig az antiszemita uszítás eszköze: az uzsora elleni egyedül reális küzdelem a hitelintézetek fejlesztése lehetett (így pl. nagyobb önállóság a bankügyben).¹⁰²

(*Vita Gyimesi Sándor tanulmányáról*) A kapitalizmuskori parasztság történeti kötetek talán leghevesebb szakmai kritikáját Szuhay Miklós fogalmazta meg Gyimesi Sándor tanulmányával kapcsolatban.¹⁰³ A kritikus szerint Gyimesi általában is túlbecsüli a szövetkezetek szerepét, nem veszi tekintetbe a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés közötti különbséget, pedig utóbbiban ezek antidemokratikusan, nem alulról, hanem felülről vezérelve alakultak ki, hogy óvják a fennálló rendszert. Túl pozitívan értékeli Károlyi Sándor szövetkezeti mozgalmát, pedig azt politikai céllal hozták létre, csakúgy, mint a Hangya Szövetkezeteket. Károlyiék mozgalma a klérus és a katolikus nagybirtokosság parasztság feletti befolyását kívánta megőrizni, míg a Hangya ugyanezt a középbirtokosok számára kívánta biztosítani.

„Általános megjegyzésként kell megemlítenem, hogy a szövetkezetek szerepét Magyarország viszonylatában a tanulmány túlbecsüli. Nem tesz különbséget a szövetkezeteket illetően a nyugat-, és kelet-európai országok szövetkezetei között. A kelet-európai fejlődésből adódóan¹⁰⁴ a szövetkezetek Magyarországon későn bontakoztak ki, a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződésének [sic!] viszonyai között, nem a parasztság, hanem az uralkodó osztály kezdeményezésére, nem alulról demokratikusan tehát, hanem felülről jórészt antidemokratikusan, de mindenképpen a fennálló tőkés-rendszer megmentése céljából. Szabad legyen ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet Hegedűs Vilmos: Polgári szövetkezeti mozgalom története Magyarországon c. munkájára, amely a Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Iroda Tanulmányok c. sorozatában jelent meg 1962-ben két kötetben¹⁰⁵. Általános jellegű problémaként vetődik fel annak igénye, hogy a parasztság egyes fogyasztási és értékesítő szövetkezetben mennyire vett részt, illetve a parasztság egyes rétegei milyen szerepet játszottak abban.”

„Károlyiék¹⁰⁶ értékélése túl pozitív. (Lásd erre vonatkozóan a Hegedűs tanulmányát.)¹⁰⁷ Elsősorban nem szociálpolitikusok, hanem a tőkés rend legjobb tőkés képviselői. Szociális programjuk ezt az alapvető célt szolgálta, éppen az agrárszocialista mozgalmak kiélezett viszonyai között. Erre vonatkozóan bőven lehetne idézni Károlyitól nagyon frappáns mondatokat, amit a tanulmány úgy tűnik egy koncepció megóvása érdekében¹⁰⁸ ma nem aknáz ki eléggé.

Nemcsak a Katolikus Néppárt által létrehozott szövetkezeteket hozták létre politikai céllal, hanem a Hangya Szövetkezeteket is¹⁰⁹. Helyes volna rámutatni, hogy mi a kettő közötti különbség, a politikai cél tekintetében is. Amíg a Hangya a Gazdaszövetség égisze alatt állt és a parasztságot a középbirtokosság politikai befolyása alá kívánták vonni, illetve megtartani, a keresztény fogyasztási szövetkezeteken keresztül a klérus és a katolikus nagybirtokosság befolyását kívánták biztosítani a parasztság felett.”

Szuhay szerint Gyimesi egyoldalúan tulajdonít a szövetkezeteknek pozitív befolyást (a kulturális fejlődésre is), pedig az itt folyó kulturális tevékenység az osztályharc leszerelését szolgálta, azaz politikai célokat szolgált. A szövetkezetek tagjainak számát Gyimesi túlzottan magasra teszi, így jelentősen túlozza a szövetkezetek társadalomra való hatását is.

„Egyoldalú a minőségi fejlődést a szövetkezetek hatásának betudni, ez a tőkés fejlődés általános tendenciája. Ugyanilyen egyoldalú beállítás a szövetkezetek kulturális tevékenységének értékelése. A kulturális tevékenység nem csak a mezőgazdasági szakismeretek terjesztésére terjedt ki, hanem az osztálybéke hirdetésére, az osztályharc leszerelésére is. Sokkal kritikusabb, osztályharcosabb szemléletre van szükség.

A szövetkezetek egyik legfontosabb negatív jelensége vajon abban állt, hogy az első időszakban sok módos gazda tönkrement? Marxista történész ezt nem írhatja le.¹¹⁰ A szövetkezetek értékelésével kapcsolatos polemizálást illetően nem lehet a szövetkezetek politikai és gazdasági céljait ketté választani, miként a szerző teszi. A valóságban a politikai cél a döntő és a gazdasági célok ennek voltak alárendelve. Ugyancsak nem lehet az osztályharc tompító szerepét azzal csökkenteni, hogy az nem volt hátrányosabb a társadalmi fejlődésre, mint bármely más munkásjóléti akcióé. Ez nem bizonyítás.¹¹¹

„Túlzottnak látszanak Schandl-nak a fogyasztási és hitelszövetkezetekben résztvevőkre vonatkozó adatai, másrészt feltehetően duplázódásról van szó, hisz a hitel és fogyasztási szövetkezetek tagjai jórészt egybe estek. A szövetkezetek hatását általánosnak mondani aligha lehet, de mindenesetre ezt bizonyítani kellene. Még ha olyan kimutatást is tudna adni, ami a szövetkezeteknek a falusi áruforgalomban betöltött jelentős szerepét mutatná, akkor sem lehetne ezt állítani, hisz a parasztság sokat vásárol az országos és hónapos vásárokon is stb.”¹¹²

(*A tanya-kérdés*) Szabó István az 1960-as években több formában foglalkozott a tanyai fejlődés kérdésével, s a téma – magától értetődően, de más szerző tollából – a kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötetekben is fontos helyet foglal el.

Itt magától értetődik annak felidézése, hogy Szabó István már az 1920-as évek végén foglalkozott a tanyakérdéssel¹¹³, sőt – amint az egy Eperjessy Kálmánhoz írott 1929-es leveléből kiderül (de erre 1960-as a következőkben említendő tanulmányában is utal) – ekkor egy átfogó tanyatörténeti monográfiát kívánt készíteni/illetve gyűjtött ehhez anyagot.¹¹⁴ Ennek egyik fő termése „A debreceni tanyarendszer kialakulása” című terjedelmes, a Föld és Ember 1929-es évfolyamában megjelent cikke. (Látható volt, hogy a probléma a Schünemann-nal folytatott vitájában is felvetődött.)¹¹⁵

Ebben a tanulmányában Szabó mindenképp azt állapítja meg, hogy a tanyarendszer, több korábbi véleménnyel ellentétben, nem a 19., hanem a 18. században alakult ki.¹¹⁶ Mindezek felül, összességében a tanyai fejlődésnek három fő szakaszt különíti el: a 18. század második felében még csak időszakos telepek találhatók, de tanyákról már ekkortól is beszélhetünk, mert mindenek alapja már ekkor is a földművelő tevékenység volt (a korábbi hasonló települések inkább állattartók voltak, ezek így még nem tekintendők tanyának). A kialakulás a 18. század végén nem korlátozódik Debrecen környékére, hanem az egész Alföldre jellemző, s ebben a kifejlődésben a gazdasági szükségszerűségnek volt döntő jelentősége (időmegtakarítás, közvetlen felügyelet, takarmányozás, trágyázás stb. így sokkal könnyebben kivihető volt).¹¹⁷

A fejlődés következő szakasza a 19. század első fele volt, amikor a tanyatulajdonos még ugyan mindig nem lakott a tanyán, de már majoros gazdát alkalmazott, aki megszervezte és felügyelte az ott folyó munkát. Az abszolutizmus idején kísérletek történtek a tanyarendszer felszámolására¹¹⁸, illetve falvakká történő összevonására. Ez ellen Debrecen is erőteljesen tiltakozott, mert sokak számára ez gazdasági összeomlást eredményezett volna. Az ellenállás következtében megváltozott az állami koncepció, s már nem a megszüntetés, hanem inkább a közigazgatási és kulturális megszervezés volt a fő cél.¹¹⁹

A tanyarendszer kialakulásának harmadik szakasza a 19. század második fele, sőt ekkor már nagyarányú fellendülésről beszélhetünk. Mindennek alapja a szabad földtulajdon ekkori kialakulása volt, s a belterjes mezőgazdaság az alföldi területeken csak tanyarendszerrel/tanyák formájában volt elképzelhető, Szabó véleménye szerint.

„A szabad földbirtok kialakulását különös jelentőségre pedig éppen az a körülmény emelte, hogy a mezőgazdasági termelésben fellépő világverseny a földtulajdonosokat egyenesen ráutalta [sic!] a föld intenzív kihasználását elősegítő befektetésekre.

A közlekedés tökéletesedése folytán a mezőgazdaság terményeinek értékesítését a korábbi szállítási nehézségek nem gátolták. Az adott települési viszonyok között a magyar Alföldön belterjes mezőgazdálkodás eddig is csak a tanyaszerű gazdálkodás által volt folytatható. A múlt század második felében tehát mennél belterjesebbé vált mezőgazdaságunk, annál inkább fellendült és terebélyesedett a tanyarendszer.¹²⁰

Összességében kétféle tanyai birtoktípus alakul ki Szabó szerint: a cselédes és a kisbirtokos típus, utóbbi esetében a tanyatulajdonos már végképp kiköltözik a városból. (Ez is elősegíti a tanyai élet kulturális és közigazgatási megszervezését. A cselédes és kisbirtokos tanyák arányának megoszlása vidékenként eltérő, Debrecenben a két tanyatípus azonban egészséges egyensúlyban volt, mint ahogy a birtokmegoszlás is.¹²¹

Sok szempontból megismétli e tanulmány gondolatmenetét Szabó 1960-as írásában, amely „Kísérlet az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években” címmel az általa szerkesztett „Agrártörténeti tanulmányok”-ban jelent meg.¹²² A nagyívű és nagy apparátussal ellátott tanulmány fő témája a tanyarendszer felszámolására irányuló két nagyobb kísérlet a 18. század végéről, illetve a 19. század közepéről, Szabó azonban az írásban az egész tanya-probléma társadalmi hátterét is érinti.¹²³

A tanulmány első részében alapvetően megismétli, illetve az kibővíti és az egész országra kiterjeszti 1929-es tanulmányának fő eredményeit.¹²⁴ Eszerint a tanyák kialakulása a 18. században kezdődik, s következő fázisai (főként a 19. század első felében) a tanyagazda először ideiglenes, majd a 19. század második felében már állandó megtelepülése. Lényeges megállapítása Szabónak az is, hogy a tanyai gazdálkodás alapvetően a földműveléssel függ össze, a korábbi tanyaszerű települések azért sem tekinthetők még tanyának, mert döntően az állattartás, az állattenyésztés jellemezte őket.¹²⁵

„A fenti elhatárolások elvégzése után az alföldi tanyarendszer megkülönböztető és meghatározó jegyeként kell megállapítanunk, hogy az alföldi paraszttanyák a földművelő tevékenységgel függnek össze. Ha ugyanis a tanyás gazdálkodás, mint bármilyen más mezőgazdaság, általában együtt járt is az állattenyésztéssel, sőt, ha az alföldi tanyákon – különösen kialakulásuk idejében – ez viszi a túlnyomó szerepet, mégis a XVIII–XIX. századokban a tanyák – már a mai tanyarendszer előfutárai is – szántóművelésre fogott, egyéni birtokban (!!!-E.V.) levő földeken jöttek létre s a legelőföldekre, különösen az elpusztult falvak határai között felállított állattartó, illetőleg állatteleltető szállásoktól éppen szántóföldi helyzetük és a földművelő gazdálkodásban vitt szerepük különítik el. Az alföldi tanyarendszer további fejlődését – természetesen mindig összeszöve az állattartással – a földművelés egyre jellegzetesebben határozta meg s ezért az állattartó szállásokkal szemben földművelő vagy még inkább szántóföldi tanyáknak nevezhetők.”

Szabó ebben a részben utal korábbi írásaira, így a hajdú-tanulmányokra, s a tanyák kialakulásában különösen a török kiűzése utáni új helyzetre mutat rá. Szerinte a tanyára való kiköltözésben két tényezőnek volt alapvető szerepe: egyrészt az 1848 után kialakult polgári jogelvet, másrészt a gazdasági konjunktúrának, mely jövedelmezővé tette az ilyen jellegű gazdálkodást.¹²⁶

Különösen fontos és a korábbi munkáival szorosan összefüggő megállapítása, hogy a tanyafejlődés összefügg a birtokjogi renddel is, így a szabadabb és kötetlenebb birtokjogot nyújtó, kiváltságos mezővárosok határában korábban indult meg.¹²⁷

„A tanyafejlődés azonban szorosan összefüggött a birtokjogi renddel is. Nevezetesen a szabadabb és kötetlenebb birtokjogot nyújtó kiváltságos mezővárosok határában korábban indult meg, és haladt végig állomásain, mint az úrbér és így a feudális birtokos

szorító kötelékeit hordó falusi jobbágyföldeken. Az ilyen jobbágyjogú földeken valójában csak a jobbáagság felszabadulása után vette kezdetét a tanyák építése, természetesen csak a nagyobb határu községek területén.”

Mindezek után teszi fel Szabó tanulmányának tulajdonképpeni kérdését: miért is volt szükség és hogyan vetődött fel a tanyarendszer, a tanyák megszüntetésének kérdése?

Válasza értelmében mindenekelőtt hatósági, közigazgatási megfontolások miatt került előtérbe a probléma. A politikai elnyomás súlyos korszakaiban ugyanis e települések kitűnő rejtkehelyet nyújtottak a közhatalom üldözöttjeinek, a rablóknak, betyároknak, katonaszökevényeknek.¹²⁸

„De nem kevésbé nyugtalanította a hatóságokat az is, hogy a szállások, tanyák kitűnő rejtkehelyet nyújtottak a rablóknak, a pusztai betyároknak, a katonaszökevényeknek, a közhatalom más üldözöttjeinek. A politikai elnyomás egy-egy súlyosabb korszakában különösen elhatalmasodott az Alföldön a betyárvilág. Ennek valóban melegágya lehetett a szétszórt és szinte ellenőrizhetetlen kis tanyák elszigetelt néma világa.”

Szabó gondolatmenete szerint két ilyen „súlyos korszaka” volt az újabb kori magyar történelemnek, az 1780-as és az 1850-es években, s ekkor került napirendre legelősebben a tanyák felszámolására irányuló (megjegyzendő: a Habsburg hatalommal legteljesebb mértékben összefüggő) törekvés.

Időrendben haladva Szabó először az 1780-as évek vonatkozó fejleményeit veszi szemügyre. Rámutat arra, hogy a tanyák elleni akció Bács megyében indult, utána pedig – a jelzett problémák miatt – az egész országrészre kiterjedt. Érdekes megállapítása, hogy még Tessedik Sámuel¹²⁹ is a tanyák ellen agitált, mondván, hogy az a „legtökéletlenebb emberek”, rablók, betyárok, iskolakerülők, s így a legkülönbözőbb bűnözők és bűnözés melegágya, „melytől az emberiség csak iszonyodik.”¹³⁰

Szabó véleménye nem ennyire lesújtó a szóban forgó társadalmi háttérről, s rámutat a török kiűzése után „elárvult” kurucok és egyéb szegénylegények okozta közháborításokra. Leginkább azonban a kialakuló pásztorvilágot teszi mindezekért felelőssé¹³¹, amelynek története teljesen feltáratlan, de ezek körében váltak mindennaposá a lókötések, állatelhajtások, egyéb rajtaütések, amelyek kiváltják a hatósági fellépés szükségességét.

„Egy évszázaddal azelőtt az 1690-es években a Tisza-vidéken az elárvult kurucok, a szegénylegények csapatosan ütöttek rajta a falvakon, s így hatalmasodott el a »lator« világ. A XIX. század derekán – mint látni fogjuk – a világosi fegyverletételt követő megtorlás növesztett fel valóságos betyárvilágot. Tudjuk, hogy az 1780-as években az erdélyi és alföldi medencéket elválasztó hegyvidéken valóságos »rablóvilág« dúlt. Bár a tanya- és faluösszevonást követelő felsőbb rendelkezések hallgatnak arról, hogy az Alföldön – tehát a szállások, tanyák vidékein – éppen az 1770–1780-as években miért lett nyugtalanító a közrend állapota, a rendeletekre adott jelentésekből – elsősorban a jászkun kerület főkapitányának idézett jelentéseiből – következtetni lehet reá: elsősorban az alföldi pásztorvilágot kell gyanúba vennünk. Ez a legelők feltörése miatt a településektől egyre távolabbi mezőkre szoruló pásztorvilág, a széles és hullámzó pásztorréteg, egyáltalában a századvégi pászortársadalom életformája és szerepe még jóformán feltáratlan, de így is megállapítható, hogy mindennaposak voltak a lókötések, az állatelhajtások, a rajtaütések, s az országnak kormányzatilag széttagolt állapota is elősegítette az ilyesmi sikerét, hiszen egy-egy kormányzati terület határan túljutva, bottal üthették a lókötők, útonállóknak nyomait.”¹³²

Tanulmánya további részében Szabó végigpásztázza a tanyák kialakulásának ekkori fejleményeit a különböző alföldi területeken, legfőképpen Békés, Bács, Csongrád, Csanád megyék, a Jász-Kun kerület, illetve Gyula, Kecskemét jönnek itt számításba. Igen lényeges eleme e folyamatok elemzésének, hogy Szabó különböző jelentések,

leltárak és leírások alapján részletesen bemutatja a tanyai gazdaságokat is, tehát (bár a címben csak politikatörténeti problémákat sugall), a politikai események alkalmat adnak számára a társadalomtörténeti háttér¹³³ taglalására is.

„E szállásokon már lakóházak is fehérlenek s ha e házakban sokszor még csak a szorgos mezei munkák idején, tehát csak időlegesen laknak is emberek, mégis nem ritkán vannak már állandó lakosaik is: majorosok, tanyások, tanyapásztorok, kertészek, cselédek. De itt-ott már maga a birtokos gazda is tanyája állandó lakója lett. Az előbbieket az alföldi parasztnép szegényeiből, a hatalmasul felduzzadt földnélküli zsellérből kerültek ki, akik a tanyaiságot, tanyapásztorságot, kertészséget a nagyjából azonos cselédi állapottal változtatták. A falut elhagyva megtalálták ugyan szegényes kenyerüket, de érte vállalniok kellett a társadalommal való szinte teljes kiszakadásnak, az atomizáltságnak és elhagyatottságnak következményeit is. A hovatovább tanyákra kiköltöző parasztbirtokosok között pedig a különféle parasztbirtokos rétegek egyformán képviselve voltak e tekintetben, azonban helyenként különösen is mutatkozhatnak eltérések, mégis elsősorban a földet maguk túró kisbirtokos parasztlakók közül kerültek ki a falubeli lakásukat végleg feladók.”¹³⁴

A tanyakérdés megoldásának (alapjában felszámolásának) terve az 1850-es években, a szabadságharc leverése utáni időszakban kerül újból napirendre.¹³⁵ Ismét felmerül az alföldi betyárság kérdése, számukra a beláthatatlan puszták, nádasok, erdők kitűnő rejtékhelyet nyújtottak az üldöző hatóságokkal (ismét csak főként a Habsburg-hivatalnokokkal) szemben.¹³⁶

„A betyárvilág főleg az Alföldön harapózott el. A beláthatatlan puszták, a nádasok és az erdők kitűnő rejtékhelyet nyújtottak megint, de a császári tiszteket nem kevésbé nyugtalanították a hallgatagon meghúzódó kis tanyák, melyekben szinte lehetetlen volt az üldözötteken rajtaütetni.

A helyi viszonyokat nem ismerő új hatósági szervek intézkedései nem sok sikerrel jártak. A zsandárság szervezése, a statárium kihirdetése és az elrettentő ítéletek az útonállásoknak egyelőre nem tudtak véget vetni. A megyefőnökök köteles időszaki jelentéseikben még erélyesebb lépéseket sürgettek. A bécsi udvart külön is gondolkozóba ejtették az ifjú uralkodó 1852. évi országos körútjának egyes tapasztalatai, s a biztonsági szervek gondjai, különösen az alföldi kocsizás során.”

Különösen fontos szerepet kap Szabó fejtegetéseiben az alföldi csárdák (és persze tanyák) felszámolására irányuló törekvés, közvetlenül 1849 után, amiről Szabó már 1930-ban külön kis írást tett közzé, s amelynek eredményeit itt hiánytalanul beépíti gondolatmenetébe.¹³⁷

„A rendelet alapján a csárdákat megyénként összeírták, s azután a zsandárság véleménye szerint a »felesleges« csárdákat bezárták, a közbiztonság szempontjából »gyanús« csárdákat pedig bezárták. Ezek során az Alföldön kb. 400 csárdát zártak be s majdnem 200-nak az épületeit is lerombolták. A tanyákkal kapcsolatban ugyancsak azt rendelték el, hogy az »idegenekkel bánásmód« tekintetében szigorú rendszabályokat kell alkalmazni, s az oda nem tartozó gyanús személyeket el kell utasítani, egyes megyék azonban túlmenve a rendeleten, összeírták a tanyákat. Debrecen város azután az összeírt tanyalokokat igazolvánnyal látta el. Békés és Csanád megyékben csupán a »gyanús« tanyákat és ezek lakóit írták össze, míg Dél-Bihar megye egyes járásainak túlbuzgó főszolgabírái a tanyákat mindjárt szét is akarták hányni, aminek a kerületi főispán azonban elejét vette.”¹³⁸

Mint látható, megismétli Szabó 1930-as tanulmányának azt a konklúzióját is (többek között), hogy az Alföldön kb. 400 csárdát zártak be ekkor s majdnem 200-nak az épületét is lerombolták. A csárdák felszámolása mellett kísérlet történt a tanyalok összeírására is, Debrecen pedig az összeírt tanyalokokat külön igazolvánnyal látta el.

Külön kiemelném az 1848/49-es szabadságharcra való politikai összefüggés hangsúlyozását (Szabó maga is utal 1930-as évekbeli tanulmányára, amelyben már felveti ugyanazt a kérdést¹³⁹), a Habsburg kormányzat ugyanis a közrendészeti, művelődési és gazdasági szempontok mellett azzal is érvel a tanyák összevonásának ügyében, hogy 1848–49-ben ezek a települések fejtették ki a forradalmi kormány érdekében a legnagyobb erőt.

„Politikai szempontból azért [sürgették az összevonást – E. V.], mert 1848/49-ben az ilyen tanyás gazdálkodást űző, 20–40.000 lakosú mezővárosok fejtették ki a »forradalmi kormány« érdekében a legnagyobb erőt, egész zászlóaljokat állítottak ki. »Az ily népes községekbe szoktak mindenféle dologkerülő, a politizálásra, a nép izgatására hajlandó korhelyek vagy fanaticusok vonulni. Népgyűlések, fanaticus beszédek leginkább itt tartattak, amidőn a kisebb helyek mindezeket inkább mentek voltak« – írta a forradalom és szabadságharc gyűlöletétől eltelt megyefőnök. Ha ellenben a tanyákból összevonandó községekbe lakosaik egy része kényszerülne kiköltözni, a népes városok »forradalmi jelentősége« alászállna.”¹⁴⁰

Szabó a továbbiakban újfent területenként veszi számba a tanyakérdés megoldására született javaslatokat, figyelme mindenekelőtt Szeged, Kecskemét, Szentes, Hódmezővásárhely, Csongrád, illetve a Duna-Tisza vidék ilyen irányú törekvéseire terjed ki.

Végül azonban a hatóságok is felismerték, hogy a tanyakérdés nem egyszerűen hatósági intézkedés kérdése, mivel mindennek gazdasági-társadalmi szükségyszerűsége van („a tanyás gazdálkodás az ország sajátos viszonyaiban gyökerezik, s gazdasági szempontból a legtakarékosabb és legmegfelelőbb”). Mindezek következtében a feladat nem a megszüntetés, hanem a szabályozás.¹⁴¹

A kérdés megoldása azután az összevonás helyett inkább a fejlesztés, például a tanyai iskolák kialakítása, ami először Szegeden történt meg, később azonban az egész Tisza-vidékre kiterjedt.

A folyamat végső eredménye az lett, hogy ekkor indult meg a szabad birtokformát megtestesítő tanyás gazdálkodás igazi kiteljesedése, a birtokos gazdák immár egyre nagyobb számban választották állandó lakóhelyül a tanyát¹⁴², kezdetét veszi tehát a tanyai fejlődés Szabó által 1930-ban vázolt harmadik szakasza.¹⁴³

Ekkor már a hatóságok is elismerik, hogy „a tanyás gazdálkodás az ország sajátos viszonyaiban gyökerezik, s gazdasági szempontból a legtakarékosabb és legmegfelelőbb.”

„Nem csupán a tanyafejlődés előtt most már a kormány által is felhúzott sorompó, hanem a szabad birtok [!] formái s a mezőgazdasági termelés termelékenységének fokozása is hozzájárult, hogy a következő években és évtizedekben a tanyai népességben a Tiszántúlon is egyre nagyobb számban foglaltak helyet a kiköltöző birtokos gazdák.”¹⁴⁴

Tanulmánya utolsó soraiban azonban Szabó felveti, hogy mindezzel távolról sem megoldott a tanya-problematika, számos kiderítetlen kérdés vár még tisztázásra mindezzel kapcsolatban (ami egy ezután elkészítendő tanya-monográfia feladata), így pl.: a paraszti árutermelésnek milyen szerepe volt a tanyarendszer létrejöttében, a tanya milyen szerepet játszott a feudalizmus felbomlásában, illetve a tőkés gazdálkodás előbbre vitelében, mindez milyen társadalmi eltolódásokat idézett elő, stb.¹⁴⁵

„Azonban a sajátos és nagy horderejű alföldi tanyarendszer kifejlődésének átfogó ábrázolása még éppen úgy kidolgozásra vár, mint olyan kérdések elemző megvilágítása, hogy a tanyarendszer kialakulása milyen módosulásokat vont maga után az egész mezőgazdasági termelésben, hogy a paraszti árutermelésnek milyen szerepe volt a tanyarendszer létrejöttében, hogy a tanyás gazdálkodás maga is milyen szerepet játszott az árutermelés előmozdításában, talán magának a feudalizmusnak a bomlásztásában és a tőkés gazdálkodás előbbre vitelében [!] is, hogy e gazdálkodási forma az alföldi parasztnép társadalmi szerkezetében milyen eltolódásokat idézett elő, s hogy a tanyai népnek mi

volt a viszonya az anyaközséghez, mi volt terményei és állatai értékesítésének módja, lehetősége? A tanyák történeti térképezése és az egyes tanyavidékek jellegzetességeinek megállapítása éppen úgy a további kutatások feladata, mint a tanyai nép életmódjának és kultúrájának részletes néprajzi feltárása és megrögzítése.”¹⁴⁶

(Hanák Péter ismertetése a Szabó István szerkesztette A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914) I–II.¹⁴⁷ 1968.¹⁴⁸ kötetről) Hanák Péter sok vonatkozásban dicsérettel illeti a köteteket, pl. a rendkívül kiterjedt forráshasználat miatt. Az egyes tanulmányok esetében, pl. Für Lajosnál felveti, hogy az 1853. évi jobbágy-pátens nem egy gyarmatosító állam rendelkezése csak, hanem mögötte társadalmi motívumok is meghúzódnak.

„Vitatható azonban az a – Mérei Gyulától átvett – megállapítása, hogy a pátens egy »gyarmatosító állam rendszabálya« volt, amely ezzel is fűkezni akarta a »gyarmat«¹⁴⁹ kapitalista fejlődését, és az a megállapítás is, hogy a jobbágyfelszabadítás korlátozottságának döntő oka az ellenforradalmi abszolútizmus által való végrehajtás lett volna. A fő ok, úgy vélem, a magyarországi osztályviszonyokban, a birtokos nemesség befolyásában keresendő. Jobbadán az ő érdekei érvényesültek a jobbágyfelszabadítás alapjainak lerakásánál éppúgy, mint a végrehajtás folyamatában – természetesen a neoabszolútizmus forradalomellenes, a forradalom előremutató intézkedéseit elvető, megnyirbáló rendszerének uralmi viszonyai között.”¹⁵⁰

A továbbiakban kitér Hanák Simonffy Emil, Balogh István (itt különösen a tradicionalizmus és modern dichotómiájának bemutatását emeli ki a paraszti művelődésben), Orosz István tanulmányaira, bár utóbbi esetében megjegyzi, hogy a valószínű rétegződés vizsgálata további tanulmányokat igényel. Értékesnek tartja például Varga István és Niederhauser Emil írásait is, bár szerinte nem kapcsolódnak szervesen az előzőkhöz.¹⁵¹

Összességében Hanák úgy véli, a kötetek arra bizonyíték, hogy a magyar fejlődés a kelet-európai kapitalista modernizálódás egy változatát jelenti, de a fő kérdés Szabóék számára talán nem is a kapitalista modernizáció problémái, hanem a feudalizmus maradványainak elemzése:

„A munkából egy nagy egyetemes történeti folyamat: az európai tőkés agrárátalakulás kelet-európai típusának egyik sajátos változata¹⁵² – ezen belül számos egyedi, helyi megvalósulás formája – bontakozik ki, konkrétan és életszerűen. Ezt a típust az jellemzi, hogy tőkés agrárfejlődés viszonylag későn, a XIX. század derekán, a termelőerők alacsony színvonalán és fejletlen polgári osztályviszonyok közepette indult meg. Ezek az objektív adottságok meghatározták a tőkés agrárátalakulás hatalmi és birtoklási viszonyainak, termelési struktúrájának általános feltételeit, kereteit. A magyarországi sajátos változatot egyrészt az jellemzi, hogy a feudális viszonyok felszámolása forradalmi időszakban, forradalmi intézkedésekkel kezdődött, a tényleges rendezés azonban a földbirtokosok érdekeit kímélő abszolutisztikus, és azokat védelmező dualista államhatalom irányító-szabályozó rendelkezései alapján következett be, de nem nyert befejezést. Másrészt pedig az jellemzi, hogy az agrárátalakulás egy nagyobb egység, a Habsburg-birodalom keretei között zajlott le, amelynek gazdasági rendszere, piaca, történetileg kialakult regionális munkamegosztása jelentősen hozzájárult a magyarországi tőkés agrárfejlődés meggyorsításához, ugyanakkor a hatalmi viszonyok, a birtokmegosztási és termelési struktúra konzerválásához is.”¹⁵³

Hanák szerint a Szabó István szerkesztette kiadvány világosan alátámasztja, hogy Kelet-Európában a paraszti nyomorúság fő oka nem a kapitalizmus, hanem a feudalizmus, illetve annak maradványai.

„A kiadvány egészéből, úgy hiszem, levonható az a következtetés, hogy Kelet-Európában, Magyarországon nem a kapitalizmus, hanem éppen annak korlátozott, a feudális maradványokkal keresztül-kasul átszőtt, torzított fejlődése volt a paraszti nyomorúság fő oka, a paraszti polgárosodás, illetve polgári átrétegződés fő akadálya.”¹⁵⁴

Ez azonban Hanák bevallottan személyes véleménye is, hiszen a kötet sok vonatkozásban éppen antikapitalista, a modernizációt megkérdőjelező kitélt/megállapítást tartalmaz.

„Természetesen nemcsak tematikai, hanem néhol szemléleti egyoldalúságról is van itt szó. A kiadványban találkozunk azzal a nézettel, hogy a tőkés szabad verseny alapján rombolta a parasztság létfeltételeit, hogy a feudális földesúr helyét a tőkés, az uzorás foglalta el, hovatovább ő lett a falu ura, s ez az új kizsákmányolás nem volt »jobb« a réginnél. A feudalizmus és kapitalizmus közötti különbségeket elfedő fogalmazások, úgy vélem, a történeti haladás ahistorikus, moralizáló értékelésén alapulnak, bennük egyfajta vulgáris antikapitalista [! – E.V.] szemlélet elemei tükröződnek. A kapitalizmus szerepének megítélésében mutatkozó egyenletlenségek, bizonytalanságok abból is fakadhatnak, hogy a tanulmányok alig alkalmazzák az elvileg követendőnek elismert összehasonlító módszert, s az egész munka nem elég szervesen illeszkedik bele az ország, a Monarchia, a szélesebb európai táj gazdasági-társadalmi összefüggésébe. Az egykori Monarchia egészére kiterjedő összehasonlító vizsgálat, az interregionális komparatiztika, igaz, a 60-as évek elején történetírásunk éppen hogy felismert, alighogy elismert, sokak által mindmáig erősen vitatott feladatai közé tartozott.”¹⁵⁵

„Több tanulmány, mint jeleztem, inkább a pusztulás, az elnyomorodás tendenciáját hangsúlyozza anélkül, hogy világosan megmutatná: a régi gazdálkodási mód s a hozzá kapcsolódó rétegek pusztulása, a kíméletlen eszközökkel végrehajtott tőkés átalakulás, a parasztság egy részének proletárrá süllyedése egy fejlettebb formáció, többek között az iparosodás szükséges előfeltétele volt.”¹⁵⁶

Befejezésül azonban mégis úgy értékel Hanák: saját korában sok szó esik a hagyományról és a hazafias érzésről, Szabóék kötetei a parasztság mindennapi küzdelmének bemutatásával minden frázisnál többet jelentenek ez ügyben is.¹⁵⁷

JEGYZETEK

1	Részlet a szerzőnek a Szabó István történe-
ről készülő monográfiájából. A monográfiából a
Valóság 2017–2019-es évfolyamaiban jelentek
meg további fejezetek.	6	Ms 5440/91. (Az alábbiakban a 2006-os kötetben
megjelent szöveg oldalszámait alapján idézek. Vö.
A harmadik út felé, 2006. 369–374.)
2	Vö. a korábbiak.	7	Szabó István és Veres Péter viszonyához vö. még
Szabó recenziója az Alföldben. Szabó I., 1957.
61–65. Valamint Beke A., 1994. 22–55. Illetve az
újkori parasztságtörténettel foglalkozó fejezet.
Vö. Veres Péterre pl. Szőke D., 1996.
3	Vö. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus
korában (1848–1914), 1965.
A kötetek keletkezési körülményeiről, a szerkesz-
tési munka során felvetődött bonyodalmakról vö.
még különösen Balogh I., 1998. 37–52.
Amint Balogh István írásából is kiderül, az
Agrártörténeti tanulmányok e kötetek egyfajta
„szellemi előzményé”-nek is számítanak. Vö.
minderre részletesebben a későbbiek, illetve
Szabó I., 1960/a.	8	Itt adódik a kérdés, hogy mindezt (azaz a közös-
ségi és egyéni elvet ötvöző alternatívát) lehet-e
egy konzekvens harmadikutas felfogásnak te-
kinteni. Erdei egyik legközelebbi elvbarátjánál
Bibó Istvánnal bizonyosan, s véleményem szerint
Szabó Istvánnál is. Nála ugyanis hasonló töpren-
gések már legalább a Domanovszky iskola munká-
ival való megismerkedésnél is felvetődtek.
Vö. minderre még a későbbiek, illetve a végső
4	Vö. Balogh I., 1998. 37–52.		
5	Vö. A harmadik út felé, 2006.		

- következtetések. Valamint Bognár B., 2010. Bognár B., 2012. Salamon K., 2002.
- 10 Vö. A harmadik út felé, 2006. 370. Az aláhúzások itt és a későbbiekben is mindig az eredetiben.
 - 11 Vö. A harmadik út felé, 2006. 371.
 - 12 Vö. A harmadik út felé, 2006. 373.
 - 13 A Szabó István és a Veres Péter közötti viszony megvilágításához alapvetőnek tekintem Balogh István jelen sorok írójának készített 1999-es feljegyzését, amelyben visszaemlékezik egy 1960-as személyes találkozóra. Ennek apropója a parasztságtörténeti kötetek voltak, amelyhez Veres Péter többé-kevésbé hivatalos előzetes megjegyzéseket is fűzött (vö. a fentiek), az alábbiak viszont a személyes vonatkozásokra világítanak rá. Vö. Balogh István feljegyzése Szabó István és Veres Péter 1960. aug. 29-i találkozásáról. 1999. április 19. In: A harmadik út felé, 2006. 374–376. (A feljegyzést 1999-ben, a leíráshoz csatolt megjegyzés szerint, Balogh István egy a találkozás estéjén készült leírás alapján rekonstruálta.) Vö. A harmadik út felé, 2006. 374–376. A dokumentumról, mint a történész személyes forrásáról vö. Kővér Gy., 2012. 30–39.
- Veres Péter Szabó Istvánról alkotott véleményéhez vö. Beke A., 1994. 22–55.
- 14 Önállóan is megjelent. Vö. Szabó I., 1976/b. 363–385.
 - 15 Vö. Szabó I., 1965/b. 7–30.
 - 16 Vö. Szabó I., 1965/b. 7–30.
 - 17 A rend vagy/és osztály fogalmáról alkotott vita a francia társadalomtörténet egy fontos kérdése volt. Ez leginkább az ún. Labrousse-Mousnier vitában bontakozott ki, amelyhez Albert Soboul is hozzászólt. Vö. Erős V., 2015/a. 259–261., 265–266.
 - 18 Vö. minderről még a korábbi, a középkori parasztság történetéről szóló fejezet.
 - 19 Leninhez vö. még a korábbi Kossuth-tanulmány kapcsán kibontakozott polémia.
 - 20 A „rendi osztály”-hoz vö. még a későbbi jegyzetek, a fejezet összegző értelmezésében.
 - 21 Vö. Szabó I., 1965/b. 15.
 - 22 Az említett szerzőkre vö. pl. F.M. Powicke, 1955. G. L. Maurer, 1856.
 - 23 Vö. minderre pl. Csiki T., 1993. Csiki T. – Halmos K. – Tóth Á., 2004. 208–240.
 - 24 Vö. egyéb/előző fejezetek.
 - 25 Vö. Szabó I., 1965/b. 16. Vö. még a Szabó újkori parasztságtörténeti tanulmányaival foglalkozó fejezet.
 - 26 Vö. pl. S. Sándor P., 1952. Ez is alapvetően politikátörténeti munka.
 - 27 Vö. a korábbiak.
 - 28 Vö. Gyimesi tanulmányáról a következők. Illetve Gyimesi S., 1965/a. 154–206.
 - 29 Vö. minderről Balogh I., 1998. 37–52.
- Rendelkezünk olyan lektori véleménnyel Szabó

Istvánnak „A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában” című cikkéről, amely szintén a kötet tematikáját és fő gondolatait idézi fel, s amely a Századok 1961-es évfolyamában jelent meg. Vö. Ms 5440/53.

A lektori vélemény készítője a régi ismerős (inkább persze ellenlábás) Pach Zsigmond Pál, aki 1961. október 6-án rögzítette Szabó cikkéről való észrevételeit.

Pach Zsigmond a lektori véleményben Szabórol, mint a feudális-kori magyar parasztságtörténet kiváló kutatójáról beszél, s cikkét a Századokban minden további nélkül közlésre ajánlja, mégis három lényeges kifogást emel Szabó gondolatmenetével szemben.

Egyrészt felveti, hogy a Szabó által tárgyalt időszak vége már a kapitalizmus imperializmusba való átnövéésének, a monopolkapitalizmus kialakulásának időszaka, amelynek a parasztság történetére nézve is van kihatása.

Másrészt hiányolja az összehasonlító módszer alkalmazását, konkrétan a nyugat-európai és a közép-kelet(!)-európai viszonyokkal való egybevetést, valamint a sajátos magyar helyzetnek a figyelembevételét, ami Magyarország soknemzetiségű voltából adódik.

„Itt egyfelől az összehasonlító módszer alkalmazásának szükségességére gondolunk: a nyugat-európai, illetve középkelet európai [sic! – E.V.] fejlődéssel való egybevetésre, ami a kutatás minden szakaszán igen gyümölcsözőnek bizonyulhat, tehát nem csak záróösszegzésben, tanulások levonásában kíván helyet magának. Gondolunk másfelől a magyarországi tőkés korszakbeli parasztságtörténetnek ama »sajátos elemére«, amely a korabeli Magyarország soknemzetiségű voltából adódott, – arra, hogy éppen a paraszti lakosság igen számottevő része nem volt magyar nemzetiségű. Ennek [a] kérdésnek immár hasonlíthatatlanul nagyobb a jelentősége, mint volt a feudális korszakban, hiszen a burzsoá nemzetek kialakulásának, fejlődésének periódusáról van szó. Ha még figyelembe vesszük, mit jelentett a magyar kapitalista fejlődés szempontjából a nemzetiségi tömegeknek – elsősorban éppen a paraszttömegeknek – különösen súlyos kizsákmányolása, úgy véljük, nem szorul további bizonyításra, hogy a kérdéskörnek még oly rövid problematika-vázlatában is célszerű lenne teret biztosítani.”

Harmadrészt Pach Zsigmond, bár egyetért azzal, hogy Szabó a paraszt fogalmát nem csak a birtokosokra szorítja le, szerinte Szabó nem tartja következetesen a marxista definíciókat a parasztság kapitalizmuskori ellentétes osztályokra való hasadásáról, az osztályharc új mozzanatairól (Szabó csak ennek éleledéséről beszél).

„Ezzel kapcsolatos fejtegetései azonban – olvashatjuk a lektori jelentésben – ... úgy érezzük,

- nem tartják eléggé következetesen szem előtt az idevágó marxista definíciókat, különösképpen azt, amely a parasztságnak osztályokra hasadására vonatkozik. Azt, amely szerint míg a feudalizmusban a parasztság minden differenciálódás ellenére, egy osztályt: a feudális társadalom alapvető osztályát alkotja, addig a tőkés rendben erről már nincsen szó, fokozódó mértékben előrehalad a parasztságnak ellentétes osztályokra, falusi burzsoáziára és agrárproletáriátusra való szétbomlása. Ezek figyelembe vételével a bomlás kérdését tárgyaló rész is kiegészülhet (a jelen fogalmazásban ugyanis nem történik említés éppen a falusi burzsoázia kialakulásáról), továbbá az osztályharc tárgyalása is pontosabbá, differenciáltabbá válhatik, amennyiben ennek nemcsak »elemzéséről« /9. old./, hanem jellegét tekintve is új mozzanatairól lehet számot adni.” Ms 5440/53. 3.
- A szóban forgó cikk vö. Szabó I., 1961. 848–861.
- 30 Vö. az újkori parasztság történetével foglalkozó fejezet, illetve a következők.
- 31 Vö. Szabó I., 1965/b. 20.
- 32 Vö. Balogh I., 1965/b. 429–479.
- 33 Szabad Gy., 1965. 184–245.
- 34 Az el nem készült cikkek szerzőiről is vö. Balogh I., 1998. 37–52.
- 35 Szabó István és Pach Zsigmond Pál levelezéséből kiderül, hogy Szabó budapesti kollégáját is felkérte a kötetben való közreműködésre, ő azonban ezt a feladatot nem vállalta.
Pach Zsigmond Pál levele Szabó Istvánnak. Budapest, 1960. március 8. Ms 5438/150.
„Igen tisztelt Professzor elvtárs!
Mindenekelőtt szíves elnézésedet kérem, hogy megtszítelő felkérésedre csak most reflektálok. Oka ennek egyrészt betegségem felújulása, ami hetekig ágyhoz kötött s munkaképességemet jelenleg is erősen korlátozza; másrészt az a hosszadalmas töprengés, amire a kérdés felvetése készítetett. Mindenképpen szerettem volna ugyanis a nagy jelentőségű munkálatban részt venni, s iparkodtam meglesni ennek reális lehetőségét.
A töprengésnek éppen egészségi állapotom újbóli leromlása vetette végét. [sic!] Látnom kell, hogy a következő időszakban egyetemi s egyéb, már régebben fennálló kötelezettségeimet is csak szerencsés esetben tudom teljesíteni; újabb feladatot vállalom - ha mégoly vonzó is az - felelőtlenség lenne.
Így nem tehetek mást, mint hogy ezúttal is őszinte köszönetemet fejezzem ki a megtszítelő felkérésért, - egyben mély sajnálatomat, hogy annak nem tudok eleget tenni.
Fájó szívvel küldöm tehát vissza a nagyérdemű tervezetet, s kérem elnézésedet a kényszerű lemondásért.
Budapest, 1960. március 8.
Igaz tszítelő híved:
Pach Zsigmond Pál”
- 36 Pach Zsigmond Pál egy későbbi, 1964-ből származó leveléből az is kiderül, hogy lektori véleményt írt Szabó 1963-as demográfiai tanulmányáról, Szabó pedig Pach 1963-as kötetének kézhezvételét nyugtázta egy másik levelében. Amint a leveléből kiderül a kötet recenziálását azonban Szabó nem vállalta el, sejtethető okokból. (Aligha osztotta az ott kifejtett „elkanyarodás” tézisést, hiszen Pach egy fő mondanivalója ott Szabó nézeteinek a cáfolata volt.)
Pach Zsigmond Pál levele Szabó Istvánnak. Ms 5438/151. Bp., 1964. február 6.
„Örömmel tölt el, hogy demográfia tanulmányod kéziratáról készült lektori véleményem hasznosnak bizonyult, - s ez az öröm természetesen független attól, hogy e tényről a nyilvánosság tudomást szerzett-e, vagy sem.
Ezt az alkalmat ragadom meg egyben, hogy megköszönjem néhány hónappal ezelőtti kedves soraidat, melyekkel Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században c. kötetem kézhezvételét nyugtáztad. Mennyire sajnálom, hogy a kötet recenziálását - mint erről az Agrártörténeti Szemle szerkesztője tájékoztatott - nem áll módodban vállalni.”
Vö. mindezt, valamint a Szabó István és Pach Zsigmond Pál közötti viszonyhoz vö. még az újkori parasztságtörténetet tárgyaló fejezet. Illetve pl. Pach Zsigmond P., 1963.
Megjegyzendő az is, hogy Pach Zsigmond Pál a korábbiakban felvetődő „második jobbság” tézisének leginkább erőteljes kifejtője volt, éppen az itt említett munkában. Ezzel viszont a lehető legszorosabb összefüggésben volt (részben fedti ezt, részben pedig mindennek a 19. századra történő „meghosszabbítása”) a mezőgazdaság „porosz út”-járól szóló narratíva, amely az itt következőkben alapvető szerepet játszik. Ennek is Pach Zsigmond Pál volt az egyik fő szószólója.
Vö. Pach Zsigmond P., 1958/a, 146–173. Pach Zsigmond P., 1958/ b. 79–90.
Illetve ennek cáfolata Hanák P., 1993/d. 262–278.
- 37 A jobbágy és földesúr patriarchális viszonyáról szóló nézetek jelentőségéről vö. a korábbi, az újkori parasztság történetére vonatkozó fejezet. Ott is különösen a paraszt-fontes-re vonatkozó iratok.
- 38 Rácz István későbbi munkája még erről vö. Rácz I., 1980. Róla vö. Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára, 1999.
- 39 A fentiekhez szorosan kapcsolódik, hogy másoknak is voltak kifogásaik a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötetek tanulmányaival, illetve szemléletével kapcsolatban. Különösen erőteljes szavakkal bírálta pl. Gyimesi Sándornak a parasztság szövetségi mozgalmairól szóló tanulmányt Szuhay Miklós 1963. április 29-i keltezésű lektori véleményében. Vö. a következők. Illetve Gyimesi S. 1965. 616–652.

- 40 Vö. Horváth Z., 1965. 565–615.
 41 Vö. Niederhauser E., 1965. 655–691.
 42 Hasonló gondolatok a másik ezzel kapcsolatos, elvi kérdéseket megfogalmazó tanulmányában a dualizmus időszakára vonatkozóan. Vö. Szabó I., 1961. 848–861.
 43 Vö. Szabó és a néprajztudomány viszonyáról vö. Balogh I., 1989. 130–135.
 44 Vö. Szabó I., 1965/b. 29.
 45 Vö. Szabó I., 1965/b. 30.

Pölöskei Ferenc, Századok, 1961. 859–861.

Lényegbe vágónak tartom Szabó István előadásának értelmezéséhez Pölöskei Ferenc hozzászólását, aki ráadásul eredetileg szóba jött a kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötetek munkatársai között is. A korabeli paraszti osztályharc kérdéseinek elemzése lett volna a feladata, végül azonban elállt ettől, azonban a szóban forgó előadása szinte kizárólag erről a tematikáról szól. Szerinte az osztályharc a korszakban olyanira átható, mindent felölöl, hogy elmossa a különböző témakörök határvonalait is. Különösen kiemeli mindebben (pl. a kivándorlás mellett) a parasztság különböző kulturális egyesületeinek, az egyeteknek és köröknek a szerepét, amelyek így a politikai harc eszközeivé is váltak. (A végül minderről elkészült tanulmány szerzője, Balogh István erről az átfogó szerepről inkább hallgat.)

„Ehelyett azonban azt a jelenséget szeretném röviden érinteni, hogy a paraszti osztályharc és az előadásban említett egyes témakörök összefüggése gyakran oly erős és sokrétű, hogy teljesen elmosódnak a témakörök határvonalai is. Nemcsak a kivándorlás vált a dualizmus korszakában a parasztság ellenállásának egyik formájává, hanem a különböző egyetekben, egyesületekben, klubokban folyó tevékenység is az általános és helyi politikai, gazdasági helyzetől függően fokozatosan vagy ugrásszerűen politikai jellegűt öltött, vagyis a parasztság kulturális tevékenysége politikai mozgalommá terebélyesedett. Ezért a különböző egyetek, körök, kulturális egyesületek vizsgálata egyaránt fontos feladata a paraszti osztályharc kutatójának és a parasztság kulturális viszonyaival foglalkozóknak is. Abban például, hogy az önkényuralom időszakában a katonai terror, az abszolutizmus kiépítése ellenére sok parasztmegmozdulással találkozhatunk, szerepe volt a parasztság gondolkodásában, látókörének kiszélesedésében 1848–49-ben bekövetkezett fordulatnak és a forradalom és szabadságharc bukása után is tovább élő forradalmi hagyományokat ápoló olvasóköröknek. A kiegyezés idején a kulturális egyesületek, olvasókörök demokrata körökké alakultak, ezek alkották annak a kiegyezés elleni parasztmozgalomnak az alapját, amely nagy összecsapásokra is vezetett. Közös feladat még annak a felkutatása, hogy a demokrata körök

betiltása után hogyan változtak, milyen jellegűek voltak a parasztság egyletei, tény azonban, hogy a 90-es években, a szocialista munkásmozgalom megerősödése idején, döntően annak hatására megerősödik ezekben a parasztság politikai tevékenysége, s a 48-as hagyomány ötvöződik a magyarországi munkásmozgalom legfontosabb célkitűzéseivel. Ezután indul meg a pártszervezkedés, de a paraszti osztályharc szervezeti keretei a századfordulóig az egyletek, egyesületek maradtak.” Századok, 1961. 860.

Pölöskei hozzászólásának további részében azt arra mutat rá, hogy a parasztság demokratikus harcai nem minden esetben esnek egybe a függetlenségi törekvésekkel. Különösen a kiegyezés után erősödnek fel a parasztságban a Habsburgok irányában táplált illúzió jelenségei, amelyek még Áchim András és a balmazújvárosi parasztpárt esetében is a demokratizmus és a függetlenségi gondolat szembekerülését eredményezték. Vö. Századok, 1961. 861.

Pölöskeiről vö. Orsz I., 2017/b. 211–213.

Balogh István felidézett munkájára vö. Balogh I., 1965/c. 487–564.

A kérdéshez még vö. Pölöskei F., 1956. 617–656. Itt a szerző a kiegyezést az uralkodó osztály árulásának minősíti, s mind a Habsburgokkal szembeni harc, mind a radikális társadalmi reform egyedüli hordozójának a megalkuvásra nem hajlandó szegényparasztságot (a Szabó István-i értelemben vett plebs-et) tekintti.

46 Simonffy E., 1960. 338–414.

47 Simonffy E., 1960. 398.

48 Simonffy E., 1960. 392.

Mérei Gyula lektori véleményében azért bírálja Simonffyt, mert a „porosz utas” fejlődés felvázolásában csak a volt jobbágyok helyzetének romlására mutat rá a kapitalizmus idején, holott ez akkor a haladás egyetlen útja volt. Simonffy e nézete szerinté kissé narodnyik módon mintha feudalizmus korának úr és jobbágy közötti patriarchális idilljét sóhajtáná vissza:

„A parasztság iránt érzett rokonszenve épp úgy, mint Für Lajosnál is, kissé narodnyik ízü megfogalmazásba csap át azáltal, hogy a tőkés rendszer *porosz utas* [! – E.V.] lassú és kínos uralomra jutását vázolván a magyar mezőgazdaságban, csupán azt emeli ki, hogy a volt jobbágyok csoportja a korábbi viszonyokhoz képest rosszabb volt. Hogy azonban ez a kínos szenvedésekkel teli út a haladásnak akkor egyetlen lehető útja volt magyar viszonylatban, erről nem tesz említést. Már pedig ennek a megalapításnak leszögezése nélkül szerző akarata és szándékai ellenére olyan látszat kerekedhet, mintha idealizálni kívánna a feudális kor paraszti viszonyait és azokat patriarchális idillnek képzelvén el, vissza kívánna a parasztkok számára.”

- Mérei Gyula lektori véleményei, Simonffy Emil, Ms 5440/47.
- 49 Vö. Szabó I., 1948/g. 311–396.
- 50 Für L., 1960. 415–543.
Megjegyzendő egyúttal, hogy Für Lajos tanulmányában több alkalommal egyet értőleg hivatkozik Szabad György 1957-es monográfiájára, s például Deáknak a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos nézeteit hasonlóan értékeli, mint ahogy Kossuth 1848/49-es jobbágypolitikáját is (itt persze Szabó Istvánra támaszkodnak mindketten.)
- 51 Für L., 1960. 520.
- 52 Orosz I., 1965/a. 9–145.
Ugyanakkor Orosz István az 1960-as kötetben megjelent tanulmányában is inkább a jobbágyi emelkedés lehetőségeit hangsúlyozza. Vö. későbbi jegyzetek.
- 53 Itt Leninre, Niederhauser Emilre, Pach Zsigmond Pálra hivatkozik a szerző.
- 54 Vö. Orosz I., 1965/a. 13.
- 55 Orosz I., 1965/a. 15.
- 56 Orosz I., 1965/a. 46.
- 57 Vö. Für L., 1965. 33–153. 152.
- 58 Katona I., 1965. 382–432. 382–383.
- 59 Katona I., 1965. 382–432. 382–383.
- 60 Sárközi Z., 1965. 321–381.
- 61 Sárközi Z., 1965. 321–381. 371.
Sárközi Zoltán tanulmányáról írott lektori véleményében Balassa Iván egyetért Sárközi interpretációjával, ő is a porosz utas fejlődéssel hozza összefüggésbe e munkásréteg kifejlődését.
„A jobbágyfelszabadítás után kialakult nálunk a mezőgazdasági munkások munkavállalásának »felszabad« formája, melyben a »gazdaságos kívüli kényszer«, a ledolgozás, a feudális maradványok más formái domináltak. Egy idő múlva /: melynek összefüggését az ipari növények fokozott termelésével a szerző szépen kidomborítja:/ a munkások a felszabad munkától, az általuk szabadnak vélt munka felé áramlottak. Ennek speciális képviselői voltak magyar vonatkozásban a summások. Nagyon helyesen a szerző ezek között is több árnyalatot különböztet meg, és kétségtelen az hogy a szlovák munkások pénzfizetése (79.1.) a kapitalista gazdálkodásnak inkább megfelelt, mint a természetbeli fizetéssel összekapcsolt pénzfizetés. A *porosz úton fejlődött* [! – E.V] magyar mezőgazdaság a mezei bémunkások munkavállalásának kettősségét a felszabadulásig megőrizte, bár a summások fokozott térhódítására a szerző adataiból helyes képet alkothatunk.”
Balassa Iván lektori véleménye Sárközi Zoltán tanulmányáról. Ms 5440/76. 1963. 2.
- 62 Rác I., 1965. 433–483.
- 63 Rác I., 1965. 433–483. 471.
Lektori véleményében ugyanakkor Simon Péter erőteljesen bírálja is Rác Istvánt, mondván: nem helyes sikertelen agrárszocialista mozgalmakról beszélni, mert pl. a kizsákmányoltak öntudatosodása szemszögéből igenis tudtak eredményt elérni. Másrészt korrigálja Rác Istvánt, mert csak az egyházi és világi nagybirtok esetén beszél „porosz út”-ről. Utóbbi ugyanis szerinte az egész mezőgazdasági fejlődésre érvényes volt.
„Helytelen »sikertelen agrárszocialista megmozdulásokról« beszélni. A munkás és szegényparaszti mozgalmak tulajdonképpeni sikere ugyanis nem a közvetlen siker (t. i. a kizsákmányolóktól kikényszerített részengedmények), hanem a kizsákmányolt tömegek öntudatosodási és szervezkedési folyamata. S ilyen szempontból az említett mozgalmak bukások ellenére sem tekinthetők sikertelennek.” Vö. Ms 5440/85. Simon Péter lektori véleménye Rác István tanulmányáról. 5.
„Hibás a következő fogalmazás: »a megkésztett kapitalista fejlődés következtében *porosz úton* járó egyházi és világi nagybirtokosok.« A *porosz út* nem a kapitalista fejlődés következménye, hanem az agrárkapitalizmus egyik változata. Nem is a kapitalizmus késése, hanem a feudális viszonyok maradványainak továbbélése jut kifejezésre benne. S nem a nagybirtokosok jártak *porosz úton* [az én kiemeléseim – E.V.], hanem a mezőgazdaság, mégpedig nemcsak a nagybirtokok, hanem a kisbirtokok is. /A feudális eredetű nagybirtok csupán vezetőereje a mezőgazdasági kapitalizmusnak a porosz út esetében.” 5440/85 5440/85. 6.
Vö. Niederhauser E., 1965. 655–691.
Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy egy ízben Szabó maga is „porosz út”-ről beszél a korszakkal kapcsolatban. Még a kötetek koncepcióját felvázoló előadásában (vö. a korábbiak) ugyanis azt fejté ki, hogy a birtokstruktúra az agrárgazdaságban a „porosz utas” fejlődés jeleit mutatja, s (itt párhuzamosak megállapításai Niederhauser Emilével) súlyosbítja a helyzetet a nagybirtok hitbizományi jellege.
„A jobbágyfelszabadítás után a parasztkézre jutó föld az ország általános birtokterületének csak kisebb hányada volt, s egyrésztől a kisbirtok, másrésztől a közép- és nagybirtok aránya, miként a feudalizmusból átvevő egész birtokszerkezet és az ország általános közigazdasági viszonyai, az agrárgazdaságot nálunk is a fejlődés *porosz útjára* [! Az én kiemelésem – E.V.] vitték. E tekintetben csak súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy míg a szabadbirtok jobbágyföld minden kötöttség nélkül mobillá vált, és a szabad forgalomban hanyódott e korszakban, addig a nagybirtok hány részét elfoglaló holtkézi birtok immobil maradt, sőt éppen ebben a korban új hitbizományok tömeges alakításával és más módon a nagybirtok egyre nagyobb terjedelemben lett mozdíthatatlanná.”
Vö. Szabó I., 1961. 848–861. Az idézet Szabó I., 1976. 354.

- 65 Niederhauser E., 1965. 657–658.
 66 Niederhauser E., 1965. 667–668.)
 67 Niederhauser E., 1965. 671.
 68 Niederhauser E., 1965. 688.
 Niederhauser egyéb munkái pl. Niederhauser E., 1962. A későbbiekből pl. Niederhauser E., 1998/a. 9–23.
 Niederhauser E., 2006. 15–22. Hatvanas évekbeli (inkább ellenzékinek számító) pozíciójáról a Történettudományi Intézetben vö. Óze S., 2014. 80–87.
 Valamint általában munkásságáról vö. Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI., 1987. Benne: Orosz I., 7–10.
 Újabban Krausz Tamás a „második jobbágyság” és a porosz utas fejlődés igazolásához Gyáni Gáborral szemben hivatkozik Niederhauser Emil munkáira (2006-os tanulmányára azonban nem), mint aki a magyar fejlődésnek a kelet-európaihoz való tartozását bizonyította. Utal arra is, hogy Gyáni Niederhauser ilyen jellegű műveit elméleti szempontból tisztázatlannak tartja. Látható a fentiekben, hogy ez részben igaz, részben Niederhauser a „második jobbágyság” tézisét 2006-ban már több vonatkozásban mítoszknak tartotta. Joggal feltételezhető, hogy ezt a „porosz út” tézisére is érvényesítette. Lásd Krausz T., 2012. 182–244.
- 69 Varga Gy., 1960. 71–138.
 Varga Gyula később önálló kötetben dolgozta fel a település történetét 1945-ig. Vö. Varga Gy., 1978.
- 70 Varga Gy., 1960. 75.
 71 Varga Gy., 1960. 79.
 Érdemes kitérni itt röviden Orosz Istvánnak az „Agrártörténeti tanulmányok”-ban megjelent tanulmányára is, amely Varga Gyula írásához hasonlóan egy olyan területet vizsgál, ahol számos eleme megtalálható a szabad paraszti gazdálkodás, a jobbágyi tulajdonlás, a jobbágyi sorból való kitorrés, az emelkedés lehetőségeinek. A szőlő-bérletek és -művelés ilyen jelentőségét Szabó István már 1947-es tanulmányában felvetette (vö. A jobbágy birtoklása), s Orosz utal is Szabó ilyen jellegű, a korban nem éppen sokat hivatkozott munkáira, pl. „A jobbágy megemésítése”-re is. Ugyanakkor Orosz végső következtetése az, hogy mindez a végső fokon feudális kereteket nem bontotta fel, a jobbágyok ekkori tulajdonlása nem azonosítható a polgári tulajdonnal. Hogy Orosz konklúziója mégsem ilyen egyértelmű azt bizonyítja Sándor Pálnak a kötetről írott recenziójában kifejtett elégedetlensége is (vö. a következők), de Makkai Lászlónak egy a Történelmi Szemle 1964-es évfolyamában megjelent cikke is. Ebben Makkai utal Orosz Istvánnak egy az előző évben, a Történettudományi Intézetben megtartott előadására, amelyet a szóban forgó kérdéskörrel, azaz Tokaj-Hegyalja 18–19. századi társadalmi-

gazdasági fejlődéséről tartott. Ebben különösen hangsúlyozza például a robotszolgáltatások (amelyeknek az alacsony hatékonysága a nagy szakértelmet kívánó szőlőművelésben különösen szembeeszköz) pénzbeli megváltásának, a taxá-nak, illetve a robotmunka helyett a bérmunkára való áttérésnek a jelentőségét. Makkai konklúzióként csatlakozik Pach Zsigmond Pálnak az előadáson kifejtett véleményéhez, miszerint mindez csak a robotrendszer válságát jelenti, átmeneti megoldás az alacsony hatékonyság problémájára, a feudális rendszer kereteit nem bontotta fel, s egyébként is regionális keretek között maradt.

Hasonló témakört érint, Szabó egyetemi kollégájának (és ellenlábásának), Szendrey Istvánnak ekkor készült kandidátusi értekezése a derecskei Eszterházy-uradalomról a 18–19. században. Orosz István szóbeli közlése szerint Szendrey a témát és az annak forrásairól szóló eligazítást Szabó Istvántól kapta, és tanulmánya bőven belefért volna az „Agrártörténeti tanulmányok” problematikájába. Szendrey elemzésében hasonló eredményekre jut, mint Orosz István és Varga Gyula a maga tanulmányában (persze a vizsgálatok kereteiben jelentős az eltérés): az uradalomban nem volt jellemző a jobbágyok fokozódó kizsákmányolása, helyzetük romlása, a földesúr nem törekedett a viszonylag alacsony mennyiségű robotterhek növelésére, a pénzbeli szolgáltatások súlya sem volt különösebben kedvezőtlen, a jobbágyok többféle jogosítvánnyal rendelkeztek az ún. kisebb királyi haszonvételeket illetően is, stb., olyannyira, hogy helyzetük a korzakban kifejezetten javulónak, emelkedőnek, a szabad paraszti fejlődés egy alternatívájának minősíthető. Szendrey azonban siet hozzátenni tanulmányának végén, hogy mindez nem általánosítható az ország egész területére, speciális eset, amely a bihari hajdúságnak a korábbi privilégiumai megőrzéséért folytatott előzetes és így sikeres harcával van összefüggésben, annak köszönhető.

Szabó és Szendrey viszonyához vö. egyéb jegyzetek és a függelék.

Valamint Orosz I., 1960. 3–70. (Újból megjelent In: uő: Hagományok és megújulás. 1995. 34–113.) Makkai L., 1964. 330–337. (Erre részben reakció Orosz I., 1965/b. 3–18. Itt Orosz azt húzza alá, hogy bár a földesúr borelővételi joga már nem jelentett olyan súlyos terhet a 18. század második felében, ezt a pénzbeli terhek felemelése „ellen-súlyozta”); Szendrey I., 1968.

Itt köszönöm meg a készülő kötet lektorának, hogy rendelkezésemre bocsátotta Mérei Gyula lektori véleményét a Hegyalja-kérdést tárgyaló munkájáról, amely az MTA KIK Kt-ban nem található meg. E lektori véleményben igen dicséri a tanulmányt (Szabó Istváné után következik szerinte érettségben, eredetiségben, kiforrottságban stb.), s leszögezi, hogy tökéletes cáfolata az

- eredeti tőkefelhalmozás magyarországi folyamatait igazolni kívánó dogmatikus nézeteknek. Meggyőzőek szerinte a mezővárosi önkormányzatról, a jobbágysorból való felemelkedésről, a nemességbe való olvadásról szóló fejtegetések, ugyanakkor azt is meggyőzően ábrázolja Orosz tanulmánya, miért nem ment végbe a hegyaljai mezővárosokban az amerikai utas fejlődés. Vö. Mérei Gy., 1958. dec. 22.
- 72 Varga Gy., 1960. 83.
Vö. még Ms 5440/9 Szabó István, Lektorai vélemény Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfija c. tan.-ról, Bp., 1965. febr. 12. Valamint Ms 5440/22/1 Lektorai vélemény Rácz István: Hajdúszoboszló önkormányzata a XVIII. században. Bp., 1960. jan. 6.
Szabó István mindkettőben pozitívan hivatkozik Varga Gyulának e munkájára.
- 73 Varga Gy., 1960. 105.
74 Varga Gy., 1960. 107.
75 Varga Gy., 1960. 109–110.
Mérei Gyula Varga tanulmányáról írt lektori véleményében alapvetően egyetért az itt elmondottakkal, azaz a zsellér fogalmának nem sematikus használatával, vagy az osztályellentétek fékeződését aláhúzó megállapításokkal. Ugyanakkor felhívja a szerző figyelmét, hogy a gazda-cseléd viszonyt ne ábrázolja patriarchális idillként.
„Varga Gyula is nagy nyomattékkal mutat rá arra, hogy a zsellér fogalom nem jelent okvetlenül szegény embert, mert az összeírásokban gyakran szerepelt a zsellérek között a falu bírása, tehát módos gazda is, egyszerűen azért, mert tisztasága folytán mentes az állami adó fizetésétől. Ugyancsak a zsellérek között szerepelt sok esetben a korcsmáros is, mert nincs földje. Az egyes társadalmi kategóriáknak az eleven életet visszatükröző ábrázolásával Varga Gyula is épp oly eredményesen küzd munkájában, a zsellér kategóriának a szegény jobbággal való sematikus ábrázolása ellen, mint azt Orosz is megteszi a maga művében. Varga is hangsúlyozza, hogy általában természetesen a zsellér valóban szegény ember, de nem mindig. Meggyőzők az osztályellentétek kiéleződését fékező jelenségekkel kapcsolatos megállapítások is.”
„... a gazda-cseléd viszonyt ne ábrázolja patriarchális idillként, hanem erőteljesen emelje ki a gazdák embertelen, elnyomó, kizsákmányoló tevékenységét, amire vonatkozóan a 60. oldalon bőségesen hoz vérlázító adatokat. Ez az átfogalmazás annál is inkább ajánlatos volna, mert különben önmagának mond ellent az 56. és 60. oldal.”
Vö. Mérei Gyula lektori véleménye Varga Gyula tanulmányáról – Ms 5440/49.
- 76 Varga Gy., 1960. 127.
77 Meggyezhető itt, hogy Varga Gyula az 1965-ös kötetbe is készített tanulmányt, mégpedig a parasztság munkaeszközeiről. A tanulmány lektora véleményében felveti, hogy óvatosabban kellene szembe állítani a hagyományos, szokásosok alapuló paraszti gazdálkodást a modern, racionálissal, mert a parasztság a régi agrártechnika korában is ésszerű megfontolások alapján dolgozott. Ugyanez a probléma merül fel a kölcsönösségen alapuló munkaszervezetek tárgyalásánál.
„Idealizálnak tünik a régi technikával kapcsolatosan a kölcsönös segítős, önzetlen kölcsönzések, stb. rendszerének rajza is szembeállítva a gépekkel végzett bér munkával, kölcsönzési vállalkozásokkal. Cséplésnél, nyomtatásnál igen gyakori lehetett a lakászerű munkatársulás, amikor a település bizonyos csoportjai (családok, szerek, végek (!) stb.) közös összefogással végezték el a nyomtatás munkáját«, egyébként minden gazdaság lehetőleg saját erőivel oldotta meg ezt a munkát (24. old.) A nyomtatás befejezésével kapcsolatos ünnepekről hallunk (97. old.). Hátrább pedig: »ha valaki személyesen nem is vett részt a társasmunkában, lovát... szekerét, boronáját, szövőszékét bármikor kölcsönadta, minden térítés nélkül« (117. old.). Ismeretes viszont, hogy a nyomtatáshoz századok óta bér munkás vállalkozások kapcsolódnak (Tálas, Ethn., 1955) s a gyűjtőtapasztalat, legújabbán Hoffmann Tamás könyve is megerősíti: ezt a munkát bér, ledolgozás, ellenszolgáltatás nélkül csak a legritkábban végezték.” 4. Vö. Ms 5440/89. Varga Gyula tanulmányáról névtelen bírálat (minden bizonnyal Hoffmann Tamástól!).
Vö. Varga Gy., 1965. 267–348.
Varga Gyulához vö. újabban „Egy kicsit mindig hiányzott”. Varga Gyula élete és munkássága, 2016.
- 78 Ms 5440/32–33. Szabó István: Opponensi vélemény Szabad György: „A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom...” című művéről. 1955–56. Valamint Szabolcs O., 1956. Az egyik opponens Szabó István, a másik Pach Zsigmond Pál. A vitán Szabad György munkáját Pach Zsigmond Pál alapjában azért támadta, mert nem érvényesíti kellőképpen elméleti keretként a „porosz utas” fejlődés tézisét. Sándor Pál Szabad György könyv alakban megjelent munkájáról írott recenziójában hasonlóképpen vélekedett, ugyanakkor Szabó István (bár, mint erről szó lesz) voltak kifogásai, a „porosz út” kérdéseit nem feszegette, azt nem kérte számon Szabad munkáján. Vö. Kaposi Z., 2018. 15–33.
A szóban forgó mű publikált változata egyébként Szabad Gy., 1957.
- 79 Ms 5440/51. Szabad György lektori véleménye az Agrártörténeti tanulmányokról. (Az MTA Kézirattárában a lektori vélemény szerzőjét ismeretlennek tüntetik fel, de különösebb filológiai bravúr nélkül is egyértelmű, hogy szerzője Szabad György, hiszen Mérei Gyula mellett –

- akinek lektori véleménye szintén megtalálható a Szabó István által szerkesztett kötetről (vö. a következők) – ő volt a másik lektor.
- Különösen is kiemelném Szabad lektori jelentéséből az Oláh József tanulmányáról való egyik megjegyzését, amelyben elhatárolja saját munkájának szemléletét Szántó Imre monográfiájától. Oláh József álláspontja Szántóéhoz áll közel, ezért Szabad György szerint nem igazán indokolt az ő munkájára való hivatkozás. Vö. Ms 5440/51. 10.
- A Szántó-féle mű problematikájáról, Szabó István ezzel kapcsolatos opponensi jelentéséről vö. a Függelék I. Itt is hangsúlyozom, hogy a Függelék I-ben megjelenített álláspontot kulcsfontosságúnak tekintem Szabó István nézeteinek tisztázásában a Szabad Györggyel való kapcsolatában is. Hiszen, a Szántó-féle bírálat nagyjából a Szabad György kandidátusi értekezéséről készült jelentéssel hasonló időszakban született (a két disszertáció témája is több hasonló vonást mutat), s mint előzőleg említettem Szabó István Szabad György tanulmányában nem bírálja a „porosz út” tételei igazolásának elhanyagolását (Pach Zsigmond Pállal szöges ellentétben). Joggal feltételezhető, hogy közös elvi álláspontjuk volt a „porosz út” tézisének elutasítása. Ezt Szabó a Szántó bírálatban egyértelműen megfogalmazza, sőt a tézis kifejtőjét/igazolóját kiméltelen bírálatban részesíti. Vö. a következők.
- 80 A lektori jelentés kéziratában az Orosz István, illetve a Rácz István tanulmányairól szóló rész hiányzik.
- 81 Für L., 1960. 415–543.
Oláh J., 1960. 271–378.
- 82 Szabad Gy., 1965. 184–245.
- 83 Balogh István szerint a Történettudományi Intézetben ekkor vitát tartottak Szabó egy ekkor megjelent (egyébként a nemzetközi történészkonferenciára készült) francia nyelvű demográfiai tanulmányáról, s azt újfent „narodnyik”-nak minősítették. Többek között ezért is maradtak többen távol a kötetől. Vö. Balogh I., 1993. 119–134.; Balogh I., 1998. 37–52.; Szabó I., 1960/c.
- Szabad Györgynek a Történettudományi Intézetben való „ellenzéki” nézeteiről, illetve az erről való állambiztonsági jelentésekről vö. Óze S., 2014. Passim.
- 84 Bár Szabó István szerette volna, végül Pach Zsigmond Pál is elutasította a közreműködést. Vö. Pach Zsigmond Pál levele Szabó Istvánnak. Ms 5438/150. Bp., 1960. március 8. Valamint Pach Zsigmond Pál lektori véleménye Szabó Istvánnak „*A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában*” című cikkéről. Ms 5440/53.
- 85 Szabad Gy., 1968. 1171–1172. Illetve a korábbiak.
- 86 Szabad Gy., 1970. 516–518. Illetve a korábbiak.
- 87 Vö. Szabad Gy., 1987. 254–284.
- 88 Szabad Gy., 1998/b. 302–309.
- 89 Szabó István és Szabad György viszonyáról vö. legújabban Orosz I., 2018. 34–40.
Valamint Ms 5440/32–33.
- Szabó István: Opponensi vélemény Szabad György: „A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom...” című művéről. 1955–56. 22 f.
- 90 Szabó I., 1948/g. 311–396.
Hasonlóan nyilatkozik Deákról Für L., 1960. 415–543.
- 91 Szabó Ervinről vö. pl. Kemény G., 1977.
- 92 Vö. a korábbiak. Hasonlóképpen Für L., 1960. 415–543.
- 93 Vö. Szabó I., 1948/g. 311–396.
- 94 Szabad György az Agrártörténeti tanulmányokról készült lektori véleményében a következő megjegyzéseket fűzte többek között Szabó írásához, vö. Ms 5440/51.
„Úgy vélem, e nagy elvi jelentőségű summázás során a tanyára – özőnlésnek a 19. század derekán bekövetkezett nagy lendületében a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával járó birtokrendezésnek és legelőlkülönítésnek a szerepe konkrét említést érdemelne, nem kevésbé a tanulmány témája vonatkozásában is, hiszen helyi adatok mellett Galgóczi /Magyarország...mezőgazdasági statiszticája, Pest, 1855/ egykorú tanuság szerint (178. lap) ennek hatása már az 1850-es évek első felében mutatkozik.” Ms 5440/51. 19.
- 95 Szabolcs O., 1956. 452–461.
- 96 Szabó minderről számos egyéb művében, egyetemi előadásában és lektori véleményeiben is hasonlóképpen vélekedik. Vö. pl. Szabó I., 1940/a.
- 97 Vö. Szabolcs O., 1956. 452–461.
Az allodizáció kérdésében Szabó István nem ért egyet a szerzővel a Mária Terézia-féle úrbérrendezés értékelésével: „A szerző szerint a Mária Terézia-féle úrbérrendezés által, hogy megrögzítette a majorsági és jobbágyföld állományát s a jobbágyságot szűk korlátok közé »béklyózta«, megakadályozta a jobbágyokat abban, hogy gyarapítsák a jobbágyföldet s így az úrbérrendezés előmozdította a jobbágy pauperizálódását. De vajon a Mária Terézia-féle úrbérrendezés nélkül a jobbágyoknak módjuk lett volna a jobbágyföld gyarapítására? Sőt a XVIII. század második felében, tehát akkor, amikor az allodizáció nagymértékben a jobbágyok telki földjeinek a kisajátítására kezdett törni, a megrögzítés és a kisajátítási tilalom nélkül nem éppen a jobbágy még meglevő telki földjeinek a gyorsuló elvonása következett volna be? Szabó István szerint a jobbágyságnak a megrögzítés nélkül sem lett volna módjában földjeit kiterjeszteni, sőt anélkül a jobbágyságot éppen a kisajátításnak eddig nem látott méretű rohama sújtotta volna. Az államhatalom éppen a kisajátítással veszélyeztetett pelsőznyi érdekeitől vezettetve rögzítette meg az elsodródó jobbágytelkeket, a parasztföldet. A tiltó rendelkezést a

- jobbágyok maguk is védőpajzsként alkalmazták.” Uo. 459.
- „Szabó István véleménye szerint, hogy lehet-e a Mária Terézia-féle úrbéri rendelkezést úgy tekinteni, mint amely nemcsak szűk határok közé béklyózta a jobbágyokat, hanem maga után vont a jobbágyok pauperizálódását, ez továbbra is probléma marad mindaddig, amíg valahogyan be nem bizonyítják, hogy a pauperizálódás az úrbéri rendelkezés nélkül nem következett volna be.” Uo. 460.
- „Szabó István szerint nem helyes a szabadságharc leverése után »ellenforradalomról« és korszakáról beszélni a megszokott »abszolútista« helyett. Amellett, hogy az előbbi megtévesztő is lehet, nem fejezi ki eléggé az országnak külső, a Habsburg-birodalom által történt leigázását.” Szabó ezt nem fogadja el: „Szabó István rámutat arra, hogy igen megtévesztő lehet az »ellenforradalom« szó magyarázata. Véleménye szerint az ellenforradalomban éppúgy minőségi átcsapásról van szó, mint a forradalomban, tehát akkor következik be, ha az egész társadalom megmozdul. Tehát »nem volna helyes a bécsi kormányzatnak, a bécsi kamarillának és a köréje csoportosuló uralkodó osztálynak a reakcióját ilyen nagy társadalmi tényezőként felfogni.«” Uo. 460–461.
- 98 Értelmezők szerint Szabad György ebben a munkájában tagadja a „porosz út” tézisé, a munkájában egy helyen – helyeslően – utal erre. Ezt talán a jól ismert „vörös fark” minősített esete. Vö. Kaposi Z., 2018. 15–33.
A „vörös fark”-ról Vörös B., 2012. 62–74.
- 99 Vö. Szabad Gy., 1965. 184–245.
Ms 5440/82. Kolossa Tibor lektori véleménye Szabad György tanulmányáról.
- 100 Amint előzőleg erről már szó esett Szabad György és Szabó István nézeteiben hasonló vonás pl. Kossuth nézeteinek az értékelése, ami az „érdekegyesítés”-ként minősítettek, bár a fogalmat kifejezetten inkább csak Szabad György érvényesítette. Vö. Szabad Gy., 1977; Szabad Gy., 2002.
- 101 Ms 5440/82. 7.
- 102 Ms 5440/82. 9–10.
- 103 Vö. Erős, 2006. Ms 5440/86.
Szuhay Miklós Gyimesi Sándor tanulmányáról. Budapest, 1963. ápr. 29.
Szuhay Miklósról Búza J. – Estök J. – Varga Zs. (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika*, 2006. Valamint Búza J., 2017. 215–219.
A szóban forgó tanulmány Gyimesi S., 1965/b. 616–652.
Gyimesi másik tanulmánya a vállalkozásban vö. Gyimesi S., 1965/a. 154–206.
Megjegyzendő, hogy Gyimesi későbbi, számos alkalommal után nyomott gazdaságtörténeti összefoglalásában (egyetemi jegyzetében) elfogadta a „második jobbágság”-ról szóló narratívát. Vö. Gyimesi S., 1983.
Gyimesi későbbi megemlékezése Szabó Istvánról vö. Gyimesi S., 1988. 9.
- 104 Tehát Szuhay egyértelműen a magyar fejlődésnek a kelet-európaihoz való tartozásáról beszél.
- 105 Vö. Hegedűs V., 1962.
- 106 Károlyi Sándorról a Katolikus Néppárt vezéré-ről van szó. Vö. Gyimesi S., 1965/b. 616–652., passim pl. 627. Megjegyzendő, hogy Károlyi Sándor tevékenységét a Szabóék által egyébként a kötetben bírált Szeckfű Gyula is hasonlóképpen pozitívan értékeli. Vö. Szeckfű Gy., 1989. 166.
- 107 Vö. korábbi jegyzet.
- 108 A koncepció megfogalmazásában nyilván nagy szerepe volt Szabó Istvánnak, de legalábbis az ő egyetértésére volt szükség a tanulmány publikálása során.
- 109 Az „agráriusok” parasztvédelmi törekvéseiről vö. még Hársfalvi P., 1965. 146–183. Itt minderről a szerző inkább kritikusán ír.
- 110 Azaz, feltehetően Szuhay nem is tartja marxista történésznek Gyimesit.
- 111 Érdemes röviden utalni Gyimesi Sándornak a lektori véleményre adott válaszára, már csak azért is, mert eredeti felfogásának csaknem összes elemét megőrizte szövegének végső, megjelent változatában. Gyimesi itt kifejti, hogy Károlyi Sándorban mindenekelőtt a szociálpolitikus értékelé, aki jóllehet csak korlátozott reformokkal s a fennálló rend védelmében, de mégis segíteni próbált az alsóbb társadalmi rétegeken. Általában szakítani kellene a polgári radikálisok vele kapcsolatos egyoldalú megítélésével s felhívja Szuhay figyelmét, hogy alulértékeli a szövetzeteti mozgalmak jelentőségét.
A Gyimesi szövegéhez egyébként a kötet szerkesztője, Szabó István, a következő megjegyzést fűzte kézírással, ami bizonyítja, hogy valójában ő áll a kritika, de Gyimesi véleményének hátterében is. „Egyébként a hivatkozott oldalakon nem értékelést adunk, hanem Károlyi Sándornak a szövetzetetekkel kapcsolatban hangoztatott nézeteit ismertetjük.” Vö. Gyimesi Sándor válasza Szuhay Miklós lektori véleményére. 1963. szeptember 4. 3. Ms 5440/86.
Érdemes megemlékezni röviden a második kötetben szereplő Horváth Zoltánról is. Róla megjegyezhető, hogy a szóban forgó időszakban a Történettudományi Intézetben dolgozott, ahol a később nyilvánosságra került belső jelentések ellenzékiként tartották számon, mivel a századforduló reformmozgalmaival, a polgári radikálisokkal és Szabó Ervinnel foglalkozott, akik akkor még nem tartoztak a fennálló hatalom által elfogadható kánonba. (Nem igazi forradalmárok, csak reformerek/ szociáldemokraták voltak.) A hatvanas években angol nyelvű tanulmányt is írt az 1945 utáni magyar

történetírásról, amelyben ezt a szemléletét érvényesítette. Az 1948-as fordulat utáni hosszás (1956-ig tartó) bebörtönzését követően még az 1960-as években is rendőri felügyelet alatt állott. Nincs adatunk arra, hogyan került a parasztság-történeti kötetbe, talán Szabad György közvetítésén keresztül, akivel közelebbi kapcsolata volt a Történettudományi Intézetben. Vö. Horváth Z., 1965. 565–615.

Valamint pl. Horváth Z., 1968. Horváth Zoltán, 1967. 221–235.

Illetve Öze S., 2014. 105–106. Széchenyi Á., 2012. 147–169.

112 Vö. A harmadik út felé, 2006. 414–416.

Fontos adalék még a kapitalizmuskori parasztság-történeti kötetek értelmezéséhez a kötetek egyik szerzőjének, Sárközi Zoltánnak a kandidátusi vitája 1968-ban, amely gyakorlatilag a szerző itt már korábban idézett művével azonos. Az értekezésnek két opponense volt, Szabad György és Sági Vilmos, s utóbbi igen élesen bírálta Sárközi munkáját, például a summás fogalmának nem kellő meghatározását vetette a szemére, illetve egyenesen valami „közöségi” romantikát, amelyek e réteg tagjainak egymás közötti viszonyát jellemezte volna. A kérdés pikantériáját az adja, hogy Szabó István a hatvanas évek közepén lektori véleményt készített Sági Vilmos egy könyvnek szánt kéziratáról, amelyben számos kifogást fogalmaz meg, s a kézirat teljes átdolgozást kéri. A kifogások részben formai és technikai jellegűek (túl sok és feleslegesen hosszú szó szerinti idézet, az idegen nyelvű szövegek magyarra való le nem fordítása, szerkezet stb.), de kétségtelenül szemléleti jellegűek is jócskán vannak közöttük. Szabó már az elején nem fogadja el a bérmunkás Sági által meghatározott, a marxista fogalmi apparátusra építő meghatározását, de bírálja részletmegjegyzéseiben a betyárok, csavargók kérdéskörbe való bevonását, Acsády Ignác feleslegesen szigorú bírálatát, a céhek szerepének ideologizált bemutatását, stb. (A kézirat másik lektora Cszimadia Andor volt.) Sági Vilmos a lektori véleményekre adott válaszában főként Szabó kifogásaira reagált, de mindkét bíráló ellen hozta fel pl., hogy az úrbéri rendeletben túlértékeli a felvilágosodás hatását. Kifejezetten Szabó István ellen szólnak az Acsády Ignác-ról megismételt sorok, illetve az, hogy a korszakra vonatkozó bizonyos történések narodnyik szemléletéről és „osztályhamisításáról” beszél. Szabó a szerző válaszára felháborodott hangú, hosszás levélben válaszol, amely olyannyira éles, hogy végül a kötetben nevének lektorként való feltüntetésétől is eláll, azaz nem javasolja a kötet megjelenését. Érdemes idézni Szabó saját szavait is, ahogy az előzőkben vázolt problémára reagál.

Ms 5440/25–29. Szabó válasza Sági Vilmos megjegyzéseire, Bp., 1964. okt. 31.

„Végül arra kell rámutatnom, hogy lektori véleményemben az Acsády Ignác ellen intézett – hoz-

zátehetem: páratlanul éles – kirohanást elejteni kívántam, mint tévedésen alapulót. Jóllehet megmagyaráztam, hogy Acsády a »mezőgazdasági munkásosztály«-nak általában a »jobbágyosság«-ot szokta nevezni, a szerző tehát merőben félreérti Acsádyt, amikor a jobbágyosság és munkásság fogalmainak összeházasásával és a törvények szövegének nem ismeretével gyanúsítja, a szerző figyelmeztetésemet nem vette tudomásul.

Hadd tegyem hozzá, hogy a mezőgazdasági munkásnépnek Acsádynál olyanforma értelme van, mint amikor ma dolgozó népet mondunk. Acsády a munka során elejétől a végéig »munkásnép«, »munkás«, »munkásosztály«, »munkás elemek«, »munkás tömeg«, »munkás hadsereg« kifejezéseket használ, ilyenkor félreérthetetlenül az egész jobbágyosságot értve, miként a »hospes«-t »szabad munkás«-nak, a röghöz kötött jobbágyosságot pedig »munkástömeg«-nek nevezi... A szerző tehát ahelyett, hogy megszívlelte volna nagyon kellemetlen félreértését, egy szóval sem reflektált figyelmeztetésemre válaszában s munkája idevonatkozó szövegét változatlanul hagyja, de ugyanakkor a válaszában – egy zavaros mondatban – új kirohanást intéz azok ellen a magyar »narodnyik«-ok ellen, nevezetesen magyarázza tovább – »a burzsoá eszméket túlméretező személyek ellen«, »akiknek társadalmi értékelése az osztályhamisítás határán mozog.« Hogy pedig a kiadóban annál inkább gyanú támadhasson, hogy a szóban forgó narodnyik személyek közé kell sorolni a lektort, Szabó Istvánt is, jónak látta mindjárt a fenti gyanúsítás után azzal előállni, hogy Szabó István »két ízben is tiltakozott a kóborlók, betyárok, csavargók kérdésének tárgyalásba vonása miatt. Valóban kétszer fűztem észrevételt hozzá, de egyszerűen azért, mert a szerző kétszer vette elő munkájában ezt a kérdést... A szerző megint Marxot hívja segítségül, mondva, hogy Marx az ilyenfajta elemeknek jelentőségét hangsúlyozta a »bérmunka igájába való korbácsolásnál«. Marx azonban egyáltalán nem a bérmunkás jogviszonyáról értekezett.”

A Szabó István által bírált mű vö. Sági V., 1967. A történethez hozzátartozik, hogy 1967-es keltezésű, újabb lektori véleményében (nem világos, hogy ezt miért vállalta el a korábbi heves elutasítás után, talán az, hogy Sági végül jelentősen átdolgozta kéziratát), bár több előző kifogását megismétli, már hozzájárul a lektorként való közreműködés feltüntetéséhez, s a könyv végül úgy is jelent meg.

Vö. Ms 5440/25–29. Illetve Sárközi Zoltán kandidátusi disszertációjának vitája, Századok, 1972/1. sz. 268–273.

A kandidátusi értekezés címe „A summásrendszer kialakulása és szerepe a magyarországi mezőgazdaság kapitalizmuskori munkaszervezetében”. A nyilvános vitát 1968. december 9-án tartották meg. (Gyakorlatilag az 1965-ös kötetben megjelent írással azonos.)

- 113 Szabó I., 1929/a. 214–244.
 114 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
 115 Részletesen minderről vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
 116 Vö. Szabó I., 1929/a. 214–244.
 117 Egyéb tanyai tanulmányok a kérdéshez vö. pl. Orosz I., 1980: 170–215.; Rácz I., 2002/b. 317–380.; Novák L., 1986.
 118 Vö. Szabó I., 1960/b. 139–207, illetve az alábbiak.
 119 Ua.
 120 Szabó I., 1929/a. 241.
 121 Vö. ehhez még pl. Rácz I., 2002/b. 317–380.
 122 Vö. Szabó I., 1960/b. 139–207.
 123 Szabó István levelei Eperjessy Kálmánnak 1929. febr. 24. Ms 4541. 333
 „Igen tisztelt Professzor Úr!
 Dr. Mályusz úr közölte velem, hogy az alföldi tanyarendszer múltjáról készülő munkámnak a Szegedi Alföldkutató Bizottság kiadványai között szíves volt helyet biztosítani, amiért hálás köszönetemet fejezem ki.
 Miután a tanyarendszer kialakulását és fejlődését tárgyalja, bővebben azon időponttól, mikor a XVIII. század második felében az országos közigazgatásban először fölmerült. Különösen bő adatokat meríték azon két akcióból, melyet a kormányhatóság az 1780-as és 1850-es években a tanyarendszer kiirtására nagy eréllyel, de sikertelenül lefolytatott. Az adatok eddig ismeretlenek voltak.
 Azt hiszem, hogy az említett térkép valóban jól illeszkednék munkámhoz, mert mintegy kiegészítené és illusztrálná azokat a jelenségeket, melyeket a megyék az említett 1780-as akció során a területükön található tanyatelepülésekről készítették. Ha lehetséges volna azonban, szeretném a térképet áprilisiig kézhez kapni, hogy megfelelően tárgyalhassam s beilleszthessem.
 Jónak látnám további néhány térkép közlését is, így az 1850-es akció során Hódmezővásárhely, Szentés, Makó, Csongrád tanyáinak összevonásáról, illetőleg az összevonás révén fölállítani tervezett új községekről készített térképeket is. (E 4 drb térkép az Országos Levéltárban fekszik.) Végül a múlt század derekáról egy, a tanyatelepülések sűrűségét illusztráló térkép szerkesztését tervezem.
 A fölmerülő technikai kérdések megtárgyalására mindenkor készséggel áll rendelkezésére
 Bpest, 1929. febr. 24. Kiváló tisztelettel
 Dr. Szabó István
 Orsz. levéltári s. tiszt”
 Eperjessyről vö. Jancsák Cs. – Nagy T. – Szegeffü L., 1995. (1956-ban ő is a forradalmi bizottság elnöke, Szegeden.)
 124 Vö. Szabó I., 1929/a. 214–244.
 125 Szabó I., 1960/b. 140.
 126 Vö. pl. Szabó I., 1956. 50–57.
 127 Szabó I., 1960/b. 144.
 128 Szabó I., 1960/b. 145.
 129 Tessedikhez vö. pl. Wellmann I., 1954.
 130 Tessediket idézve írja Szabó: „A szállás (vagy marhatanya) éppen az oskolának ellenálló tárgya. Isten a legtokéletlenebb emberek, a pásztoroknak leggonoszabbjai, tekergő s fatsargó bétyárok, kitanult gonosztévők nappal, de leginkább éjtszaka öszvegyűlnek, a legotsmányabb dolgokat követik el és olly betelenségeket tselekszenek, a mellyektől az emberiség egészen iszonyodik.” Szabó, 1960. 153.
 131 Vö. mindehhez még pl. Balogh I., 1987. 112–127.
 132 Szabó I., 1960/b. 154.
 133 Ezt a társadalomtörténeti vonatkozást kiemelte Mérei Gyula is Szabó írásában. Néhány kiegészítő szempontja is volt ugyanakkor a lektornak.
 „Mintaszerű és módszertani szempontból nagyértékű az a konkrét példamutatás, ahogyan egy hivatalos akció iratanyagát gazdasági-, település- és társadalomtörténeti tanulságok levonására felhasználja. Bíráló észrevételt ezzel a feldolgozással kapcsolatban, amelynek minden mondata a kérdés mélységes ismeretéről tanúskodik, izetlen szórászhasogatás volna. Legfeljebb egy észrevétel kínálkozik a bíráló tollára: Szabó István professzor túlzott szerénysége és óvatossága. Ennek eredményeképpen túlzott óvatossággal tartózkodik a tények hűsége leírásán és a kérdéséhez legszorosabban tartozó problémák értékelő megvilágításán túlmenő megállapításoktól. Pedig úgy vélem, Szabó István professzornak semmi oka sincs tartania attól, hogy bárki is elhamarkodott általánosításokkal vádolja, ha anyagából egész agrárfejlődésünket érintő és témájával összefüggő általánosításokat von le.”
 „Úgy érzem, hogy az olvasó szívesen venné, ha bővebben olvashatna arról, hogy miért éppen a XIX. század derekán észlelhető a tanyára özönlés? Talán a tőkés piaci fejlődéssel függött össze ez a jelenség, pontosabban a tőkés versenynek a tanyásodásra gyakorolt hatásával, vagy más egyéb oka volt?”
 Mérei Gyula Szabó István tanulmányáról Ms 5440/48.
 134 Szabó I., 1960/b. 163.
 135 Szabónak a szabadságharc kérdéseiről való vitáiról vö. a korábbiak.
 136 Szabó I., 1960/b.164.
 137 Szabó I., 1960/b.165.
 138 Szabó korábbi munkája a csárdákkal kapcsolatban vö. Szabó I., 1930/c. 76–80.
 Itt is rámutat már a mozgalom némileg hazafias színezetére, valamint arra, hogy az 1853-as összevonási tervek fő célja a (nem sok sikerrel végrehajtott) a Habsburg centralizáció jegyében végrehajtott megrendszabályozás volt.
 „Az alsóbb néprétegekben, különösen a nehezen

- fejelmezhető falusi és pusztai lakók között egyre többen akadtak, akik bujdosásra adták fejüket, felcsaptak szegénylegényeknek. A betyárvilág elfajulása [sic!] annál veszedelmesebb tünet volt, mivel a szegény parasztosztály a vérei közül kikerülő szegénylegények iránt, kiknek vállalkozásaira a gyűlölt hatósági közegekkel való szembekerülésük folytán némi hazafias látszatot is ruházott, tagadhatatlan rokonszenvvel viseltett.” Szabó I., 1930/c. 76.
- „A csárdák elpusztítása s a kíméletlen, de már 1853 nyarán enyhített rendszabályok végrehajtása nem zárult teljes eredménnyel. Évekig folyt még a hadakozás a hatóságok s a most már egyre fogyó betyárok között. A küzdelem továbbá során Albrecht főherceg 1853 májusában a karhatalmi főparancsnok, Hartmann tábornok után indulva a tanyák megszüntetésének, illetve falvakká leendő összevonásának nagyszabású tervét vetette fel.” Szabó I., 1930/c. 80.
- 139 Vö. Szabó I., 1930/c. 76–80.
- 140 Szabó I., 1960/b. 184.
- 141 Szabó I., 1960/b. 139–207.
- A tanya problematikához még megjegyezném, hogy mindez Szabó István felfogásában véleményem szerint a lehető legszorosabban kapcsolódik ahhoz a már a harmincas években kifejtett nézetéhez, miszerint a forradalmi/nemzeti függetlenségi mozgalmak és a polgárosodási/modernizációs mozgalmak bölcsője a magyar történelemben mindig inkább az ország keleti/tiszántúli fele volt. Ez tudatosan Székfi Gyulával szemben megfogalmazott pozíció, amelyet már a „Három nemzedék” 1934-es ismertetésében megfogalmazott, s láthatóan egész életművében meghatározó jelentőségű. Ez a népi ideológia, pl. Németh László nézeteinek is sarkköve, de Domanovszky Sándor, részben Hajnal István (illetve tanítványai) is így érveltek Székfűvel szemben.
- Vö. minderre részletesen Erős V., 2017/a. 19–52. Illetve az újkori parasztságtörténettel kapcsolatos fejezet, benne Szabó István 1950-es évekbeli egyetemi előadásairól.
- A tanyakérdés 1950-es évekbeli vonatkozásairól, hogy az mennyiben jelentette egyfajta „polgári” individualizmus maradványát a fennálló hatalom számára, s miként kísérlete meg újból és újból ennek felszámolását vö. Hajdú Z., 1990–1991. 105–124. Illetve Für L., 2013.
- 142 Vö. Szabad György véleménye a korábbiakban.
- 143 Vö. Szabó I., 1929/a. 214–244.
- 144 Szabó I., 1960/b. 190.
- Szabó István egyébként 1964-ben külön előadást is tartott az alföldi tanyás gazdálkodásról. Vö. Ms 5440/7. Az előadás további körülményei nem ismertek, de ott is kiemeli a tanyákon folyó gazdálkodás szabad jellegét, nem kendőzve a tanya-problematika nehézségeit sem.
- 145 A kérdésről vö. még Szabó I., 1929/a. 214–244. Szabó felfogásáról vö. még Solymosi L., 1980. 71–96. Valamint Balogh I., 1965/b. 429–479. A tanya-problematika ideológiai vonatkozásairól, ezen belül Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitájáról vö. Szilágyi Zs., 2003, 549–563. Valamint pl. Romány P., 1985. 441–446.
- Solymosi László hívja fel tanulmányában a figyelmet arra, hogy a tanya történeti képződmény Szabónál, ellentétben Györffy Istvánnal, aki ebben a magyarság ősi településformáját (s így megtelepedett életmódjának bizonyítékát) látta. A tanyai fejlődés alapuló parasztpolgári fejlődés koncepciójára, különös tekintettel Erdei Ferenc és Bibó István nézeteire vö. Dénes Iván Z., 1988. 256–304.
- 146 Szabó I., 1960/b. 191.
- Vö. még mindehhez 4. Szabó István lektori véleménye Balogh István: A tanyakérdés problémái a jobbágyfelszabadítás előtt című tanulmányáról. Ms 5440/3. Bp., 1961. augusztus.
- A lektori véleményben Szabó István különösen azt hangsúlyozza, hogy a szerző a paraszti szabad gazdálkodás intézményeként tekint a tanyákra, bár Szabó szerint még további bizonyításra szorul, hogy a kettő egyet jelent-e.
- „Vizsgálatának eredményei abban foglalhatók össze, hogy a kötött, addig tulnyomó nyomásos gazdálkodási móddal szemben a tanyásgazdálkodás lehetővé tette a szabad kőtetlen gazdálkodási formát, ebben a gazdálkodási formában a korabeli szakírók általában a racionális gazdálkodás feltételeit ismerték fel, jöllehet egyéb korabeli szerzők is felvetették, a szerző pedig aláhúzza, hogy a szóban forgó korszakban a tanyagazdálkodásban extenzív és intenzív elemek egyformán helyet kaptak, s hogy hatása egyelőre elég korlátozott maradt a gazdálkodás megváltoztatásában. A szerző tehát a tanyatörténelemhez (sic!) mindenképpen új szempontot felvetésével nyúlt s példát mutatott a tanyarendszer történetében levő, eddig bolygatlan kérdések, különösen is a termelés-történeti kérdések megszólaltatására.” Ms 5440/3.1.
- „Minthogy a tanulmány a tanyás gazdálkodásról szól, viszont a szerző a szövegben önállóan is beszél a szabad paraszti gazdálkodásról, fel kellene vetni, hogy a paraszti tanyás gazdálkodás e korban egyet jelent-e a szabad gazdálkodás formájával?” Ms 5440/3. 3.
- A végül megjelent mű vö. Balogh I. 1962. 617–633.
- Balogh tanulmánya a Szabó István által szerkesztett kötetben vö. Balogh I., 1965/b. 429–479.
- 147 Vö. Szabó I., 1965/a.
- 148 Vö. Hanák P., 1968. 667–675. Hanák Péterrel vö.

Öze S., 2014. Passim. (Itt is több esetben minősíthetetlen.) Valamint pl. Hanák P., 1993/a. Benne a „Szobrok” fejezet, amely életútját írja le. 7–116. Hanák Péter egyébként 1948-ban Szabó István támadója volt, Spira Györggyel és S. Sándor Pállal egyetemben.

Vö. Századok, 1948. 347–348.

Utalhatunk még Sándor Pál 1961-es recenziójára is Szabó Istvánnal kapcsolatban. Itt, bár már jócskán enyhítette kritikus hangvételét, még mindig azt kifogásolja egyes tanulmányokban (pl. Orosz Istvánéban), hogy a valóságosnál kedvezőbben festi le a parasztság helyzetét, s túl nagy hangsúlyt helyez – az osztályharc helyett – a paraszti emelkedés lehetőségeinek kidomborítására. Vö. Sándor P., 1961. 567–574.

Ebben a recenzióban egyébként, egy más szempontból még fel is értékeli Szabó 1948-as kötetét, mert szerinte ottani tanulmányában a vizsgált részletkérdéseket országos perspektívába ágyazta, sőt mindezt európai összefüggésekbe is állította, még ha ez vitatható is volt. Szerinte mindez hiányzott az 1960-as kötetből.

„... ha megállapodunk a pusztá részleteknél, ha a részleteményeket nem illesztjük be kellően az általános országos – és ahol kívánkozik, a szélesebb nemzetközi – fejlődés menetébe, akkor bármily pontos felfedezéseink is veszítenek értékükből, a mondanivalónknak akaratlanul is csökken a jelentősége. Szabó István még 1948-ban megjelent tanulmánykötetében nem egy jó példáját nyújtotta annak a helyes felfogásnak, miként kell pl. akár az »uradalmi« gazdálkodásról, akár a jobbágybirtok 1848. évi problémáiról írva, a vizsgálandó részletemát az országos problematikával összefüggésbe hozni, sőt ezen túl a nemzetközi kitekintés feladatát is teljesíteni, ha megállapításai több esetben vitathatók voltak is. Tulajdonképpen nehéz is a magyarországi agrárfejlődés kérdéseit az európai és közvetlenül a kelet-európai fejlődéstől teljesen elszigetelten tárgyalni, hiszen régóta ismeretes – és ez a Művelődéstörténeti iskola munkásságának egyik érdeme –, hogy a majorsági gazdálkodás, majd – amint később marxista történetírásunk rámutatott, és ez az ő érdeme – az agrárfejlődés »porosz útja«, speciálisan kelet-európai jelenség. E követelmény színvonalán természetesen elengedhetetlen egy bizonyos mértékű felülemelkedés a szűk anyagon és a részeknek az egészsel való kritikus, értékelő megítélése.” Sándor P., 1961. 573.

Orosz István tanulmányáról a következőket olvashatjuk a recenzióban: „Nem értünk egyet teljesen a szerző végső értékelésével sem, ti. annyiban, amennyiben túlzott jelentőséget tulajdonít a hegyaljai jobbágyság lehetséges »felemelkedésének« a nemesség soraiba...a társadalmi emelkedés egyfelől, de társadalmi süllyedés

valósága másfelől. Másrészt az sem volt véletlen, hogy a »nemesség közé emelkedés« paraszti perspektívája illúzió maradt, távol a történelmi valóságtól.” Sándor P., 1961. 574.

S. Sándor Pálról vö. Portré a magyar statisztika és népességtudomány történetéből, 2014. 607.

Szabóval kapcsolatos kritikájáról vö. az újkori parasztság történetét tárgyaló fejezet. Illetve Sándor P., 1954. 373–419.

Orosz Istvánhoz vö. pl. Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára, 2005.

Megjegyezhető, hogy Sándor Pál Szabó Istvánnak „A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig” című művéről írott recenziójában szintén az elméleti összegzést hiányolja. Vö. Sándor P., 1977. 466–468.

Az Agrártörténeti tanulmányokban még a fentiek kívül megjelent vö. Rác L., 1960. 209–270.

Egyéb recenziók a kötetekről vö. pl. Bak J. M., 1969. 215–216.; Silagi D., 1966. 454–455. (Utóbbi egyébként a „porosz út” igazolását látja a műben.)

149 A Habsburg-ellenes, a magyarságnak a birodalomban való gyarmati helyzetét hangsúlyozó tézis Szabó István korábbi nézeteiből logikusan következett. Ebben a vonatkozásban több érintkezési pontja van a kötetekben is szereplő Szabad Györggyel. Hanák Péter a Habsburgokhoz való viszony (s a kiegyezés) kérdésében heves vitákat folytatott utóbbival. Vö. erről részletesen és legújabbban Gergely A., 2018. 171–190.

150 Hanák P., 1968. 667–675. 668.

151 Ezekről vö. egyéb jegyzetek, illetve Varga I., 1965. 246–318.

152 Amint korábban szó esett róla hasonlóan összegez Niederhauser Emil tanulmánya, bár ő talán jobban hangsúlyozza a Kelet-Európától való eltéréseket. Vö. Niederhauser E., 1965. 655–691.

153 Hanák P., 1968. 667–675. 672.

154 Hanák P., 1968. 667–675. 673.

155 Uott.

156 Hanák P., 1968. 667–675. 674.

157 A kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötet recepciójából megemlíthető még Kósa László ismertetése. Vö. Kósa L., 1968. 601–605.

Kósa László általában dicséri a kötetet, szerinte azonban hiányzik a politikai mozgalmak, az osztályharc tárgyalása. Különösen fontosnak tartja a néprajzi anyag felhasználását, a néprajzzal történő kooperációt.

„Annak hangsúlyozásával, hogy ilyen hatalmas történetírói vállalkozás, mint e két kötetes gyűjtemény, komoly s mindenképpen tisztelőre méltó cselekedet, a megbántás legcsekélyebb szándéka nélkül azt kell mondanunk, hogy mind a tanulmánygyűjtemény, mind a magyar történetírás számára veszteség a parasztság politikai mozgalmával foglalkozó tanulmány vagy tanulmányok

elmaradása. Hiány, hogy az eredeti tervekkel ellentétben nem készült el egy, a paraszti osztályharccal foglalkozó írás.”

„A tanulmányok szerzőinek vissza-visszatérő forrása a néprajztudomány által feltárt anyag. A néprajz eredményeinek felhasználása egyik összetevője a gyűjteményes kiadvány módszertani újdonságának. A kapitalizmus parasztgazdaságáról nem tájékoztatnak olyan pontos és részletes források, mint a megelőző kor jobbágygazdaságairól. Nehezítette a tanulmányok megszületését az is, hogy előtanulmányok alig voltak a kapitalizmus parasztságáról. A hiányzó paraszti levéltárak helyett ezért került sor a néprajz és más új típusú forrás, sajtó, hivatalos statisztikák, stb. bevonására. A hatalmas forrásanyag imponáló.” Kósa L., 1968. 601–605.

Megjegyzendő, hogy a kötetek egyik fő támogatója, Lázár Vilmos lektori véleményében éppen azt hangsúlyozza, helyes, hogy nem tárgyalták az osztályharcot (ez valószínűleg a gazdaság- és társadalomtörténeti orientáció erőteljesebb hangsúlyozását jelentette.) Lázár szerepére vö. Balogh I., 1998. 37–52.

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy Kósa László a későbbiekben tudatosan Szabó Istvánék műve folytatásaként készítette el saját monográfiáját a szóban forgó időszak paraszti kultúrájáról. Vö. Kósa L., 1998.

Mindezt Kósa könyvének bevezető soraiban is kifejti, megerősíti.

Fontos momentumnak tartom, hogy Kósa itt rámutat Szabó István és Erdei Ferenc párhuzamaira. Mindkettőjük koncepciójának hátterében parasztpolgárosodást látja (bár szerinte Szabó nem nevezi néven a problémát), s nem kétséges, hogy a sajátja is ezekhez csatlakozik.

„Számos résztanulmány után Szabó István élete vége felé jutott el oda, hogy ismét összegezze a magyar parasztság újkori történetére vonatkozó véleményét. Mind az előzetes észrevételekben, mind a már kész kapitalizmuskori tanulmánygyűjtemény elé írt bevezetésben a jobbágyfelzabadtással kezdődő korszak nagy változásaira

tette a hangsúlyt, anélkül azonban, hogy a polgárosulás kérdését nevében nevezte volna...

Pedig szinte minden csomópont, amit a kutatásban megjelölt, több-kevesebb szállal, lazábban vagy erősebben összefügg a parasztság polgárosulásával: feudális maradványok, az új gazdasági-társadalmi rendbe való beilleszkedés, a műveltségállomány, a parasztságról való vélekedések, belső társadalmi tagozódása, stb.” (Kósa L., 1998. 39–40.)

Kósa párhuzamot állapít meg Szabó Istvánék, illetve Hofer Tamás, Fél Edit, Csilléry Klári nézetei között is. Vö. Fél E. – Hofer T. – Csilléry K., 1958. Illetve Kósa L., 1998. 43.

Azt is fontos megjegyezni, hogy Kósa László politikai-tudományos nézetei szempontjából az 1970-es/1980-as években közel állt a Szabó István-tanítvány Für Lajoshoz. Vö. erre Für L., 2007. 123–144. és passim.

A későbbi agrártörténeti irodalomról a dualizmus időszakára vonatkozóan vö. pl. Vörös A., 1980.

Vörös A., 1978. 293–338. (Ő a „porosz út” dominanciájáról szól a jelzett időszakban, amit szerinte csak kiegészít az „amerikai utas” fejlődés néhány eleme, főként az Alföldön, annak intenzív/belterjes kultúrán alapuló kertgazdaságaiban. Vö. uo. 298.) Fontos momentum, hogy az ismert és reprezentatív összefoglalás e kötetekinek főszerkesztője Hanák Péter, aki ekkor már inkább a magyar fejlődésnek a kelet-európai modelltől való eltérésének, a közép-európai alternatíva jegyében foglal el alapvető pozíciót. Vö. pl. Hanák P., 1993/a. Illetve Szücs J. – Hanák P., 1986.

További irodalom a kérdésről Orosz I. – Für L. – Romány P., 1996. Gunst P. 1998. Für L. 2013. Orosz I. 1998. 55–136.

Megjegyezhető továbbá, hogy ebben a kötetben olyan szerzők is, akik előzőleg inkább a magyar agrárfejlődés kelet-európai párhuzamait hangsúlyozták, itt már inkább az eltérő vonásokra és a különbözőségekre helyezték a hangsúlyt, amit fogalmi használatuk is tükröz. Vö. Gunst P., 1998. 25–53. Niederhauser E., 1998. 9–23.

Az 1848-as szabadságharc egyik szerepvivője: Ormós Zsigmond

Pályái a politika küzdőterétől az irodalom és a művészettörténet-írás felé

Ormós Zsigmond (1813–1894) a politika, az irodalom, a művészettörténet-írás és a múzeomalapítás terén ért el eredményeket. Az 1848–49-es szabadságharc egyik szerepvivője volt. Életpályáját elevenítjük fel. „Talpig derék ember, igaz hazafi, jeles tisztviselő, s előkelő műveltségű tudós és író.” Ormós Zsigmondot 1894-ben ezekkel a szavakkal jellemezte a - p - aláírással közölt nekrológ szerzője, az egyik népszerű hetilapban (vö.: *Vasárnapi Újság*, 1894. 47. sz., nov. 25. 789.). Az egykori hiteles forrásból származó közlés nyomán a mai olvasót a 19. századi kontextusba vonjuk be. A mára átmutató irodalmi, művészeti és gondolkodástörténeti értékeket keressük.

(*Politikai és irodalmi beavatás*) Csicseri Ormós Zsigmond 1813. február 20-án született Pécskán, Arad vármegyében. Apja, Csicseri Ormós József kisbirtokos és tisztviselő, Arad vármegye szolgabírája volt. Anyja, Kadicsfalvi Török Anna köznemesi család sarja. Fiukat, Zsigmondot gondos nevelésben részesítették. A pécskai elemi iskolába járt, utána pedig egy évre az aradi gimnáziumba került. További középiskolai éveiből ötöt a temesvári *Piarista Gimnáziumban* töltött, majd ez után két éven át Szegeden a *Piarista Gimnáziumban* tanult. Megszerezte a klasszikus műveltséget és magas szinten elsajátította a német nyelvet. A nagyváradi jogakadémiai évek meghatározó szellemi hatással voltak Ormós Zsigmondra. Rousseau műveit itt olvasta. Nagyváradi tanulmányai után, 1832-től Temesváron ügyvédgyakornok. Két év múlva jurátusi vizsgákat tett Pesten és 1834-ben közpályára lépett. Temes megye követe, Vukovics Sebő mellé a vármegye által megválasztott írnokként, „kis követ”-ként került, és vele együtt egy évig Pozsonyban a hosszú országgyűlésen is jelen volt. Hatással voltak rá a reformkor kiemelkedő politikai személyiségei. Ormós Zsigmond az országgyűlési ifjúság figyelemre méltó, tehetséges tagja, egyik szervezője és résztvevője volt az országgyűlési ifjak *Társalkodási Egyesületének*. Ormós Zsigmond 1835. január 17-én, a pozsonyi *Társalkodási Együlethez* írt levelét később Jakab Elek jelentette meg magyarázatokkal.

(*A romantika jegyében. A bujdosó lengyel című elbeszélés. Az öntörvényű regény: A banya-sziklája*) Ormós Shakespeare színműveinek, Ludwig Börne írásainak és Ludwig Tieck dramaturgiai leveleinek Pozsonyban elérhető kiadásait megvásárolta és olvasta. Kedvelte Victor Hugo műveit is. Ormós Zsigmondnak a romantika jegyében történt irodalmi pályakezdését a *Rajzolatok* című lapban közölt novellái és a *Remény* című (Toldy Ferenc által a *Figyelmező* című folyóiratban ismertetett, 1839. 17. sz. 273–282. has., 1840. 2. sz. 321–327. has.) almanach második kötetében, 1840-ben megjelent *A bujdosó lengyel* című elbeszélése alapján jellemezhetjük. Gálos Rezső: *A „Remény” történetéhez* című irodalomtörténeti tanulmányából forrásértékű szöveggént, betűhív módon idézhetjük Szentiványi Mihály Ormós Zsigmondnak írt, Kolozsváron, 1839. október 18-án keltezett, *A bujdosó lengyel* című Ormós-elbeszéléssel foglalkozó irodalomkritikai referátumának

részletét: „A bujdosó Lengyel... Tárnya alapul a’ nemzeti nagy catastropon, mely minden jó, s még a’ nem egészen jó keblüknek is részvét ’s rokonérlelmét bírja. A már ez által érdeklődő tárgyat érdekessé teszi, hogy szerző azt nem egyoldalú pártszellemben, vagy túlzó izgatásra használta fel, hanem férjfihoz illő részrehajlatlansággal, t. i. a’ fényes oldalokat meleg kebelrel, az ellenoldalt mély belátással ’s józan számítással fogva fel, mi által nem csak darabja érdeme nyert, de remélhetni, hogy a’ lengyel ügy iránt rokonszenvet gerjesztendő darabokban nagyon kényes censurát is sikerült kibékítnie. [...] A történet folyama jelesen van víve; édesen sajogva hat; ’s figyelmet, mint érdemel, gerjeszt is. A’ férjfiás és lelkes, ’s gondolatdús előadás, történeti adatok helyes használata, sok könnyűséggel alkalmazott nyomos mondatok közbe szövése, ’s az ékes nyelv... sokat emelik becsét. [...] Végzete az új francia iskola modorában van intézve.” (Az idézet helye, Gálos Rezső: *A „Remény” történetéhez*. Erdélyi Múzeum, 1915. 1–3. 113.) Hozzátehetjük, *A bujdosó lengyel* című elbeszélése megformálásakor valószínűleg a bujdosóként, lengyel menekültként bemutatkozó, az Ormós Zsigmond által egy időre a buziásfürdői házába befogadott Wanszky történetei is közrejátszhattak (vö.: Gurzó K. Enikő: *Ormós Zsigmond hagyatéka*. Művelődés, 2004. 2. 30.). Toldy Ferenc Ormós: *A bujdosó lengyel* című elbeszélését érintő, a *Figyelmező* című folyóiratban 1840-ben megjelent, rövid bírálatában a romantícizmus túlkapasait is kiemeli. Gálos Rezső említett tanulmányában olvashatjuk: „Toldy kritikája szerint ugyan az »egy hugói beszély, piztolylyal, törrel, természeti gyermekkel, fiúöléssel, testvérszerellemmel ’s mit tudom én mivel: de hihetőség, nagyszerűség ’s azon irtóztató morál nélkül, melly az úgynevezett regényes iskola’ fejének erejét teszi.« S ha Toldy e sorai ellenkeznek is Szentiváni levelének adataival, ez utóbbinak éppen magyarázata lehetnek. Az irodalmi kritika észreveszi a romantícizmus túlzó hatását, de a nagyközönségnek – a negyvenes évek legelején – éppen ez tetszett. Ormós a *Remény* körének egyik kedves írója lett.”

Ormós Zsigmond *A banya-sziklája* című regényének újrafelfedezését érdemes megemlítenünk. Márton László előszóban elhangzott szavait a *Beszélő* című folyóirat 2007. júniusi számában megjelent Ambrus Judit: *Levelek Márton Lászlóhoz* című riportszövegéből idézem: „Egyik regénye *A banya-sziklája* című, ami 1858-ban jelent meg Pesten, a Kozma Vazul kiadónál. [...] Tény azonban, hogy attól a magyar regényírói modelltől, ami a pittoreszk módon kiszínezett anekdotán alapul, és amit aztán Jókai meg Mikszáth fejlesztett ki, attól nagyon markánsan eltér, [...]” (Vö. Márton László: *Az iránytalan regény. (Ormós Zsigmond: A banya-sziklája)*. Pannonhalmi Szemle, 1998. 3. 124–144.)

Ormós Zsigmond a magyar irodalmi romantika irányát képviselte. Irodalmi ízlésének és szemléletének forrásvidékét a francia és a német romantika szerzőinél kereshetjük. Az irodalmi pályáját pozsonyi időszakában kezdte meg. Az egykorú értelmiségi nyilvánosságban nevet szerzett magának. Pozsonyban Kölcsey Ferencsel is megismerkedett, és itt találkozott Szemere Bertalannal, Lovassy Lászlóval, Kazinczy Gáborral, Kuthy Lajossal, Szentiványi Mihállyal és Pulszky Ferencsel is. Később, az 1870-es évtized második felében publikált írásai között, a temesvári *Történelmi és Régészeti Értesítő* című folyóiratban a Kölcsey Ferencről szóló visszaemlékezés is megtalálhatjuk.

A Kossuth-per időszakában Ormós aktívan vett részt az országgyűlési ifjak kezdeményezéseiben. Ezért Pulszky Ferencsel együtt őt is megfosztották az ügyvédi vizsga letételének lehetőségétől. A hivatalos bánásmód ridegségét és büntetékiszabó szigorát a hazafias lelkiületű közönség Ormós Zsigmondra vetülő megbecsülő szeretete ellensúlyozta. Temes vármegye 1838-ban másod aljegyzővé választotta. A rékási járásban 1841-től szolgabíróként tevékenykedett. A lippai járásban 1846-tól alszolgabíró.

(Az 1848-as szabadságharc szerepvivője. A népképviselési országgyűléstől (1848–1849) a kiegyezésig (1867)) Ormós Zsigmondot 1848 áprilisában, a népképviselési tisztújító változások során megválasztották főszolgabírónak (1848–49-ben Buziáson főszolgabíró). Ormós a szabadságharc idején Temesváron és környékén az egyik szerepvivővé vált. 1848 júniusában a rittbergi (végvári) választókerületben széleskörű támogatottsága volt, megválasztott országgyűlési képviselő lehetett volna, de végül visszalépett ittebei Kiss Miklós javára. Majd később, a közbejött bonyodalmak miatt, 1849 márciusában Kiss Miklós képviselői megbízatása érvénytelenné vált. Ormós Zsigmondot választották meg honatyának és mandátumát Pesten, az 1849. július 2-i országgyűlési napon igazolták. A szabadságharc túlerővel küzdő végső viszontagságai közepette az országgyűlés 1849. július második felében Szegedre költözött.

Ormós Zsigmond Szeged eleste, pontosabban feladása után Dembinszky tábornok seregével tartott. Régi patrónusa, a kormánybiztos, a Szemere-kormányban igazságügyi miniszter Vukovics Sebő kérésére Temes vármegyét nem hagyta el. Tevékenységét a magyar nemzeti függetlenség jegyében a hazafiság és a körültekintő érdekegyeztetés jellemezte. A Világosnál történt fegyverletétel után, 1849 novemberében halálra ítélték. Majd vasbilincsből letöltendő, négy év időtartamú fogságra enyhítették a korábbi halálos ítéletet. Ormós Zsigmond kilenc hónapot a temesvári várbörtönben töltött. Perújítás alapján teljes kegyelmet kapott. Szabadulása 1850. július 9-én történt. Ezután a gazdálkodás és a tudományok felé orientálódott. Buziásra költözött, de itt is hatósági zaklatásban volt része. Külföldre költözési szándékkal adta el vagyonát.

Bécsbe és Itáliába ment, utazásokat tett (1857-től 1860-ig és 1861-től 1867-ig: Ausztriában, Németországban, Itáliában). 1857-ben Itáliába költözött, tíz éven át kutatta a művészeteket és műértő figyelemmel gyűjtötte a műalkotásokat, festményeket. Érdeklődése az olasz, a német és a németalföldi festészet felé fordult. Utazásai során sok becses régiséget, művészettörténeti értékű műtárgyat, festményt tekintett meg és vásárolt. Művészettörténeti tanulmányokat folytatott, műgyűjteményeket, osztrák cseh, német és olasz múzeumokat látogatott (Bécsben, Prágában, Drezdában, Lipszében, Berlinben, Hamburgban, Hannoverben, Düsseldorfban, Kölnben, Mainzban, Wiesbadenben, Frankfurtban, Heidelbergben, Karlsruhe városában, Stuttgartban, Münchenben, Velencében és Rómában). Műkincseket, festményeket gyűjtött és vásárolt. *Utazási emlékek* című négykötetes művében tudósít az élményeiről. *Visszaemlékezések* című művének harmadik kötetében is szól a gyűjteményeiről. A *Gyűjteményeim* című, 1888-ban Temesváron kiadott kötet és az *Ormós Zsigmond műgyűjteményének Catalogusa* című, 1874-ben Temesváron megjelent kiadvány segítségével összképet alkothatunk az általa gyűjtött műkincsekről. *Adatok a művészet történetéhez* című könyvének koncepcióját művészettörténeti tanulmányai és műértő befogadói tapasztalata alapján dolgozta ki, művéhez az anyagot külföldön gyűjtötte.

Annak számára, aki az 1840-es évtizedben kiadott Henszlmann Imre-írások és az 1860-as évtizedben megjelent Keleti Károly-művek közötti időszak szemléletformáit kutatja, Ormós Zsigmond művészetfelfogása különösen értékes részleteket rejt. Ormós Zsigmond a művészeti író egyik hazai mintapéldája. Keserü Katalin így értelmezi művészeti irodalmunkban betöltött szerepét: „A művészettörténetet tekintve átmeneti korban – amikor a művészeti írás már kezdett a művészi gyakorlattól független tevékenységgé válni, művészettörténész-képzés viszont még nem volt – született meg az ún. műértő vagy műbarát típusa. Magyarországon, kissé megkésve Ormós képviselte a legszínvonalasabb és legsokoldalúbban e típust, ugyanakkor sajátos, politikusra jellemző vonásokkal gazdagította. [...] Művészettörténet-írásunk egyik úttörőjévé a művészet és

a művészettudomány iránti egyforma érdeklődéséből fakadóan válhatott, noha egyiknek sem megújítására, inkább csak honosítására törekedett. Általánosságban a korára kialakult német szakirodalom eredményeire támaszkodott.” (Keserü Katalin: *Képlátás és képértelmezés a 19. század közepén Magyarországon Ormós Zsigmond munkássága tükrében*. Ars Hungarica, 1985. 1. 77.)

Ormós Zsigmondot Temes vármegyében még 1860 őszén, távollétében főjegyzővé választották. 1861-ben jött vissza hazájába. Munkácsy Mihály 1862-ben Szamossy Elekkel együtt meglátogatta Ormós Zsigmondot Buziáson. Ormós a két festőművésznek megmutatta a gyűjteményét. Többek között láthatták nála ekkor Lorenzo Lotto: *Mária gyermekével és Assisi Szent Ferencsel* című festményét is. Ormós ebben az időszakban a német nazarénus festőről, Peter Corneliusról szóló könyvén dolgozott. Munkácsy Mihály és Ormós Zsigmond között kölcsönös elismeréssel alapuló levelezés alakult ki. Az abszolutista időszak kormányzati körülményei miatt Ormós Zsigmond a főjegyzői megbízatást rövidesen visszaadta.

Szobrászati, művészettörténeti értelemben ekkoriban foglalkoztatta a Széchenyi István emléket megörökítő szobor kérdése. *Gróf Széchenyi István emléke milyen legyen?* Ezzel a címmel 1863-ban jelentetett meg cikkeket az Arany János által szerkesztett *Koszorú* című folyóiratban (Koszorú, 1863. 2. 25–29., 1863. 3. 50–53., 1863. 73–77., 1863. 5. 97–100., 1863. 6. 121–125.). Ezeket az írásait egybegyűjtve, külön kiadta 1863-ban. A Széchenyi-szobor megformálására vonatkozóan részletes érveléssel érzékeltette a művészeti és társadalmi elvárás horizontot. 1865-ben Temes vármegye központi választmányának elnökévé, a kiegyezés éve előtt, 1866-ban vármegyei alispánná választották.

(*Főispán, író és művészettörténész. Múzeumalapítóként a művészetek pártolója*) 1871-ben Temes vármegye főispánjává nevezték ki. Ferenc József osztrák császár és magyar király a *Szent-István Rend Lovagkeresztjét* adományozta számára, 1883-ban pedig „fél-százados hű és buzgó szolgálatai elismeréséül” a *Lipót Rend Középkeresztjével* tüntették ki. 1885-ben a főrendiház örökös tagjává nevezte ki az uralkodó. A vegyes etnikumú Temes vármegyében Ormós Zsigmond főispánként mindig tapintatosan járt el, az emberek dolgait nem a nemzetiségre tekintő előítélettel, hanem a humanitás magatartási értékei szerint szemlélte és intézte.

Művelődési törekvéseivel a szellemi életre tevékeny és fejlesztő értelemben hatott. Művészettörténeti tanulmányokat jelentetett meg (*Adatok a művészet történetéhez*. Pest, 1859; *Utazási emlékek. I–VI*. Pest, 1860–63; *Fóth, művészeti szempontból*. Pest, 1862; *Cornelius Peter*. Pest, 1863; *A Széchenyi-szobor és a szobrászat realizmusa*. Pest, 1863; *A herceg Esterházy-képtár műtörténelmi leírása*. Pest, 1864; *Urbinoi Santi Rafael*. Temesvár, 1867; *Giorgione Barbarelli di Castelfranco*. Történeti korrajz. Temesvár, 1872; *Árpád-kori művelődésünk története*. Budapest, 1881, 2. kiad. 1883; *Kupeczky János mint ember és művész*. Temesvár, 1888).

Ormós Zsigmond ismertebb regényei (*A bujdosó naplója*. Temesvár, 1840; *Véresbosszú*. Temesvár, 1841; *A banya-sziclája*. I–II. Pest, 1858), szépirodalmi írásai (*A halálos büntetés*. Temesvár, 1840; *Mult idők és viszonyok*. Regény. I–VI. Temesvár, é. n.; *A napló titkai*. Temesvár, 1844), *Fogoly élet a bástya boltozatban* című ötfelvonásos színműve, *Spadille, Manille és Paszta* című vígjátéka és visszatekintő írásai (*Visszaemlékezések. I–III*. Budapest, 1885–88) népszerűek voltak a saját korában. Ormós Zsigmond: *Szabadelmű levelek vagy Democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen* című, az 1832–36-os pozsonyi országgyűlésről írt, 1834–35-ben keletkezett, huszonkilenc levelét Benkő Samu bevezető tanulmányával és jegyzeteivel a *Kriterion Kiadó* adta

ki 1976-ban, Bukarestben. Pulszky Ferenc emlékiratait és Kászonyi Dániel beszámolóit érdemes szembevetni azzal, amit Ormós Zsigmond írt le az országgyűlési ifjak *Társalkodó Egyesületéről* szóló visszaemlékező írásában. Ugyanis Ormós Zsigmond némely ponton kiegészíti, vitatja azt, amit Pulszky Ferenc e tárgyban írt.

Ormós publicisztikai írásait az Arany János által szerkesztett *Koszorú* című folyóirat is közölte. Munkásságát Arany János nagyra becsülte. A *Szépirodalmi Figyelő* című folyóiratban 1861-ben Arany János elismerő-bíráló cikket írt Ormós Zsigmond: *Utazási emlékek* című könyvéről. Arany bírálatából a régi írásmódot megtartva idézünk néhány mondatot: „A jelen »Utazási emlékek« írója tisztában van tárgyával. Ő vegyes tapasztalásoknak is megnyitja ugyan tárczáját, de iránya főleg *művészeti*, – jólértő szemmel s önálló ítélettel közeledik a nyugati fővárosok – eddig leginkább Bécs és Drezda – műkincseihez. De úgy látszik, az »Adatok a művészetek történetéhez« című munka írója, Ormós, jelen utazási emlékeit egyszersmind hordozójává akarta tenni mindazon *adatoknak* melyek említett művébe nem értek, vagy nem illettek, vagy abból esetleg kimaradtak. Úgy látszik, az útleírás szabad formáját legalkalmasbnak vélte arra, hogy mindent vagy minél többet elmondjon, a mit részint közvetlen szemlélet, részint könyvek útján ismerettárába gyűjtött. [...] A képző művészet tárgyainál majd úgy szól, mintha csupán szakértőkkel volna dolga, majd pedig olyas, kivált műtörténeti részeket sző be, melyek a szakértő előtt semmi újdonsági érdekekkel nem bírnak. [...] E hiánya mellett is az előadási formának, az „Utazási emlékek” tanulságos, becses könyv. A már megjelent három kötet az osztrák birodalom német tartományaira, főleg azonban Bécsre, – továbbá Szászországra s ott leginkább Drezdára vonatkozik; Németország többi részét valószínűleg hasonlóképp három kötet fogja tárgyalni. Az egész munka megjelentével visszatérünk hozzá, ha élünk.” (Arany János: *Ormós Zsigmond: Utazási emlékek*. Szépirodalmi Figyelő, 1861. I. évf., 724.). Ormós Zsigmond Arany Jánoshoz írt, Búziáson, 1862. nov. 6-án és 1863. nov. 5-én keltezett levelei ismeretek, ezeket az MTA Levéltárban őrzik. Jókai nem egyszer írt levelet Ormós Zsigmondnak (pl. a Budapesten, 1879 novemberében és 1885 szeptemberében keltezett levele is ismert.)

Ormós Zsigmond angol, francia, német, olasz és román művészettörténészekkel is tartott kapcsolatot. A *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Hazánk és Külföld*, az *Ország Tükre*, a *Képes Ujság*, a *Rajzolatok*, a *Fővárosi Lapok*, a *Délmagyarországi Lapok* és az *Arad* című lapokban, a temesvári *Történelmi és Régészeti Értesítő* és a *Budapesti Szemle* és az *Akadémiai Értesítő* című folyóiratokban jelentek meg írásai. Ormós Zsigmond egyik kiváló munkája *Az Árpád-kori művelődés története* címet viseli. Műveinek tudományos értéke és kiterjedt művészettörténeti munkássága alapján 1861. december 20-án a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagjai közé választották. Munkácsy 1874. október 23-án történt temesvári látogatásakor ismét találkozott Ormós Zsigmonddal. Később Ormós Zsigmond is meglátogatta Munkácsy Mihályt párizsi villájában és műtermében. Ormós 1875-től Temesváron adta ki a *Történelmi és Régészeti Értesítő* című folyóiratot és ő az alapító elnöke a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulatnak*, 1879-ben pedig a *Délmagyarországi Múzeum Egyesületet* alapította meg. Ez utóbbi egyesületnek ajándékozta saját gazdag és nagy értékű gyűjteményét. (Ezzel a mai temesvári *Szépművészeti Múzeum* gyűjteményi alapját is megteremtette.) Az 1880-as esztendő t Ormós Zsigmond a múzeumalapítás ügyének szentelte. Sokat levelezett, még az uralkodónak, Ferenc Józsefnek és Tisza Kálmán miniszterelnöknek, a brit nemzeti múzeum, a nápolyi múzeum, a párizsi régészeti múzeum vezetőinek, valamint a Román Tudományos Akadémia titkárának, Dimitrie Sturdzanak és Kogalniceanu román belügyminiszternek is írt levelet, hogy a felmerülő nehézségek ellenére, Temesváron sikerrel valósíthassa meg múze-

umalapító elképzeléseit. A temesvári Wellauer-féle ingatlant a vármegyei közgyűlés kiállítási célra rendelkezésre bocsátotta. Ormós alapítványt hozott létre az egykori *Temesvári Királyi Főgimnázium* szegénysorsú diákjai számára, de pénztámogatásban részesítette a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat* mellett a temesvári *Természettudományi Egylet*et is. Segítette a temesvári *Színészetért Egyesület* tevékenységét, a tűzkárt szenvedett temesvári színház felújítását, a *Temesi Lapok* című újság kiadását. Gurzó K. Enikő írja a *Művelődés* című folyóirat 2009. áprilisi számában: „Ormós több száz műalkotással gyarapította a dél-magyarországi múzeumot, s ami talán adományai közül a legemlékezetesebb, hogy ő maga kezdeményezte a múlt intézményesített kutatását, a régészeti leletek, ereklyék, egyszóval a történelmi örökség feldolgozását. Kétségtelenül ő volt a bánsági polgári műgyűjtés legmarkánsabb figurája, a muzeológia helyi letéteményese.”

(*Tragikus epizód a pálya végén*) Ormós Zsigmond pályájának utolsó szakasza tele volt megpróbáltatásokkal és lehangoló momentumokkal. A főispáni tisztről 1889-ben lemondott, bár még volt benne tettvágy és lelkesedés a közjó iránt. Unokaöccse, ifj. Ormós Zsigmond tragikus sorsa megviselte. Ifj. Ormós Zsigmondban, aki őmellette volt alispán, a családi hagyomány folytatóját látta. Ifj. Ormós Zsigmondot vádolták az ellenségei, és ezért kénytelen volt állásától megválni. Ártatlansága utóbb kiderült, ám hamarosan meghalt. Ormós Zsigmondnak elment a kedve mindentől, búskomorrá tette a haláleset. Magába zárkózott emberré vált. Ekkoriban csak egy alkalommal utazott el a fővárosba, mint a főrendiház kinevezett tagja, szavazatával a polgári házasság törvénybe iktatását támogatta. Budapestről dél-magyarországi pátriájába utazott vissza. Azok, akik régóta ismerték, észrevették, hogy viselkedése megváltozott. Valami súlyosan nyomasztja, terheli. Rövidesen érkezett a hír, zavarodott és rögeszmés állapotában azt képzeleli, üldözik. A Schwartzer-féle budapesti intézetbe került, szakszerű gondozást kapott. Legyengültségéből, lelkileg feldúlt állapotából már nem épült fel. 1894. november 17-én meghalt. Tragikus befejezése volt ez a reformpolitika, az irodalom és a művészet értékei jegyében kiteljesedett életének.

IRODALOMJEGYZÉK

Áldor Imre: *Ormós Zsigmond. Életrajzi vázlat*. In: Ormós Zsigmond emlékkönyv. Temesvár, 1883, 1–31.; Patzner István: *Idősb Ormós Zsigmond emlékezete*. Temesvár, 1895.; *Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai*. Szerk., bev. ell.: Arany László. *Arany János összes munkái*. II. köt. Budapest, 1897, 199–203.; Benkő Samu: *Ormós Zsigmond ifjúsága és irodalmi munkásságának kezdetei*. In: Ormós Zsigmond: *Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok göréc ellen*. Bukarest, 1976, 5–53.; Keserű Katalin: *Képlátás, képértelmezés a 19. század közepén Magyarországon Ormós Zsigmond munkássága tükrében*. 1985. 1. 77–84.; Kerényi Ferenc: *Márton László: Az ábrázolás iránytalansága. (Négy példa)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1996, 738–740.; Márton László: *Az iránytalan regény. (Ormós Zsigmond: A banya-sziklája)*. Pannonhalmi Szemle, 1998. 3. 124–144.; Kakucs Lajos: *Sigismund Ormos, der Südingarische Historische Verein in Temeswar und das Museumswesen im Banat (1872–1919)*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. *Studia Historica* 2. 1999, 617–629.; Beke György: *Ormós Zsigmond hagyatéka*. Honismeret, 2000. 6. 57–63.; Kurucz György: *Ormós Zsigmond*. In: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. Pálmány Béla. Budapest, 2002, 631–632.; Miklósi Elna: *Ormós Zsigmond*. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002, 606–608.; Gurzó K. Enikő: *Ormós Zsigmond, a polihisztor*. *Művelődés*, 2004. 1. 28–30.; Gurzó K. Enikő: *Ormós Zsigmond hagyatéka*. *Művelődés*, 2004. 2. 29–30.; Margócsy István: *A barlangok mélyéről. Ormós Zsigmond: A banya-sziklája*. Élet és Irodalom, 2004. máj. 28. 24.; Gurzó K. Enikő: *Ahogy az öregek énekelnek, úgy fityülnék a fiatalok*. *Művelődés*, 2009. 4.; Szekernyés János: *Művészettörténet-írásunk egyik úttörője. 120 éve hunyt el Ormós Zsigmond a múzeumalapító főispán*. *Művelődés*, 2014. 4. 27–30.

Tíz éve hunyt el Marshall Warren Nirenberg

Marshall Warren Nirenberg, Nobel-díjas amerikai biokémikus és genetikus 1927. április 10-én született.

Az 1951 augusztusában Moszkvában megtartott Nemzetközi Biokémiai Kongresszuson számos izgalmas tudományos munkát összegző felszólalás hangzott el. A mindösszesen harmincnégy éves amerikai tudós, Marshall Warren Nirenberg a kongresszus szervezőitől mindössze tíz percet kapott a prezentációjára. Az is igaz, hogy az előadóteremben nagyon kevés számú hallgató jelent meg, ezen az előadáson jelen volt Matthew Meselson is, aki a baktériumok örökítő anyagán dolgozott. Matthew Meselson 1958-ban Franklin Stahl segítségével azt bizonyította be, hogy a DNS másolása szemikonzervatív (félíg konzervatív) módon történik, vagyis a kettős számú molekula másolásakor az egyik és a másik régi (szülői) szál mellé is szintetizálódik egy-egy új szál is. Matthew Meselson miután meghallgatta Nirenberg prezentációját, megkereste Francis Cricket, és sikerült rávennie arra, hogy a tudomány világában akkor még ismeretlennek számító Nirenbergnek ismét meg kellene tartania az előadását, de most már sokkal nagyobb közönség előtt. Ugyanis Meselson véleménye szerint a Nirenberg prezentációjában elhangzottak új utakat nyithatnak meg a genetika világában. Az ifjú, tehetséges tudós ezért újból megtartotta az előadását a kongresszus plenáris ülésén, a zárónapon, s amikor Nirenberg előadásában kijelentette: megtette az első lépést a genetikai kód megfejtésében, akkor hihetetlen lázba hozta a hallgatóságát. Az akkor több mint ezer hallgatót befogadó teremben összezsúfolódtak a prezentáció végeztével kérdéseikkel ostromolták az ifjú tudóst.

Marshall Warren Nirenberg az 1950-es években kezdte el tudományos pályafutását. Erre az időszakra tehető a molekuláris biológia aranykora. Ekkor ugyanis biológusok, fizikusok, matematikusok és kémikusok külön-külön, de sokszor együttes erővel azon fáradoztak, hogy még jobban megismerhessék a DNS-t. Az örökítő anyag szerepe és funkciói izgatták őket. A matematika a helikális szerkezet leírását, illetve a helicek röntgen diffrakcióját, a fizika a röntgen krisztallográfia módszerét adta a DNS szerkezetének a feltárásához, és természetesen ott volt a kémia is, amely egyebek mellett segített a kémiai kötés természetének a megértésében. A DNS szerkezetének megismerése forradalmasította a tudomány világát. A következő nagy felfedezés a genetikai kód megfejtése volt. A tudományos vizsgálódások során beigazolódt: a genetikai kód minden élőlényben azonos, univerzális, továbbá arra is fény derült, mivel egy adott aminosavat általában nem egy, hanem több kodon határoz meg, a genetikai kód degenerált.

A genetikai kód feltárásában Marshall Warren Nirenbergnek hatalmas szerepe volt. A neves biokémikus a t-RNSek aminosavköti-képességének segítségével több kódot is meghatározott. Nirenberg 1961-ben – a laboratóriumban dolgozó munkatársai segítségével – leírta egy *E. coli*-ból készített sejtmentes fehérjeszintetizáló előállításának és működésének a körülményeit. Ezek a technikai előrelépések tették lehetővé a genetikai kód megfejtésének a lehetőségét. Az amerikai genetikus, Philip Leder – aki dr. Johann Heinrich Matthaei távozása után csatlakozott a laboratóriumi munkához – Nirenberggről így nyilatkozott: roppant lelkes kutató volt, akinek szinte minden percben támadt egy ragyogó ötlete.

Tekintsünk vissza a molekuláris biológia egyik nagy alakjának, Marshall Warren Nirenbergnek a pályája elejére. Nirenberg a floridai egyetemen tanult zoológiát. 1952-ben szerzett MSc fokozatot, szakdolgozatát a tegzesek ökológiájából és taxonómiájából írta, érdeklődése ekkor fordult a biokémia felé. Doktorátust már a Michigan Egyetem biokémiai tanszékén szerzett, témája a tumorsejtek cukorfelvétele volt. Ezután ösztöndíjként a National Institutes of Health-nél kezdte meg posztdoktori kutatómunkáját. A National Institutes of Health Nirenberg munkájához ideális háttérrel tudott biztosítani. Kiváló műszerezettség, képzett kollégák, nyugodt munkahelyi légkör. Így kezdődhetett az izgalmas kutatómunka, amelyben a tudósok egész sora arra kereste a választ, hogy a DNS-ben levő információ miként íródik át a fehérjék aminosav sorrendjévé. Nirenberg segítségére volt egy fiatal német vendégkutató, Johann Heinrich Matthaei is. Arról már több feltételezés is született, hogy a DNS láncán három egymást követő nukleotid kódolhat egy aminosavat a fehérjékben, de az, hogy melyik hármas (triptet) milyen aminosavnak felel meg, még sokáig nem volt tisztázott.

Nirenberg munkatársával együtt a poliuracilból kimutathatóan polifenilalanint állított elő. Ezzel megállapította azt, hogy az UUU nukleinsavbázis triád a fenilalanin aminosavat kódolja. Nirenberg és Matthaei radioaktívan jelölt aminosavakat és csak uracilból álló RNS-láncot adtak a sejtmentes baktérium homogenizátumhoz. Mindezen kísérletek nyomán született meg az a felfedezés, hogy a fenilalanin kódja a három uracil (UUU). Később Nirenberg több egynemű (AAA; GGG; CCC) kódot is feltárt, amelyek meghatározásához az aminosavak transzfer RNS-éhez való kötődését használták fel. Az 54 tripletet meghatározó Nirenberg 1962-ben lett a National Institutes of Health biokémiai genetikai részlegének vezetője, és az ér és anyagszerkezet kutató osztályon, majd a szívbetegségeket kutatta, mint a biokémiai osztály vezetője. 1964-ben szintetikusán előállított, csupán három nukleotidot tartalmazó mRNS-ek segítségével Nirenberg végül a teljes kódszótárat tisztázta.

Nirenberg – aki 1965-ben megkapta a Nemzeti Tudományos Érmét, egy évvel később pedig a Hildebrand-díjat – 1968-ban az orvostudományi alapkutatásaiért vehette át az Albert Lasker-díjat, valamint az Amerikai Kémiai Társaság Priestley-díját is. Szintén ebben az évben Nirenberg, Har Gobind Khorana és a t-RNS-ek szerkezetét megfejtő Robert W. Holley elnyerte az orvostudományi Nobel-díjat. Marshall Warren Nirenberg, a molekuláris biológia egyik meghatározó alakja, akit számos egyetem is tiszteletbeli tagjává választott, 2010. január 15-én hunyt el rákban.

IRODALOM

- Vészits Ferencné (szerk.) (1974): A Nobel-díjasok kislexikona. Gondolat Kiadó, Bp.
- Nicholas Wade (2010): Marshall Nirenberg, Biologist Who Untangled Genetic Code, Dies at 82. *New York Times* (January 21, 2010) www.jewishvirtuallibrary.org
- Philip Leder (2010): Retrospective Marshall Warren Nirenberg (1927–2010). *Nature*, 464 (7285)
- Thomas C. Caskey (2010): Obituary: Marshall Warren Nirenberg (1927–2010). *Science*, (5968)
- Index.hu 2010.01.21 Elhunyt Marshall Warren Nirenberg Nobel-díjas tudós
- Britannica Hungarica. Világenciklopédia, Magyar Világ Kiadó, Bp., 1998.
- Magyar Nagylexikon. Magyar Nagylexikon Kiadó, Bp., 2001.
- Matthaei Jh. – Nirenberg M. W. (1961): Characteristics and stabilization of DNA Aasesensitive prtein Proc. Nat. synthesis in E. coli extracts. *Acad. Sci. USA*, 1961 Oct., 1680–1588, pp.
- Matthaei Jh. – Nirenberg M. W. (1961): The dependence of cell-free protein synthesis in E. coli upon RNA prepared from ribosones. *Biochemical and Biophysical Res. Commun.*, 1961 Apr., 404–408. pp.

Az utolsó nemesi felkelés

Az inszurrekció – amit *insurrectio* néven emlegettek, amíg Magyarország hivatalos nyelve a latin volt – kötelezettsége a 13. századba, az Aranybulla korába nyúlt vissza. A mindenkori király véres kardot küldött a megyékbe, illetve hordoztatott körül, annak jeleként, hogy ellenség tört az országra, és a nemeseknek személyesen, saját költségükön felszerelve hadba kell vonulni, hogy megvédjék. Az utolsó nemesi felkelésekre a napóleoni háborúk idején került sor a Habsburg-birodalom részévé vált Magyarországon. 1797-ben, 1800-ban és 1805-ben az összehívott felkelők még nem harcoltak, csak gyakorlatoztak. 1809. június 14-én, Győr alatt aztán bevetették az inszurgenseket I. Napóleon csapatai ellen. A csata, ahogy előre látható volt, vereséggel zárult. Győr nevét évtizedekkel később felvették a párizsi diadalívre. Akkorra azonban, az 1840-es évek elején már az inszurrekció intézményéről, és a belőle levezetett nemesi adómentességről – pontosabban az eltörléséről – már izzó viták folytak a reformkori magyar országgyűlésben. A nemesi felkelés intézményét végérvényesen az 1848-as forradalom és az áprilisi törvények törölték el Magyarországon.

Miért szállt hadba a magyar nemesség Napóleon ellen, s kelt a nem különösebben kedvelt osztrák uralkodó I. Ferenc császár védelmére? Hiszen a kurucok egy évszázaddal előbb, II. Rákóczi Ferenc vezetésével még szívósan harcoltak a Habsburg-birodalom ellen, miért váltak egyszerre labancokká? Az inszurrekció és a győri csata bemutatása előtt érdemes erre is kitérni, különös tekintettel arra, hogy a politikai viszonyok alapvetően meghatározták az 1809-es, ötödik koalíciós háború lefolyását, és döntő befolyást gyakoroltak a hadműveletekre.

Napóleon már első konzulként, majd császárként figyelmet fordított két országra, melyről feltételezte, hogy szövetségest talál bennük, amennyiben Ausztriával, illetve a Poroszországgal és Oroszországgal háborúba keveredik. A lengyel nemesség jelentős része a negyedik koalíciós háború során, midőn Napóleon legyőzte Poroszországot, és elfoglalta Berlint, a franciák oldalára állt: 1806-ban Jan Henryk Dąbrowski marsall vezetésével kirobbantotta a „nagy-lengyelországi felkelést”. Ennek következményeképpen 1807 júliusában Lengyelország Poroszországhoz csatolt területein megalakult a varsói nagyhercegség, melyhez 1809 áprilisában az addig Ausztriához tartozó lengyel területeket, Krakkót és Lemberget is hozzácsatolták.

A lengyel példa mégsem lelkesítette a magyar nemességet, sőt azt a kisszámú radikális értelmiségit sem, melynek egy csoportja alig egy évtizeddel előtt részt vett a bécsi udvar ellen irányuló, Martinovics-féle összeesküvésben. Az egykori „magyar jakobinusok” közül Kazinczy Ferenc, aki fogságából 1801-ben szabadulva élénk figyelemmel követte az európai eseményeket, néhány év múlva már egyértelműen amellett foglalt állást, hogy Magyarország ne engedjen Napóleon „szirénhangjainak”. Természetesen a császárhoz hűséges magyar arisztokráciában sem fordult meg, hogy elpártolhat Bécs mellől, és a kis- és középnemesség, a nemesi felkelők sem engedtek „kuruc nosztalgiáiknak”.

1809-ben már világos volt, hogy Napóleon a Varsói Hercegségben, melynek az alkotmányát maga írta, csak egy olyan országot lát, melyet kíméletlenül megadóztathat, és ahonnan újonckkal töltheti fel a hadseregét. Riasztó hírek érkeztek Magyarországra Spanyolországból is, ahol polgárháború alakult ki, és a francia megszállók könyörtelen terrort alkalmaztak a felkelőkkel szemben.

A másik egykori magyar jakobinus, Batsányi János tehát a maga szempontjából meglehetősen rosszul döntött, amikor Bécsben csatlakozott az 1809. május 13-án oda bevonuló franciákhoz, és közreműködött Napóleon huszonnégyezer példányban sokszorosított és terjesztett kiáltványának lefordításában. Részlet a „lengyel mintára” írt, és Schönbrunnban, két nappal később kelt proklamációból: „Magyarok! Az ausztriai császár, megszegvén a békességet, melyet Velem kötött ... megtámadta hadi népemet. Visszaverem Én az igazságtalan megtámadót: az Isten, ki a győzelmeket adja és a háladatlanokat és hitszegőket megbünteti, szerencsésekké tette fegyvereimet; elfoglaltam Ausztria fővárosát, és már a Ti határaitokon állok diadalmas seregeimmel. Az ausztriai császár, nem pedig a magyar király üzent nekem hadat. Hazai constitutiotok szerint nem is cselekedhette volna ő ezt a Ti megegyezések nélkül ... Magyarok! Eljött azon szempillantás, melyben visszanyerhetitek régi függetlenségeteket. [...] Szereztétek most vissza nemzeti lételeteket; legyetek újra, a kik valaha voltatok! Válasszatok királyt magatoknak, olyan királyt, a ki érettetek országoljon, a ti hazátoknak kebelében, ti közöttetek lakjék, és a kit a ti polgártársaitok és katonáitok vegyenek körül! Gyülekeztek azért össze Rákos mezejére, őseitek szokása szerint; tartsatok ott nemzeti gyűlést és adjátok tudtomra végzéseiteket.”

Napóleonnak jelöltje is volt a magyar trónra, Eszterházy Miklós herceg személyében, aki azonban nem kért a megtiszteltetésből. A magyar rendek, ugyanúgy, mint 1741-ben, amikor a poroszokkal szemben Mária Teréziának fogadtak hűséget, most is a „kisebbit rosszat” látták a Habsburg-monarchiában. Felfogták, hogy a franciák, ha győznek is az ötödik koalíciós háborúban, nem kívánják felborítani az európai hatalmi viszonyokat. Kosáry Domonkos idézi Talleyrand szavait, aki az austerlitz győzelem után, 1805 decemberében, amikor felmerült, hogy mi legyen Ausztria sorsa, a következőt mondta a császárnak: „Felséged most összetörheti vagy felemelheti az osztrák monarchiát. De ha az egyszer összetört, Felségednek magának sem áll többé hatalmában szétszört töredékeit összegyűjteni, és egy egészé összefogni. Márpedig ennek az egésznek létrehozása van.”

A magyar nemesi felkelők szervezése már 1808 októberében megkezdődött. Ekkor terjesztették a magyar rendek elő a pozsonyi országgyűlésen törvényjavaslatot a „magyar nemesség személyes felkeléséről”. Az országgyűlés ezt a három évre megszavazott törvényt november 5-én szentesítette. Vagyis amikor 1809. április 6-án bekövetkezett a hadüzenet, a szervezési munkákkal megbízott József főherceg, a nádor már összeíratta a felkelőket, és elkészült a gyakorlati és a szolgálati szabályzat is, melyet a megyékben gyülekező csapatok között szétosztottak. A szolgálati nyelv magyar volt. A magyar felkelő sereg vezérkari főnökévé Károly főherceg Gomez de Parientos altábornagyot nevezte ki, akit később Petrich tábornok követett. A tüzérség főnöke Vogelshuber altábornagy, a főhadsegéd gr. Beckers ezredes volt. A tüzérség 60 lövegből állt. A nemesi felkelők 19 zászlóaljat és 98 lovas századot tettek ki, és a sereg összesen 20 810 emberből, 17 241 lóból állt. Sajnos, a nemesi felkelők nemcsak gyakorlatlanok voltak (nemzedékek óta elszoktak a hadviseléstől, keveset gyakorlatoztak), de rosszul is voltak felszerelve. Egyenruhájuk nem volt, illetve csak szedett-vedett, elavultak voltak a fegyvereik, melyeket magukkal hoztak, rosszak voltak a lovaik nyergei és kantárai. Ezzel a franciák pontosan tisztában voltak, és egy Magyarországra küldött felderítőjük már 1802-ben így jellemezte az inszurgenseket: „Ha a tiszték jók lennének is, ez a haderő, amelyet mindig csak a harcok küszöbén hívnak össze, tartás, fegyelem és gyakorlat nélkül, ha bátor is, vajmi kevésbé veszélyes, bátorsága az első ütközetben elszáll, a tüzérséggel szemben helytállni nem tud.”

A francia sereget Eugène de Beauharnais, alkirály és a császár fogadott fia vezette, aki 1809. június elején kiszorította Itáliából János főherceg osztrák seregét, mely Grazon keresztül Körmentre vonult. A nemesi felkelők, akik már április óta gyülekeztek, a reguláris sereghöz csatlakoztak, és együtt vonultak Pápa és Győr felé. Az volt a haditerv, hogy egyesülnek a Károly főherceg által vezetett, és Csehországgal állomásozó osztrák főereggel, és együtt veszik fel a harcot Napóleonnal. Beauharnais tábornok azonban éppen ezt akarta megakadályozni, ezért kényszerítette ki a csatát Győr előtt.

Az osztrák–magyar vezérkar június 13-án este a megerősített győri táborban haditanácsot tartott, és úgy döntött, hogy felveszi a küzdelmet a franciákkal. János főherceg felderítői rosszul becsülték fel az ellenség létszámát: azt hitték, hogy nem lehet több 12-15 ezer katonánál, ezzel szemben vagy 50 ezret tett ki. Ráadásul Napoleon soknemzetiségű csapatai jól voltak felszerelve, gyakorlottak voltak, kiváló tüzérséggel rendelkeztek, és a vezetésük is profi volt. Ezzel együtt június 14-én reggel a tüzérségi tűz után következő első rohamot az osztrák reguláris csapatok és a magyar felkelők visszaverték. A második francia támadás már áttörte az első védelmi vonalat, de a második megállította, és a franciák visszavonultak a Pándzsa patak túlsó partjára. Minthogy azonban a magyarok nem üldözték őket, a franciák gyorsan felfejlődtek, és délután négy óra felé újra megközelítették a védelmi sáncokat. Ezt a nyomást már nem bírták el a centrum védői, és a franciák végül áttörtek. Egyidejűleg a támadók átkaroló hadműveletet is végrehajtottak, melyre lehetőséget biztosított, hogy Mecséry altábornagy balszárnyon elhelyezkedő csapatai a fenyegetett centrum segítségére siettek, védtelenül hagyván a balszárnycsoportot.

Június 14-én a késő délutáni órákban következett be az összeomlás: a francia tüzérség ágyútűz alá vette a felkelőket, és a magyar lovasság a Pándzsa patak kiszáradt medrében összetorlódlott, a sorok felbomlottak. Végül az egész osztrák–magyar sereg menekülni kezdett, János főherceg kiadta a parancsot a visszavonulásra. Az egész sereg Komárom felé vonult vissza, egyesek szerint futva, mások szerint fegyelmezetten. Az osztrák–magyar csapatok vesztesége mintegy 6000 fő, a franciáké mintegy 3000 fő volt. Tény, hogy a nemesi felkelőket nem sokkal a győri csata után Székesfehérváron feloszlatták, és az inszurrekciót soha többé nem rendelték el. Napoleon csapatai, bár a győri csata után minden további nélkül elfoglalhatták volna Budát és Pestet, nem nyomultak előre, Ausztria és Franciaország pedig már július 17-én fegyverszünetet kötött, majd október 14-én aláírták a rövid életűnek bizonyult schönbrunni békét.

A magyar nemesi felkelők 1809. június 14-én nem harcoltak rosszul, mégis, a csatának később „rossz volt a sajtója”. Az inszurrekció intézménye ugyanis jogalapot biztosított a „vérrel adózó” nemesek adómentességéhez, ezért a reformkorban elítélően vélekedtek róla. Emlékeztetek Petőfi Sándor sorai: „Majd elfeledtem győri vitézségtek / Mikor emeltek már emlékszóbot / A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?” (A nép nevében) Holott az utolsó nemesi felkelés az adott viszonyok között logikus és taktikus lépés volt a magyar nemesség részéről. És az eleve kudarcra ítélt csata után alig negyven évvel, 1848–49-ben az újonnan életre hívott honvédség már újra felvillantotta a magyarság katonai erényeit.

Ady Endre „útraválásai”

Ady Endre halála centenáriumának méltó zárása az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Művészeti Akadémia összefogásából született, az OSZK és az MMA Kiadó közös kiadásában megjelent album.

Az előzék már sugallja, hogy merre fogják kalauzolni az olvasót Rózsafalvi Zsuzsanna és Boka László irodalomtörténészek, s hogy a mindig úton lévő, „pogyászlétre” kárhozott költő számára melyek voltak azok a meghatározó városok (Érminszent, Nagyvárad, Párizs, Budapest, Csucs), ahol, ha kevés ideig is, de otthonra találhatott. Ady paradigmaváltásai úgynevezett térváltásaihoz is kötődnek, és ezeknek a térváltásoknak, utazásoknak a számbavételéhez a könyvtár Ady-gyűjteményének anyaga bőséges, értékes háttérrel tudott biztosítani.

Az utazás egy olyan motívum, melynek segítségével nemcsak a költő külső, fizikai, térbeli léte, hanem a belső, lelki utazó, valamint az otthonra vágyó és menekülő ember is tetten érhető. A helyét nem leelő, az örök reménykedőből az örökké kereső, a magányos és kiúttalan, bolyongó életébe, mindennapjaiba pillanthatunk be a levelezések, találó idézetek olvasása során – végül lelepleződik a nemzeti önismeretünk meghatározó alakja: valójában egy önmagával is vívódó, gyarló és útkereső embert ismerhetünk meg.

A *Bevezető* után Rózsafalvi Zsuzsanna „*Az Értől az Océánig*”. Az *útravált Ady Endre – egy hagyatéék tükreben* című nyitó tanulmányában fontos háttértörténetet és -anyagot, életrajzi medret ad az albumban kronológiai sorrendben közölt dokumentumoknak, képeslapoknak, leveleknek, szövegeknek. Számba veszi az utakat és topográfiailag közelíti. (A nagykarolyi és zilahi tanulmányok után Nagyváradra vezet először Ady útja. A „Körös-parti Athénban” kezdődik el rajongása a városért, ami magát a modernitást és a pezsgő szellemi közeget jelentette számára. Később egyre inkább utasította el a falusi életet. Ekkor kezdett el írni a *Nagyváradai Naplónak*, lett a kávéházak gyakori vendége, az éjszakai élet meghatározó figurája.) Rózsafalvi rávilágít arra is, hogy Párizs és a Léda-élmény milyen szorosan összefonódik, hiszen Léda megismerése után tárgy Ady világlátása is. (1904-től másfél évet éltek Párizsban, majd a Riviérára, Monte Carlóba utaztak. Adynak ez meghatározó időszaka, hiszen ekkoriban tudatosan benne a betegsége, a Léda-szerelem és a pénz pedig kulcsmotívumokká válnak költészetében. Folyamatosan küld írásokat a *Budapesti Naplónak*, majd a *Pesti Naplónak*. 1911-ben volt a hetedik útja.) Szellemi és kulturális kaland, a modernség volt számára Párizs, a szanatóriumi kezelések kényszerutazásoknak számítottak. „Érminszentre én akkor megyek, amikor az anyám kívánja, avagy unom a szanatóriumokat és hoteleket, vagy pedig nagyon üldözött, letört avagy megalázott vagyok [...] s ha a városi remeteségem fikció lesz, hazajövök Érminszentre” – idézi Adyt. Megtudhatjuk azt is, hogy hol voltak a költő mindennapi színterei (például mely kávéházakban időzött), vagy milyen meghatározó versek születtek egy-egy párizsi utazás alkalmával. Számba veszi Ady elvagyódásait és hazatéréseit, a városi és vidéki lét különbözőségéből született műveket. „A magánéleti és fizikai-térbeli útkeresés a pálya elején összeforr: a párizsi utak, a levelező tudósítói pálya ugyan szerény egzisztenciát teremtett számára, azonban keretet is tudott biztosítani költészeté újabb és újabb vonásainak kialakulásához. [...] Az utazások az önmegértés különböző stációi is, melyek feledhetetlen képek sorát ihletik: víg, ködbe fúlt, eladó vagy halált hozó hajók, rohanó, halálba vívó vonatok, elszabadult, futó szekerek, éjsza-

kai kocsiutak képét, sok-sok időben és térben, vertikálisan és horizontálisan is változó versnyelvi bravúrt, melyek örök motívumokat teremtettek a tágabban értelmezett »egzisztencia« függvényében.”

A szecessziós hangulatú oldalakat lapozva egyben az Országos Széchényi Könyvtár – „a barátnak”, Révész Bélának is köszönhetően – gazdag Ady-gyűjteményébe utazunk. Gyakorlatilag az itt található hagyaték fontosabb írásos emlékei, idézetek az életútból, valamint visszaemlékezések töredékei láthatók, olvashatók itt, s közelebb érezhetjük a múlt század elejének hangulatát. A Léda- és a Csinszka-szerelem hangsúlyos szerepet kapott a könyvben a Brüll- és a Boncza-hagyaték gazdagsága miatt is, ezáltal kaphatunk árnyaltabb képet a költő magánéletéről.

A szerzők-szerkesztők hatalmas ismeretanyag birtokában, mégis könnyedén vezetik az olvasót. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján alapvetően a költő pályájának csúcspontját veszik sorra Ady főbb állomásait, az adott időszakok meghatározó műveire, azok kézirataira, fotóira fókuszálva. A kiemelt versek jól szemléltetik az Ady-életmű fontosabb fordulópontjait – miközben a szerkesztők bravúrosan zsonglórkodnak az ezekhez a pontokhoz, eseményekhez passzoló idézetekkel, kortársi és önéletrajzi visszaemlékezésekkel, s megpróbálnak magyarázatot adni a költő lelki változásaihoz, indításhoz, írásainak hátteréhez, avagy ahhoz, hogyan erősödött fel benne a béke, a megváltás, a végső feloldozás, az isteni kegyelem vágya. (A teljesség igénye nélkül sorolom a kéziratos verseket az album korszakolása szerint; 1904–1907: *A fehér csönd, Bihar vezér földjén, Pénz és karnevál, Lédával a bálban, Hazamegyek a falumba; A Sion-hegy alatt*; 1908–1909: *A magyar Pimodán, Májusi zápor után, A duk-duk affér, Magyar lelkek forradalma, Megint Párizs felé*; 1909: *Igy szaladsz karjaimba, Portus Herculis Monoeci, Álmodik a nyomor, Budapest éjszakája szól, Hiába hideg a Hold*; 1910–1914: *Szeretném, ha szeretnének, Az utolsó kuruc, Öreg suhanc vágyakozása, Valaki, valaki emleget, A föltámadás szomorúsága, Eladó a hajó, Az Isten-kereső álma, Az árulás nyara, A csöndes eltávozás, Valaki útravált belőlünk, Elbocsátó szép üzenet, Üzenet amerikai Vérieimhez, Véres panorámák tavaszán*; 1914–1919: *Halottak élen, Ember az embertelenségben, Emlékezés egy nyár-éjszakára, Én láttam a futó Erdélyt, Véresre zúzott homlokkal, Készülődés tavaszi utazásra, Az utolsó hajók*.) A kötet album részének „szerzői” ily módon természetesen Ady és egy-egy idézett kortársa, pályatársa, szeretője – Lédával egy kilencéves szerelm hiteles pillanatai elevenek meg –, rokona (Ady Lajos, Brüll Berta), olvashatunk „hozzászólást” Bölöni Györgytől, aki Párizsban (is) kalauzolja, Krúdy Gyulától, Biró Lajostól és Révész Bélától, akik Budapesten követik a költő sorsát, avagy sorolhatnám még Schöpflin Aladárt, Hatvany Lajost, Juhász Gyulát, Cs. Szabó Lászlót, Szerb Antalt, Király Istvánt, Oláh Gábort, Emőd Tamást, Wertheintein Nándort, Kurucz Aladárt stb.

Az Ady-albumot követő második, *„Az elsüllyedt utak” – Mindenség-keresés, belső vívódások és a kiúttalanság tapasztalata az Ady-életműben* című tanulmány mintegy keretbe szerkeszti a kötetet. Boka László elemző szemmel közelíti meg a műveket, egyik szép példája ennek az *Az eltévedt lovas* és *Az elsüllyedt utak* párhuzamba állítása, másik például az impresszionisták, így Baudelaire hatása az *Illés szerkerén* című versre. A tanulmány egyik origója a *Szeretném, ha szeretnének* című kötet. Olyan versek keletkezési körülményeit is megismerhetjük, mint a *Hiába hideg a Hold*, a *Valaki útravált belőlünk*, avagy azt, mi volt a háttere *A föl-földobott kőnek* Kolozsvárról és a *Kocsi-út az éjszakában* szállóigévé lett „Minden Egész eltörött” élményének. Ady „én”-jének változásai és a helyváltoztatásai párhuzamba állíthatók, és Boka ki is bontja az utazás-motívumot a rohanó vonat képének a megragadásával. Rámutat arra is például, hogy a

befutott, körülrajongott Adynak milyen belső vívódásai voltak. „Senkim sincs és nincs merre menjek.” – idézi Hatvanyt, s szembesít azzal, hogy a „küldetéstudat erejét és átkát egyszerre szenvedő poéta, a ’látnok’” Ady kettős énjé, meg nem értettsége elmagányosodáshoz vezetett. A külvilág felé szerepeket játszott, botrányos életvitelével valójában a gyöngeségeit leplezte. A Minden-kereséstől eljutott ugyan a Mindenség-érzetig, de ezzel együtt a világfí megcsömlésig is. *A magyar Pimodán* című vers kapcsán Boka így fogalmaz: a „feloldódásvágy átível a halál motívumába is”, majd kifejti azt is, hogyan hatalmasodik el Ady magánya és jut el egyfajta bezzeg-szemlélethez.

A két szerző elkalauzol a *Nyugat* és a *Holnap* szerkesztőségeek Ady-világába is, frapánsan összefoglalják a költő sikereit és az ellene irányuló hangokat *A duk-duk affér*, a kétpólusú irodalom és az Ady-epigonok kapcsán is.

A könyv olvasásához azonban jó, ha a kézügyben van egy Ady-kötet. A nyitó- és zárotanulmányokban felvillantott verscímek az életmű fontos állomásai, ezért érdemes újraolvasni a kiemelt műveket, de az album lapozgatása közben is megmegakadhat tekintetünk egy-egy autográf kéziraton. A gyakorlott, kézírásához szokott szemnek nem nagy kihívás Ady sorait olvasni, de az utókor korántsem biztos, hogy ki tudja majd bogarászni a szavakat, például Léda kézírásából. Ezt némileg ellensúlyozza, hogy mindkét tanulmány idéz az albumban közölt szövegekből. Összességében óriási élmény ekkora mennyiségű és minőségű Ady-kéziratot látni! (Milyen volt kézírása, amikor levelet vagy egy képeslapot fogalmaz – ott, akkor, abban a lelki állapotban –, avagy milyen, amikor például gondosan tisztázott vers kerül ki a kezei közül. A grafológiában jártasok itt bőven csemegézhetnek.)

A gondosan válogatott képanyag leginkább az olvasó műélvezetét szolgálja, mintegy kedvesináló Ady Endre költészetéhez. Akár egy iskolai tanóra szemléltető eszköze is lehetne az album, hiszen eddig ritkán látott fotókat, Ady-portrékat, dedikációkat tartalmaz. Helyet kaptak például a költő hivatalos iratai, bizonyítványai, avagy a Lédáról készült kihívó képek, de az Ady-album java részét képeslapok, levelek és verskéziratok teszik ki. A könyv nincsen bonyolítva listákkal, függelékekkel, csak az Ady életében megjelent köteteket veszi számba. Nem akar tudományoskodni, talán azért is, mert a dokumentumok őrzője és kutatói elég garancia a tudományos háttérre. A címnegyedben ígért képjegyzék ugyan elmaradt, és a képaláírásokat – meg az idézeteket sem – terhelték mindenféle forrásmegjelöléssel. Az album végére még oda kívánczogna a könyv bemutatóján is hiányolt térkép, amely összefogja-összefoglalja Ady Endre „útraválásait”. (Az emlékévhöz és a „*Valaki útravált...*” – *Ady 100* programsorozathoz kötődő kiállítási tárlaton ezeket mintegy pótlták a szerkesztők.)

Az Adyval foglalkozó irodalom hosszú sorát bővíteni igen nagy kihívás, de a könyv megközelítéséből a vizuális élményen túl Ady költészetének mintegy szintézisét, valamint a szerelmes, istenes, modern, a halállal szembenező vagy magánnyal teli versek keresztmetszetét kapjuk. A költő életének fontos állomásain, a különböző városokban íródott sorain keresztül a nagyvárosi atmoszférába és magánéletébe láthatunk, topográfiai megközelítésből jutunk el prózájáig, lírájáig – az album így segít hozzá egy árnyaltabb Ady-képhez.

(BOKA LÁSZLÓ – RÓZSAFALVI ZSUZSANNA: „*Valaki útravált...*” – *Az úton lévő és kiütke-reső Ady Endre. Budapest, 2020, MMA Kiadó, 247 p.*)

Emlékképek az egykor volt Tabán polgáraitól

Saly Noémi ismert irodalom- és helytörténész, a budai Tabán történetének avatott szakértője, azon „szerencsések” egyike, aki abban a házban él, ahol szülei és nagyszülei is éltek. Visszazongolva gyermekkorunkra, alig volt valaki, aki nem érdeklődött volna szülőházuk története vagy lakói múltja iránt. Gyakran egy-egy régi bérház valóságos történelem, főleg akkor, amikor több nemzedék is él a lakásokban. Erről és érdeklődése szándékairól Saly Noémi így ír: „Keveseknek adatik meg, Budapesten meg pláne: születésem – 1956 – óta ugyanabban a lakásban élek. Gyerekként, amikor az ember a szavak bűvöletében él, és a világ birtokbavételeként szinte mágikus módja a dolgok megnevezése, a másik nevének megtudása, gyakran faggattam nagyanyámat és a ház öregeit: hogy hívták azokat, akik előttünk itt laktak? Tizenkét évesen beírtam ezeket az információkat egy ronda szürke, spirálos noteszbe.

2017-ben a Budapest 100 eseménysorozatának középpontjába a rakpartok kerültek. Hajdan gyönyörű házunk a világörökség része, Hauszmann Alajos alkotása, nosza, tárjuk ki a kaput mi is arra a két napra. Előszedem a szürke noteszt, annyi mindent tudok a lakókról, gyerekjáték lesz az egész.

Azután megnyitottam az Arcanum portált a neten, mondván a gépnek: Döbrentei utca 8., kis szolgám, szimat! És szörnyen elszégyelltem magam. Jóságos ég, hiszen nem tudok én semmit. Zúdultak rám a nevek, történetek, drámák és vígjátékok, elképesztő kavargásban ez az egész ótvar, gusztustalan, rossz emlékü huszadik század.

A hatalmas anyag láttán ijedtemben a megoldást is kitaláltam: én leszek a házvezetőnő, és kitergetem a ház szennyesét. A látványterv enyhén szólva puritán volt. A/4-es lapokra nyomtattam az életrajzokat meg a képeket, a kapualjba került az épület és a két háztulajdonos család története, az orsótér aljába szárítóköteleken, lepedőkre tűzve, illetve – ahol pontosan tudtam – az ajtók mellé erősítve pedig az én régi szomszédaimé. [...] ... rögtön el is dőlt, hogy ebből könyv lesz, hiszen már nincs is vele olyan sok munka – aajj, dehogynem, rengeteg lett. Úgyhogy csak most, két év elteltével tudom végre újból azt mondani: kerüljenek beljebb, ismerkedjenek meg a mi tabáni bérházunkkal.”

Valójában ez a könyv története, egy kamaszlány álmainak megvalósulása. Tényleg hatalmas munka egy ház hajdanvolt lakóinak életrajzát felkutatni, rendszerbe tenni, a hozzá illő képeket megszerezni és beszerkeszteni. Végül egy életrajzi (vagy annál több) lexikon született.

Manapság szomszédjainkat sem nagyon ismerjük, nemhogy a régi, neves lakókat. A régen emelt budai lakóház történetében meghatározó elem, hogy az 1950-es években nem volt „divat” a szomszédok vagy az előző lakók után kutakodni. Akinek erre volt „joga”, az elől menekültek az emberek, így szűkült az egymásnak átadott „ismeretanyag”, és aki mégis emlékezett, az már „önvédelemből” nem szólt semmit. Ez az adott korban érthető dolog volt. A volt lakók között voltak tisztviselők, katonatisztek, tábornokok, képviselők, miniszterek, kisemberek, egyedülálló özvegyek, közülük többüknek legfeljebb a neve maradt meg. Maga a szerző igyekezett minél többet megtudni az adott személyről. Ez nyilván könnyebb volt az ismert személyeknél, de fényképeket, személyes emléktárgyakat csak a leszármazottaktól lehetett elkérni. Hol élnek most, vállalkják-e a nyilvános közreműködést? Az összegyűlt adathalmaz adta meg a könyv végleges szerkezetét: nemcsak lakásonként bontva, hanem az odaköltözés évszáma lett a meghatározó támpont. A szerző figyelemmel kísért a Tabán korabeli történetét, így a

nevek felsorolása (mai értelemben vett telefonkönyv) helyett egy korszak illusztrált tükröképe vált az adatok halmazából. Rendkívül értékes a fényképgyűjtemény, amelynek egyes darabjai ugyan az adott lakáshoz kötődnek, de tökéletesen illeszkednek az akkori Tabán hétköznapjaihoz. Képet kapunk az egykori Tabán kisipari és szolgáltató vállalkozásairól, apró üzleteiről, hivatalairól, amelynek szinte nyomai sem maradtak meg az egykori városka szervezett „eltakarítása”, a világháború pusztításai után. Ma hatalmas park van az egykori városrész helyén, csak néhány épület és egyetlen templom emlékeztet a múltra. Az egyházi anyakönyvek kiváló magyarok, németek és szerbek neveit őrzik, akiből tudósok és politikusok lettek. A Tabán valóban háromnyelvű városka volt, ahol élni nem volt szégyen. A városnegyed nagy vesztesége, hogy a háború pusztításának áldozata lett az ortodox püspöki palota és templom, amelynek emlékét még egy emléktábla sem őrzi. Talán ezt akarja „helyrehozni” a Saly Noémi könyvében szereplő, a Szent Demeter-templom belső teréről készített fénykép.

A könyvet ajánlani kell minden helytörténésznek, akik gyűjtik a múlt emlékeit, még ha az csak egyetlen metszet is. Az összeállítás nemcsak feleleveníti az egykor volt várost, de bepillantást enged polgári életébe is.

(Saly Noémi: *Micsoda népek... Budapest, 2019, Ab Ovo Kiadó, 270 p.*)

Julie Reshe¹

Depresszív realizmus

Futunk a boldogság után, de az igazi világosság a depresszióból és az egzisztenciális félelemből ered. Ismerjük be, hogy az élet borzalmas, és legyünk szabadok

Emlékszem arra, amikor depressziós voltam. Ijesztő lelkiállapot, amely úgy tűnt, örökké tart. Már a felébredés pusztá gondolata is rettegéssel töltött el. A belső zűrzavar, a sötét jövőtől való félelem csak előidézte a pozitív és derülátó hozzáállás csődjét. Úgy éreztem, hogy hirtelen beteges és elferdült lett az elmém. Nem ismertem új önmagamra, és csodálkoztam, mi történt azzal az életvidám emberrel, aki voltam. Depresszióm oka egy szakítás volt. Ami viszont a depresszióhoz vezetett, nem annyira a kapcsolat megszakadása által kiváltott reakció volt, hanem a ráébredés, hogy arról az emberről, akiről azt hittük, hogy szeret minket, a legközelebb áll hozzánk, és megígérte, hogy örökké velünk lesz, kiderült, hogy másvalaki, egy fájdalomk iránt közömbös idegen. Ráébredtem, hogy a szerető személy csak illúzió volt. A múlt értelmét veszítette, a jövő megszűnt létezni. Maga a világ veszítette el hitelét. A depresszió állapotában éreztem, hogy gyökeresen megváltozott mások hozzám való viszonyulása. A társadalom nemigen túri a depressziót, és rájöttem, hogy a körülöttem lévőket kétféle meggyőződés hajtja. Az egyik csoport rendbe akart tenni, és vagy azt mondta, hogy szedjem össze magam, vagy azt, hogy forduljak szakemberhez. A másik csoport került, mint a pestisest.

1 Julie Reshe: filozófus és pszichoanalitikus. A sziéberiai Tyumen Egyetemen az Advanced Studies School (SAS) professzora, valamint az Advanced Studies (GCAS) Pszichoanalízis Intézetének igazgatója.

Ugyanakkor sikerült kifejlesztenem egyfajta mélyebb megértést mások valódi szenvedésével kapcsolatban. Tanultam a világ sötét oldaláról, amelyről előtte keveset tudtam. Miközben új ablakot nyitottam az igencsak kellemetlen valóság-ra, nem tudtam többé figyelmen kívül hagyni a szenvedést és a hiedelmeket. Tapasztalatom nem mondható egyedinek, de bizonyos értelemben emelkedett volt, mivel amellet, hogy egy sajnálatos szakítást megelő átlagember vagyok, filozófusnak is mondhatom magam. Filozófusként tudom, hogy ami nyilvánvalónak tűnik, az megszé van attól, hogy mindig úgy is legyen, és ezért szigorú kritikai elemzést igényel. Így aztán tapasztalatom nyomán különösképpen hajlottam arra, hogy kétségbe vonjam a pozitív kedélyállapotok az egészség, illetve a negatív kedélyállapotok és a torzítás közti egyenlőséget. Lehetséges, hogy depresszióm idején olyannak láttam végül a világot, amilyen volt?

Mielőtt így a mélybe zuhantam volna, öszszeszeavart, amikor doktori kutatásom témavezetője, Alenka Zupančič filozófus a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémián felvetette, hogy boldogságra való szokásos törekvésünk elfojtó jellegű ideológia. Vajon mi a csuda lehet téves vagy elfojtani való abbéli vágyunkat illetően, hogy boldogabb helyé tegyük a világot? Mindazonáltal, miután megfigyeltem magam, arra jutottam, hogy egyetértek vele. Nézzünk körbe, és észre fogjuk venni, hogy a boldogság állandó állapotát követeljük meg magunktól és másoktól is. Ez az irányzat, amely túlzott módon hirdeti a boldogságot, együtt jár azzal, hogy megbélyegzi a boldogság ellentétét – a lelki szenvedést, mint például a depressziót, a szorongást, a bánatot és a családottságot. A lelki szenvedést devianciának és problémának nevezzük, olyan torzulásnak, amelyet meg kell szüntetni – kóros elváltozásnak, amely kezelést igényel. A szomorúság hangját betegesnek ítélve cenzúrázzák. Az Amerikai Pszichológiai Társaság úgy határozza meg a depressziót, mint „orvosi értelemben vett, gyakori

és súlyos betegséget, amely negatívan befolyásolja érzelmeinket, gondolkodásmodunkat és viselkedésünket”. Már maga a kifejezés megbélyegzi a szenvedőt, és arra utal, hogy gyógyítani kell. Nehéz megmondani, hogy vajon a terapeuták és az egészségügyi intézmények kényszerítik-e ránk ezt a hozzáállást, vagy ők is az uralkodó kulturális paradigma befolyása alatt állnak. Akárhogy is, a ma alkalmazott terápiák nagy része a negatív kedélyállapotok kiküszöbölésére törekszik.

A negatív gondolatok megtisztítására a legismertebb módszer a kognitív viselkedésterápia (cognitive behavioural therapy, CBT), amelyet eredetileg a depresszió és szorongás kezelésére alakítottak ki. A mentális betegség kognitív modelljén alapszik, amelyet először Aaron Beck amerikai pszichiáter fejlesztett ki az 1960-as évek végén. A feltevés úgy hangzik, hogy a „depresszógén gondolkodásnak” nevezett depressziót negatív típusú gondolatok okozzák. Amikor depressziósok vagyunk, hajlamosak vagyunk magunkat tehetetlennek, kudarcra ítélni, elégtelennek, értéktelennek, hibázathatónak látni, akit mások nem szeretnek és elutasítanak. Ez a negatív világszemlélet olyan kifejezésekkel jellemezhető, mint például az „Értéktelen vagyok és csúnya”, „Senki se tisztel”, „Reménytelen a helyzetem, mert a dolgok sose fognak változni” és „A dolgok csak rosszabbak lehetnek!” Beck azt állítja, hogy az ilyen depressziós állapotban „torzított” és haszontalan gondolkodási mintákat alkalmazunk. A CBT-terapeuták arra vannak képezve, hogy felismerjék és megtöriék a torzított gondolkodást, és így boldogabb végkifejlet felé vezető úton indítsanak el bennünket. Depressziós időszakom alatt, otthagytam barátaim tanácsára elmentem egy CBT-terapeutához. Mint látható, nem gyógyultam meg teljesen, és még mindig tele vagyok depresszógén gondolatokkal. A terápiával kapcsolatos érzéseim változók voltak kezdve attól a vágytól, hogy bízzak magamban és a terapeuta gondoskodásában egészen addig, hogy már maga ez a vágy is dühített. Úgy éreztem, hogy azt mondták nekem, amit hallani akartam, akár csak a vigaszra vágyó gyerekeknek egy szép esti mesével, hogy elmeneküljek a kegyetlen valóság elől, amely körbevett. A depresszógén gondolatok tényleg kellemetlenek, sőt elviselhetetlenek, de ez

nem feltétlenül jelenti azt, hogy torzítva mutatják a valóságot. Mi van akkor, ha ténylegesen ennyire szörnyű a világ, és depressziósan épp az illúziókat veszítjük el, amelyek segítenek bennünket abban, hogy minderről ne vegyünk tudomást?

Mi van akkor, ha épp ellenkezőleg, a pozitív gondolkodás képviseli a valóság elfogult megértését? Mi van akkor, ha depresszióm alatt valami értékeset tanultam, amit nem lettem volna képes kisebb árat fizetve? Mi van akkor, ha ez az illúziók összeomlása volt – a nem valószínűtlen gondolkodás összeomlása – és a valóság egy darabjának a megpillantása, amely ténylegesen okozójává vált a szorongásomnak? Mi van akkor, ha depresszióba süllyedve csakugyan pontosabban érzékeljük a valóságot? Mi van akkor, ha a boldogságszükségletem és a pszichoterápia igénye a depresszió gyógyítására ugyanazon az illúzión nyugszik? S mi van akkor, ha a terápia úgynevezett aranyszabványja maga is pusztán csak vigasztaló áltudomány?

A modern pszichológia a mindennapi gondolkodást nagyrészt elfogultnak tekinti, amely számos torzításon alapul. Ez a felismerés azonban a pozitivitás keretein belül létezik. Röviden, a fősodor a köznapi illúziókat mint egészségeset fogadja magába, amíg azok meg nem szakítják a pozitív áramlást.

A pozitív illúziókról szóló jelenlegi elképzelés először 1980-ban jelent meg egy tanulmányban, amelyet Shelley Taylor, a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetem pszichológus professzora, illetve Jonathan Brown, a Déli Metodista Egyetem pszichológus professzora írt. A pozitív illúziók gyakori kognitív torzítások, amelyek önmagunkról, másokról, helyzetünkről és a bennünket körülvevő világról alkotott, valószínűtlenül előnyös gondolatokon alapszanak. A pozitív illúziók típusai közé tartozik többek között a valószínűtlen optimizmus, az irányítás illúziója és a képzelt felsőbbrendűség, amely arra késztet bennünket, hogy másokhoz viszonyítva túlbecsüljük képességeinket és tulajdonságainkat. Tanulmányok sora igazolja, hogy ezek az illúziók igen elterjedtek. Az emberek körülbelül 70-80 százaléka értékeli magát átlagon felülnek a következő szempontok szinte mindegyike alapján: a tudásbeli képességek, a munkabírás,

elfogulatlanság, párkapcsolati boldogság vagy intelligencia. Ugyanakkor a matematika könyörtelen törvényei szerint ez nagyrészt csak illúzió – magától értetődően nem lehet mindenki átlag feletti.

A mai pozitivisták irányzat gyökerei a vallásos múltban keresendők, amely annak idején életvezetési útmutatással és az üdvösségről szóló elképzeléssel látta el az embereket, miközben biztos képet nyújtott egy boldogan véget érő világról. Szekularizált világunkban a pszichológia tölti be a vallás által hagyott űrt, célt és reményt adva az ember számára. Például a vallásnak a pszichológiával történő helyettesítése keresztény hagyomány sok vonását változatlanul hagyja. A tanácsadó vagy a terapeuta szerepe, és azon igényünk, hogy ellátogassuk hozzájuk, sok hasonlóságot mutat a lelkipásztori gyakorlattal és a gyónás hagyományával. Mind a tanácsadó, mind a lelkipásztor olyan személyiségek, akiknek felhatalmazásuk van arra, hogy megmondják, mi baj van velünk, és hogy miként javíthatunk rajta. A francia filozófus, Michel Foucault (1926–1984) a pszichoterápia eredetét a lelkipásztori tevékenységig vezette vissza, és elgondolása szerint a lelkipásztor eredeti feladata az volt, hogy az egyént a megváltás útjára vezesse.

A kortárs dán tudós, Anders Dræby Sørensen rámutat, hogy a szenvedés és a szorongás kiűzősítését és végül a boldogság felfedezését célzó modern törekvéseink legalább részben azon a vallásos elképzelésen nyugszanak, hogy a világi szenvedéstől megszabadulva az üdvözülés, azaz a mennyi boldogság állapotába jussunk. Szekularizált világunkban ez olyan feladattá válik, amelyet földi életünkben kell véghez vinni. A menny többé már nem a földöntúli birodalomról szól, hanem arról, hogy a jelenben érjük el a boldogság teljes állapotát és a Földet változtassuk mennyországgá.

A vallás és pszichoterápiás megfelelője mellett a filozófia tekinthető még eretnokségnek. Lehet, hogy a legproblematisabb páciens a német filozófus, Schopenhauer (1788–1860) volt, aki azon állítása révén vált ismertté, amely szerint a szenvedés elkerülhetetlen és kulcsfontosságú része az emberi létnek. Schopenhauer azt állította, hogy nincs értelme vagy célja a létezésnek, és az életet céltalan törekvés mozgatja, amelynek soha nem

lesz beteljesülése. Pozitív világnézetünket feje tejére állítja – létezésünk normális alapvető módja nem a boldogság, amelyet időről időre megszakít a szenvedés; ehelyett, maga az élet csontig hatoló szenvedés és végtelen gyász. Soha nem lesz jobb, jelenti ki Schopenhauer: „Ma rossz, holnap pedig még rosszabb lesz...” Schopenhauer leszögezte, hogy a tudatosság tovább rontja az emberi állapotot, mivel a tudatos lények még élesebben tapasztalják meg a fájdalmat, és képesek létezésük abszurditásán elmélkedni. „Azt mondják majd nekem, ... hogy vigasztalan a filozófiám – mert kimondom az igazat; az emberek pedig jobban szeretik, ha arról biztosítják őket, hogy minden, amit az Úr alkotott, jó” – írta *A világ szenvedéséről* című esszéjében (1851)². Akkor menjenek a papokhoz, és hagyják békében a filozófusokat.”

Martin Heidegger német filozófus (1889–1976) sem biztatóbb. A szorongást az emberi lét alapvető módjának nevezi, és különbséget tesz az autentikus és a nem autentikus emberi életformák között. Többnyire nem autentikusan éljük mindennapjainkat, ahol úgy belemertünk a napi feladatokba, bajokba és aggodalmakba, hogy a hétköznapi zaj eltompítja létünk hiábavalóságát és értelmetlenségét. Munkába megyünk, gyereket nevelünk, dolgozunk az emberi kapcsolatainkon, takarítjuk a házat, aludni megyünk, majd megint kezdődik minden előről. Úgy tűnik, hogy értelme van a körülöttünk lévő világnak, sőt gazdag jelentéssel bír. Az autentikus élet azonban csak a szorongás idején tárul fel. Akkor tudatában leszünk önmagunknak és elkezdhetünk szabadon gondolkodni, elvetve a társadalom által ránk erőltetett közös illúziókat. Heidegger számára a szorongás filozófálishoz megfelelő kedélyállapotot jelent.

A norvég gondolkodó, Peter Wessel Zapffe (1899–1990) még tovább vitte a filozófiai peszsimizmust. Az emberi tudat szerinte tragikusan túlfajlett, ami egzisztenciális félelmet eredményez. *Az utolsó Messiás* című esszéjében (1933) Zapffe ezt „biológiai paradoxonnak, utálatosságnak, abszurdnak, katasztrófa jellegű túlzásnak” nevezte. Az emberek kifejlesztettek egy igényt, amelyet nem lehet kielégíteni, mivel a természet maga is értelmetlen; állítása

2 Parerga és Paralipomena I–IV. Kisebb filozófiai írások.

szerint az emberiségnek a túléléséhez el kell nyomnia a tudatosságunk ezt a káros többletét. Ezt „kívánja meg a társadalmi alkalmazkodóképesség és mindaz, amelyet általában egészséges és normális életnek neveznek” Zapffe négy, az emberiség által kifejlesztett általános védekezési mechanizmust nevezett meg:

- **elszigetelés**, beleértve a zavaró és ártalmas gondolatok és érzelmek elnyomását;
- **lehorgonyzás**, magasabb rendű jelentések és eszmék megteremtése. A kollektív lehorgonyzásra az alábbi példákat adja: „Isten, az egyház, az állam, az erkölcs, a sors, az élet törvénye, az emberek, a jövő”. A lehorgonyzás olyan illúziókkal lát el bennünket, amelyek biztosítják a pszichológiai vigaszt. A lehorgonyzás hiányossága az a kétségbeesés, amelyet akkor tapasztalunk, amikor felfedezzük, hogy ez a mechanizmusunk illúzió;
- **elterelés**, gondolataink és energiánk összpontosítása egy bizonyos eszmére vagy feladatra, hogy megakadályozzuk az elmét az önreflexióban; és
- **szublimálás**, egyfajta védekezési mechanizmus, amelyben a negatív késztetések pozitívabb cselekedetökké alakulnak. Például, elhatároljuk magunkat létezésünk tragédiájától, és tudatosságunkat filozófiává, irodalommal és művészetté alakítjuk.

A pszichoanalízis atyja, Sigmund Freud (1856–1939) – a filozófusokhoz hasonlóan – a vallás ellen volt, és annak fő célját abban látta, hogy kielégítse gyerekes érzelmi igényeinket. „Az ideg-betegek söpredék társaság, csak arra jók, hogy anyagilag támogassanak bennünket, és lehetővé tegyék számunkra, hogy tanuljunk eseteinkből: a pszichoanalízis, mint terápia lehet, hogy semmit nem ér” – jelentette ki állítólag kollégájának, Ferenczi Sándornak. Freud nem volt túl optimista a pszichoterápiás kezelés kimenetelét illetően, és vonakodott attól, hogy eredményként boldogságot ígérjen. A *Tanulmányok a hisztériáról* (1895) című művében azt ígérte, hogy a pszichoanalízis a hisztérikus nyomorúságot „hétköznapi boldogtalansággá” változtathatja. Freud számára az volt a cél, hogy segítse a betegeket abban, hogy elfogadják az életet jelentő poklot, és hogy elgondolkodjanak rajta.

Annak ellenére, hogy a pszichológia-elmélet a pozitivitás felé fordul, van egy ága, amely arra a pesszimista filozófiai hagyományra összpontosít, amelynek maga Freud is híve volt. „Depresszív realizmusként” vált ismertté, és eredetileg Lauren Alloy és Lyn Yvonne Abramson amerikai pszichológusok vetették fel *Sadder but Wiser?* (*Szomorúbb, de bölcsőbb?*, 1979) című munkájukban. A szerzők azt tartották, hogy a valóság mindig átláthatóbb egy lehangolt személy szemével nézve. Alloy, a pennsylvaniai Temple Egyetem és az Abramson, a Wisconsin-Madison Egyetem munkatársa az irányítás illúziójának mérésével tesztelték a hipotézist. Miután elbeszélgettek az egyetemistákkal, depressziós és nem depressziós csoportokba osztották őket. Minden hallgató választhatott, hogy vagy megnyom egy gombot, vagy nem, majd a két eredmény valamelyikét kapta: zöld fény villant fel, illetve nem villant fel. A kísérleti beállítások lehetővé tették a hallgatók számára, hogy különböző fokon irányítsák a gombokat, 0-tól 100 százalékig. Miután befejezték a teszteket, megkérték őket, hogy elemezzék az irányítás mértékét, amelyet válaszaik gyakoroltak a kimenetelre – azaz, hogy hányszor villant fel a zöld fény cselekedeteik eredményeként. Kiderült, hogy a szomorúbb, de bölcsőbb egyetemisták pontosabban ítélték meg az irányítás mértékét. Alloy és Abramson arra következtettek, hogy a depressziós diákok kevésbé voltak hajlamosak az irányítás illúziójára, és ennek következtében nagyobb realitásérzékelt mutattak. Ezzel szemben a nem depressziós egyetemisták, túlbecsülték irányításuk mértékét, és ezért önámítással akarták növelni önbecsülésüket.

A „depresszív realizmus” hipotézis továbbra is ellentmondásos, mivel megkérdőjelezi a CBT elveit, amelyek szerint a depressziós egyén gondolkodását jobban jellemzi az elfogultság, és ezért meg kell gyógyítani annak érdekében, hogy realisztikusabban lásson. Későbbi tanulmányok azonban megerősítették az elképzelést. Például Joseph Forgas ausztrál szociálpszichológus és munkatársai kimutatták, hogy a szomorúság erősíti a kritikus gondolkodást: segít az embereknek leküzdeni az elfogultságot az ítékezés során, javítja a figyelmet, növeli a kitartást, és általában elősegít egy kétkedőbb, részletesebb és figyelmesebb gondolkodási

stílust. Másrészt a pozitív kedélyállapotok kevésbé igényes és módszeres gondolkozási stílushoz vezethetnek. A boldog emberek hajlamosabbak a sztereotípiás gondolkodásra és egyszerű köz-helyekre támaszkodnak. Esetükben valószínűbb, hogy „együtt haladnak az árral”, és jellemző rájuk, hogy elfogultságuk miatt többször ítélnék meg tévesen társadalmi helyzeteket.

Más kutatók a depresszió evolúciós előnyeit vizsgálták. Például Paul Andrews a Virginia Nemzetközösségi Egyetem és J. Anderson Thomson a Virginiai Egyetem oktatója azt az uralkodó orvosi nézetet támadják, amely szerint a depresszió rendellenesség és biológiai működésképtelenség, és azt állítják, hogy inkább kifejlődött adaptációról van szó. A depresszió evolúciós szerepe, hogy kifejlesztette az analitikus gondolkodási mechanizmusokat, és hogy segített az összetett mentális problémák megoldásában. A depressziós rágódás segít bennünket a koncentrációban és azoknak a problémáknak a megoldásában, amelyeken tépelődünk.

Hasonlóan a lázhoz, amely ijesztő lehet abban a pillanatban, de nem eredendően rossz, a depresszió csökkenti a funkcionális jólétet, károsítva az élet számos területét, mint például a munkát, a társas kapcsolatokat és a szexuális életet. Ugyanakkor bármennyire kellemetlen is a láz, nem helytelen biológiai működés következménye, hanem inkább fontos fertőzéslekedő mechanizmus. A láz okozta károsodások azoknak a szervezetben zajló kompromisszumoknak az adaptív eredményei, amelyek szükségesek a fertőzés leküzdéséhez. Hasonlóan, a depressziós rágódás is egy problémamegoldó mechanizmus, amely felhívja a figyelmet bizonyos problémákra, és elősegíti elemzésüket. Alice Holzhay-Kunz, egy kortárs, egzisztencialista irányultságú svájci pszichoanalitikus, *Daseinsanalysis* ('*Jelenlétanalízis*', 2008) című könyvében Heidegger autentikus és nem autentikus létforma közti megkülönböztetéséhez fordul. Azt állítja, hogy a mentális szenvedés a létezés valóságával való kiábrándító összeütközést jelent. Ebben az értelemben a depresszió nem annyira rendellenesség, mint inkább az emberi létezés semmiségének kiábrándító robbanása. Ebben az összefüggésben aligha lenne

kóros egy vidámabb formája a „nem autentikus életnek”, mivel az ellensúlyozza a kínzó egzisztenciális tudatosságot a mindennapi feladatokkal és a közönségességbe feledkezéssel.

Bár a szakítást követő depresszió nem érte el az egzisztenciális félelem szintjét, életem legerőteljesebb szemléletmódosító tapasztalata volt. Lényem legbelsejéig visszafordíthatatlanul megváltoztatott és megsebzett, és mostanában általában szomorúbb és visszavonultabb vagyok, mint szoktam lenni. Mégis, mi van akkor, ha ez a fizetség illúzióink elvesztéséért és azért, hogy végtelenül többet tanuljunk magáról a valóságról? Lassan talán kezdünk odajutni. Némely tanulmány azt sejteti, hogy az egzisztenciális szenvedés és a mentális szorongás napjainkban világszerte nő, különösen a modern nyugati kultúrában. Lehetséges, hogy épp azért üldözzük a boldogságot, mert már többé nem elérhető? Az az ördögi kör, amelyben találjuk magunkat – a boldogság folyamatos hajszolása és elérésének lehetetlensége –, csak még inkább megsebez bennünket. Talán az lesz belőle a kiút, ha ténylegesen elfogadjuk tudatosságunk megemelkedett szintjét. A melankólia mélyén úgy érezzük, hogy a boldogság felszínes állapotai többnyire nem vezetnek az életben maradáshoz. A mentális egészség, a pozitív pszichológia és az uralkodó terápiás módszerek, például a CBT mind azt követelik, hogy hallgassunk, és halálunk pillanatáig adjuk meg magunkat illúzióinknak.

Végezetül Hozzád szólok, kedves Olvasóm. Rájöttem, hogy miközben olvastad ezt az esszét, biztosan meg kellett tapasztalnod „igen, de...” reakciót. („Igen, szörnyű az élet, de annyi jó dolog is van.”). Ez a „de” automatikus válasz a negatív, rémisztő felismerésekre. Ha egyszer ki vagyunk téve ezeknek az erőknak, beindulnak pozitív védelmi mechanizmusaink. Engem is magával ragadott ez a gondolat, miközben ezt az esszét írtam (ahogy életem folyamán már igen sokszor). E nélkül a védekezés nélkül, teljes reménytelenségünk miatt valószínűleg már mindannyian öngyilkosok lettünk volna.

Szerény kis javaslatom az lenne, hogy a kiábrándulást és a pozitivitástól való menekülést úgy vizsgáljuk, mint az élet megtapasztalásának új területét, remélhetőleg mielőtt

még bekövetkezne az öngyilkossági reakció. Legközelebb, mielőtt ivásra adnád a fejed, szeretneidhez, barátokhoz, pszichoterapeutákhoz vagy a sok egyéb életigenlő gyakorlat közül bármelyikhez fordulnál, ne feledd, hogy szinte minden konstrukció, amelyben jelentést próbálunk találni – a munkától a sportig és a szívünk Jézusnak történő megnyitására – eredendően megtévesztő. Az élettől illúziók révén való menekülés alternatívája, ha felfedezünk egy illúziómentes helyet, a lehető leghosszabb időre, hogy még inkább képessé váljunk egy csalódásokat tartogató, tényleges élet valóságának elviselésére. Ha ez sikerül, megszabadulunk hamis pozitivitásunktól és láncainktól. A végén természetesen az is előfordulhat, hogy nem tudunk megszabadulni sem a szenvedéstől, sem pedig az illúzióktól. Az élet maga a pokol, és úgy néz ki, hogy mennyország se igen vár ránk befejezésül. Ez önmagában elvezethet a szabaduláshoz, hiszen, elvégre, nincs vesztenivalónk.

(AEON Magazine)

Maha Yahya

A Közel-Kelet elvesztegetett évtizedei Fejlődés, másként gondolkodás és az arab világ jövője

A szeptember 11-ei terrortámadások óta szinte állandó nemzetközi aggodalomra ad okot az arab világ viszonylagos gazdasági, társadalmi és politikai elmaradottsága. Az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) egy 2002-es nagyszabású jelentésében azt a következtetést vonta le, hogy az arab országok jóval a legtöbb ország mögött kullognak az olyan fejlődési mutatók tekintetében, mint a politikai szabadság, a tudományos fejlődés és a nők jogai. Bush elnök idején ez az elemzés segítette az ún. „szabadság-agenda” ösztönzésében, amely a Közel-Kelet demokratizálását célozta – akár erőszak árán is – hogy felszámolják az elmaradottságot és a tekintélyelvűséget, amelyek a terrorizmus kiváltó okai egyes washingtoni

tisztviselők szerint. Bush utódja, Obama, kritikával illetve a szabadság-agenda egyik sarokkövét – az USA 2003-as iraki invázióját – de egyetértett Bush megállapításával. Obama első nagy külpolitikai beszédében, amelyet elnökként mondott Kairóban 2009-ben, arra hívta fel a közel-keleti kormányokat, hogy tegyenek lépéseket a demokrácia, a vallásszabadság, a nemek közti egyenlőség, továbbá a „gazdasági fejlődés és lehetőségek terén.” Szavaiban ott rejtőzött a Közel-Kelet nyugati megfigyelőinek széles körében elterjedt nézet: az arab világ rendellenes működése olyan társadalmi-gazdasági berendezkedés terméke, amely megghiúsítja az emberi lehetőségeket, előmozdítja az egyenlőtlenséget, és egy szűk elitnek kedvez a lakosság szélesebb rétegeinek kárára. Ennek az évszázadnak az első évtizedében lassú volt a fejlődés. Ugyanakkor a felszín alatt nőtt az elégedetlenség. Ez hágott tetőfokára a 2010–2011-es tiltakozásokban, közismert néven az arab tavasz során. Az olyan különböző országokban, mint Egyiptom, Líbia, Szíria és Tunézia, egyszerű állampolgárok mentek ki az utcára, hogy felelősségre vonják önkényuralmi vezetőiket, és hogy méltóságot, egyenlőséget és társadalmi igazságosságot követeljenek. Egy pillanatra úgy tűnt, mintha a változás szele végre elérte volna a Közel-Keletet.

Ugyanakkor az arab tavaszt követően megállt a fejlődés. Bár néhány országban, mint például Tunéziában képesek voltak a demokratikus rendszer megszilárdítására, a térség nagy részén az önkényuralmi vezetők sikeres ellentámadásba lendültek. Egyiptomban a katonaság 2013-ban államcsínyt hajtott végre, hogy lemondassa a demokratikusan megválasztott kormányt, Líbiában és Szíriában a diktátorok erőszakkal válaszoltak a békés tüntetésekre, amelyek kegyetlen polgárháborúba csaptak át, majd ez utóbbiak pedig nemzetközi távháborúkká alakultak. Még az erőszakcselekményektől megkímélt országokban is elfojtották a zsarnokok az elégedetlenséget és erőforrásaikat saját népük elnyomására és a demokratikus átalakulás aláaknázására használták fel szerte a Közel-Keleten. Eközben vagy leállt, vagy visszajára fordult a haladás azok szerint az emberi fejlődési mutatók szerint, amelyet mind a nemzetközi

szakértők, mind az Egyesült Államok döntéshozói előnyben részesítettek. Ma, közel tíz évvel később, a közel-keleti helyzet még rosszabbnak néz ki, mint az arab tavasz előtt volt. A politikai elnyomás féktelenebb lett. A gazdasági növekedés lassú és egyenetlen. Virágzik a korrupció. A nemek egyenlősége pedig inkább vágyalom, mint valóság.

Mégis megváltozott valami alapvető dolog. Az arab kormányok hagyományosan a politológusok által „tekintélyelvű alkunak” nevezett jelenségen nyugszanak, amelyben az állam álláshelyeket, biztonságot és szolgáltatásokat nyújt a politikai hűségért cserébe. Ez az alku azon a feltételezésen alapszik, hogy az egyszerű emberek passzívak maradnak. De ma többé már nem érvényes ez a feltételezés. Az állampolgárok többé már nem félnek kormányaiktól. Ma az egyszerű emberek szerte a Közel-Keleten minden eddiginél jobban elkötelezettek politikailag, és hajlandók hangot adni elégedetlenségüknek. Továbbá – mint a tömeges tiltakozási mozgalmak 2019-ben Algériában és Szudánban megmutatták – az utcára is készek kimenni, hogy jobb jövőt követeljenek, akár az elnyomással szemben is. Lehet, hogy az arab tavasz nem hozta el a sokak által remélt közvetlen reformokat, de hosszú távon valami sokkal fontosabbat valósított meg: felébresztette az arab világ politikai energiáit, és mozgásba hozta az arab újjáéledés hosszú folyamatát.

A tavasz előtt

A huszadik század második fele során Washington alapvetően pragmatikusan és cinikusan viszonyult az arab fejlődéshez. Bár az Egyesült Államok szívesen látta a Közel-Kelet gazdasági növekedését, azt hitte, hogy a térséget barátságos önkényurak irányítják a legjobban, például Muhammad Anvar asz-Szádát Egyiptomban és Mohammad Reza Pahlavi Iránban, akik képesek voltak biztosítani a politikai stabilitást és megvédeni a nyugati érdekeket. Ez a hozzáállás megváltozott szeptember 11-e után. Nemzetközi szakértőknek, mint például az UNDP szakembereinek munkájára támaszkodva arra következtettek a döntéshozók, hogy a Közel-Keletből áradó szélsőséges részben az arab világ gyászos fejlettségi eredményeinek mellékterméke: gondoljunk elnyomó

kormányaikra, berögződött egyenlőtlenségeikre és stagnáló, állami irányítás alatt levő gazdaságaira, amelyek megtagadták a lehetőségeket az egyszerű arab polgároktól. A Bush-kormányzat a térségben folytatott háborúinak igazolásaként harangozta be a Közel-Kelet demokratizálását és a polgárok emberi lehetőségeinek felszabadítását. Afganisztán 2001-es és Irak 2003-as lerohanása után az Egyesült Államok úgy indította el mindkét ország rákövetkező megszállását, mint a demokrácia kiépítésének kiterjesztett gyakorlatát. Bush bejelentette a Közel-Kelet számára a tágabb „szabadság-agendát”, programokat hozott létre, mint például a „Közel-keleti szabadkereskedelmi övezet” kezdeményezést a szabadpiac és a polgári társadalom fejlődésének elősegítésére. A szabadság-agenda nem a tervek szerint alakult. Miután az Egyesült Államok 2003-ban elmozdította Szaddam Husszein iraki diktátort, Irak egy évtizedes polgárháborúba süllyedt, amely egyesítette az Amerika-ellenes lázadást egy távvezérelt helyi háborúval. Ez sok olyan kulcsfontosságú fejlődési mutató hanyatlásához vezetett, amelyet az ENSZ Fejlesztési Programja az iraki problémák forrásaként azonosított. A Közel-Kelet nehézségei azonban sokkal mélyrehatóbbak voltak, mint ez a nagy horderejű összeomlás. Évszázadunk első évtizede folyamán a térség kormányainak régóta alapot adó önkényuralmi alku felbomlott. Ebben az időszakban a térségben három fontos irányzat vált meghatározóvá: jólét nélküli növekedés, méltóság nélküli életek és szabadság nélküli liberalizáció.

Gazdasági fronton sok arab ország – a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) hasonló szervezetek szakembereitől felbátorítva – elkezdte privatizálni állami tulajdonban lévő cégeit, liberalizálni kereskedelempolitikáját, és felhagyott az árszabályozással, hogy serkentsék a növekedést és csökkentsék az államra nehezedő költségvetési nyomást. Egyiptomban például, az állami alkalmazásban lévők aránya az 1998-ban mért 32 százalékról 26 százalékra csökkent 2006-ban.

Bár ezek az intézkedések jártak némi növekedéssel, mégsem eredményezték azt a fajta „leszivárgó gazdaságot”, amit tervezői ígértek. Ehelyett jó kapcsolatokkal rendelkező

bennfentesek ragadták meg e reformok összes előnyét. Tunéziában 220, Zine el-Abidine Ben Ali elnök családjához kapcsolódó cég tette zsebre az összes nettó magánszektorbeli nyereség csaknem 21 százalékát 2000 és 2010 között – erre a tényre csak akkor derült fény, amikor a cégeket elkobozták a 2010 végén kitört forradalom után. Az államhoz kötődő cégeknek szintén sikerült 1,2 milliárd dollár importvámot elcsalniuk 2002 és 2009 között. Hasonlóan mentek a dolgok Egyiptomban és Libanonban, ahol bennfentes cégek üthettek nyélbe jövedelmező szerződéseket lakás- és építési projektekre, valamint kaptak állami engedélyeket a kulcsfontosságú ágazatokba – például az olajba, a földgázba és bankokba – történő befektetéshez.

A gazdaságokat liberalizáló törekvés részeként az arab államok véget vetettek a foglalkoztatási garanciáknak és visszavettek a közszolgáltatások, az oktatás és az egészségügyi ellátás biztosításából. Ez az életszínvonal csökkenéséhez vezetett a térség középosztályának túlnyomó részében, amely főként az állami és a biztonsági szektorban dolgozókat jelentette, és amely hagyományosan a fennálló erőviszonyok leghűbb védelmezője volt. 2010-re az arab világban 40,3 millió ember volt kitéve – az UNDP és az Oxfordi szegénységi és emberi fejlettségi kezdeményezés (OPHI) által meghatározott – többdimenziós szegénység veszélyének vagy volt elszenvedője. 2000 és 2009 között az egész térségben csökkent az általános életszínvonal, hasonlóan az egészség és az oktatás színvonalához. Egyiptomban az országos szegénységi küszöb alatt élők száma a 2000-es 16,7 százalékról 22,0 százalékra emelkedett 2008-ra; Jemenben a szegénységi ráta 2005-ös 34,8 százalékról 42,8 százalékra nőtt 2009-ben.

Számos egymással összefüggő fejlődési probléma eredt abból, hogy visszavonták a közszféra foglalkoztatási garanciáit, és hogy csökkentették a közszolgáltatások választékát és minőségét. Bár mindenütt általában növekedett az írni-olvasni tudók és az iskolába járók száma, az oktatás nem járt együtt lehetőségekkel. 1998 és 2008 között az állástalan közel-keleti fiatalok száma 25 százalékkal nőtt, amely

növekedés főként az iskolázottabbakat érintette. 2010-re minden negyedik fiatal munkanélküli volt a térségben – a legnagyobb arányban a világon. A foglalkoztatási nehézségek szükségossége férfiak és nők millióit kényszerítette arra, hogy a szürkegazdaság felé forduljanak, ahol a dolgozók jellemzően keveset keresnek, bizonytalan a jövedelmük és híján vannak az alapvető szociális védelemnek, például az egészségbiztosításnak és a nyugdíjnak. 2009-ben Algériában, Egyiptomban, Marokkóban és Tunéziában a nem mezőgazdasági dolgozók legalább 40 százalékát a szürkegazdaságban alkalmazták; Szíriában ez az arány 20 százalék volt. Ugyanakkor a Közel-Kelet legnagyobb része számára a liberálisabb gazdaság nem eredményezett liberálisabb politikai szférát. A kormány gyorsan eltaposta a szerény tiltakozó mozgalmakat Egyiptomban és Szíriában. A polgári kezdeményezéseket elfojtották, míg ösztönözték az iszlám jótékonyági szervezetek és más vallási szervezetek működését, főként a szociális és a szükséghelyzetben való segítségnyújtás, a szegénység enyhítése és a mikrofinanszírozási programok terén. Ezeknek az államoknak a vezetői számára a gazdasági liberalizáció nem a szabadpiacok és szabad elmék ösztönzését szolgálta; ehelyett úgy tekintették, mint egyfajta eszközt, amellyel megőrizték a rezsim elitjének összetartását és kötelekeit. Amikor az állami erőforrások megcsappantak, a magánosítás lett a stratégia a már hatalmon lévők anyagi eszközökkel való ellátására. Ez a kibontakozás állt az arab tavasz hátterében. 2010 decemberében egy tunéziai árus tiltakozásul felgyújtotta magát, mivel egy helyi hivatalnok igazságtalanul bánt vele. Tette tiltakozások özönét indította el. A rákövetkező hónapokban szerte a térségben – Algériában, Bahreinben, Egyiptomban, Irakban, Jordániában, Kuvaitban, Libanonban, Líbiában, Mauritániában, Marokkóban, Ománban, Szudánban, Szíriában, Tunéziában, Jemenben és a palesztin területeken – az utcára vonultak az emberek, hogy igazságosságot, egyenlőséget és az országaikat elnyomó politikai rezsimek megszüntetését követeljék.

Az egész dejá vu újból megtörténhet

Az arab tavaszt kiváltó gazdasági és politikai körülmények csak rosszabbodtak az utóbbi években. Tunézia kivételével, ahol az ellenzéknek sikerült egy jelenleg is megmaradó demokratikus politikai rendszert megteremtenie, a Közel-Keleten 2011 óta sok országban visszaállították az önkényuralmi berendezkedést. 2013-ban Egyiptomban a katonaság megdöntötte az ország első demokratikusan megválasztott kormányát, és diktatúrára cserélte, élén Abdel Fatah asz-Szizsi elnökkel. Szizsi vasököllel kormányozza az országot, amióta átvette a hatalmat: 2013 és 2018 között a biztonsági erők több mint 1500 egyiptomit tüntettek el. 2019 júliusában pedig az ország parlamentje jóváhagyott egy drákói törvényt, amely a civil szervezetek befolyását korlátozza működési körük és mozgásszabadságuk szűkítésével. Az önkényuralmi rendszer visszaállításának legtisztább példáját Szíriában látni. 2011-ben tömeges tiltakozások zajlottak Bassár el-Aszad elnök diktatórikus rendszere ellen. Aszad azonban ahelyett, hogy leköszönt volna vagy eleget tett volna a köz reformigényeinek, csapataival tüzet nyitított a békés tüntetőkre, véres polgárháborút indítva el, amelyben több mint félmillió ember pusztult el, és további milliókat kényszerített otthonaik elhagyására. Ma a valamikor bizonytalan lábakon álló Aszad-rezsim az ellenzék utolsó maradványait söpri el, és újra kézbe veszi az irányítást. Politikai foglyok ezrei tűntek el vagy senyvednek a rendszer tömlőceiben, a kormány pedig közel 5,6 millió menekült és 6,2 millió országon belül lakhelyét elhagyni kényszerülő ember hazatérése elé gördít akadályokat.

Eközben a szaúdi és az Egyesült Arab Emírségek rezsimjei – amelyeket otthon bírálhatnak jemeni állóháborújuk miatt – bloggereket, emberi jogi aktivistákat, újságírókat és jogászokat börtönöznek be a kormány interneten való kritizálása miatt. A másként gondolkodással szembeni növekvő türelmetlenség talán leghírhedtebb példájaként Dzsamál Hasogdzsi újságíró szaúdi ügynökök gyilkolták meg Szaúd-Arábia isztambuli nagykövetségén 2018 októberében. Libanonban, amelyet a térségben

a szabadság iskolapéldájaként tartanak számon, a kormány elkezdte korlátozni a szólásszabadságot. 2018-ban 38 ember ellen indult eljárás online posztolásért, amely a 2017-es szám négyeszerese. Ezeknek a posztoknak a legtöbbször a politikusokat, az elnököt vagy az ország biztonsági szerveit bírálta. A Freedom House³ szerint 2012 és 2017 között a sajtószabadság csökkenése volt megfigyelhető a Közel-Kelet 21 országa közül 18-ban. Ezt a térségre jellemző visszafejlődést ragadja meg az Economist Intelligence Unit (EIU) demokráciamutatója, amely azt jelzi, hogy a Közel-Kelet és Észak-Afrika együttesen továbbra is a világ legalacsonyabban teljesítő részét teszik ki a demokrácia valamennyi mércéje: polgári szabadságjogok, a választási folyamat és a pluralizmus, a kormány működése, a politikai kultúra és a politikai részvétel tekintetében.

Ahogy sérültek a politikai szabadságjogok, ugyanez történt az utóbbi néhány évtized fejlődési eredményeivel is. Egy a multidimenziós szegénységről az UNDP és az OPHI által készített 2018-as globális jelentés megállapította, hogy az arab államok népességének közel egyötöde, azaz 65 millió ember élt a Világbank meghatározása szerinti extrém szegénységben, amelyben az emberek kevesebbet keresnek napi 1,9 dollárnál. További egyharmaduk vagy „szegény” volt, vagy „veszélyeztetett”. Valójában az arab térség volt az egyetlen a világon, ahol 2013 és 2015 között – a ráta körülbelül 4 százalékról 6,7 százalékra emelkedésével – az extrém szegénység növekedése volt tapasztalható. Egyiptomban a legfrissebb adatok azt mutatják, hogy a szegénységi ráta a 2015-ben mért 28 százalékról mára 33 százalékra emelkedett, főként a megszorító intézkedéseknek és az egyiptomi font 2016-os leértékelésének köszönhetően. 2016-ban a Közel-Keleten és Észak-Afrikában több mint 15 millió gyerek nem járt iskolába, ami visszaesést jelent a 2007-es szinthez képest. Amikor a nemek és a gazdagság szerinti egyenlőtlenségeket

3 Amerikai központi civil szervezet, amely a demokrácia, a politikai és emberi szabadságjogok helyzetének kutatásával foglalkozik.

nézzük, még lehangolóbbnak tűnnek a térségben uralkodó állapotok. A Palesztin Autonóm Területekkel együtt 11 közel-keleti ország – Algéria, Egyiptom, Irán, Irak, Jordánia, Libanon, Marokkó, Szaúd-Arábia, Szíria, Tunézia és Jemen – tartozik a legrosszabbul teljesítő kategóriába az ENSZ nemek szerinti fejlődési mutatói (GDI) alapján, amely egy adott országban a férfi és női lakosság pontszámának különbségét méri az ENSZ emberi fejlettségi indexe (HDI), a fejlettségi statisztikák egy összetett értékelése alapján. A legnagyobb hanyatlás olyan országokban volt, mint Szíria és Jemen, ahol háborús konfliktusok zajlottak az elmúlt évtized folyamán. 2012 és 2017 között Szíria 27. helyre szorult hátrébb a HDI listáján; Jemen 20. helyre. Jelenleg a szíriaiak közel 85, és a jemeniek 80 százaléka él szegénységben. 2018 folyamán 10,5 millió szíriai és 20 millió jemeni szenvedett alultápláltságtól.

Ez a kulcsfontosságú mutatók szempontjából mért pangás vagy visszaesés lassú gazdasági növekedéssel párosul. Az Economist Intelligence Unit szerint a 2014 és 2016 közötti olajárcsökkenést követően egyfolytában csökken a közel-keleti és észak-afrikai gazdasági növekedés. A régió 2015 és 2016 között átlagosan 3,6 százalékos növekedést mutatott, de ez a szám 2017-ben 1,6 százalékra, 2018-ban pedig 1,3 százalékra esett vissza. Ez a stagnáló növekedés megterhelte a kormányok költségvetését. Libanon államadósága jelenleg a GDP több mint 153 százalékaival egyenlő, ami a harmadik legmagasabb a világon. Még a gazdag erőforrásokkal rendelkező országok, mint Szaúd-Arábia is nehézségekkel küzdenek. A királyság tervei szerint úgy szeretné feltölteni az államkincstárt és finanszírozni a növekvő költségvetési hiányt, hogy több mint 31 milliárd dollárt bocsát ki adósságban 2019-ben. Ugyancsak 2019-ben a Moody's Investors pedig nagy hozammal kecsegtetőnek, de kockázatosnak (junk bond) sorolta vissza Omán hitelminősítését, az alacsony olajárakra és az ország magasba szökő költségvetési hiányára hivatkozva.

A térség kormányai a vállalkozói szellem szükségességét hangsúlyozzák a magánszektorban a halmozódó gazdasági gondok láttán. Az Egyesült Arab Emírségek a startupok – innovatív mikrovállalkozások – célpontjává változtatta magát, és jelenleg olyan sikersztorikkal dicsekedhet, mint a Careem telekocsi-applikáció, a Souq online kereskedelmi platform és a Property Finder (‘Ingatlankereső’) ingatlanplatform. Egyiptom szintén egyre fontosabb regionális központnak számít. Egy a MAGNiTT – közel-keleti startupok egyik online közösségi platformja – által készített jelentés szerint 2018-ban Egyiptom gyarapodott a térségben a leggyorsabban az „ügyletek száma alapján”. A kormányok pedig Bahreintől Libanonig és Szaúd-Arábiáig a magánszektorbeli beruházást támogató kezdeményezésekkel állnak elő, mint például a Riyadh Vision 2030 digitális platform. A magánszektorban ez a szerény kiterjesztése azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy jó állásokat biztosítson a polgárok számára. Az arab államokban továbbra is magas a munkanélküliség – 2018-ban átlagosan 7,3 százalékot ért el; ha nem számítjuk bele az olajban gazdag államokat, Bahreint, Kuvaitot, Ománt, Katart, Szaúd-Arábiát és az Egyesült Arab Emírségeket, akkor 10,8 százalék volt. A külföldi közvetlen befektetések száma továbbra is alacsony maradt; 2018-ban a Nemzetközi Valutaalap szerint ez mindössze 2,4 százalékát jelentette a világ összes külföldi közvetlen befektetésének.

Ezek után nem tűnik meglepetésnek, hogy az arab polgárok kormányaikba vetett bizalma összeomlóban van. A Princetoni Egyetemmel együttműködő „Arab Barometer” statisztikai kutatóintézet felmérései, amelyek hat arab ország (Algéria, Egyiptom, Jordánia, Libanon, Marokkó és Tunézia) és a Palesztin Autonóm Területek országos reprezentatív mintáin alapszanak, azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedben csökkent a közbizalom a kormányban. 2016-ban a válaszadók több mint 60 százaléka mondta, hogy „bizonyos mértékig” bíznak a kormányban vagy hogy „egyáltalán nem bíznak benne”, összevetve a 2011-es mindössze 47 százalékkal. Másrészt a válaszadók 60 százaléka

2016-ban azt mondta, hogy „nagyértékben bíznak” a katonaságban, ami több a 2011-es 49 százalékhöz képest. Egy 2018-as Zogby véleménykutatás szerint a megkérdezettek többsége Egyiptomban, Irakban és Tunéziában azt válaszolta, hogy rosszabb helyzetben vannak, mint öt évvel korábban. 2019-ben pedig a BBC tíz arab országot érintő felmérése azt derítette ki, hogy a 18 és 29 év közötti válaszadók többsége szeretne kivándorolni. Emberek ezrei lettek besorozva a térségben dúló háborúk miatt.

Hatalmat az embereknek

Számos tekintetben elmondható tehát, hogy a Közel-Kelet rosszabb képet fest sok fejlettségi mutató szempontjából, mint egy évtizeddel ezelőtt. Mégis van egy alapvető különbség. Bár az arab tavasz tiltakozásai nem vezettek a sokak által remélt reformokhoz, sikerült a politikai tevékenység és a másként gondolkodás egy olyan kultúráját megteremteni az arab emberek, főként a fiatalabbak között, hogy ez mindmáig fennmaradt. A kormányok többé már nem ringathatják magukat abban a hitben, hogy polgárait passzívak maradnak. Csak 2018-ban tiltakozó mozgalmak voltak Irakban, Libanonban, Marokkóban, Szudánban és Tunéziában. 2019 folyamán Algériában és Szudánban tiltakozók lemondásra kényszerítették országuk vezetőit, Abd el-Aziz Buteflikát, illetve Omar el-Basírt. A tiltakozók mindkét országban ügyeltek arra, hogy békések maradjanak – még a kormány kegyetlen válaszlépései ellenére is – ugyanakkor valódi demokratikus reformokat követeltek, nem pedig a katonai kormányzás új formáját. Továbbá úgy tűnik, hogy a tiltakozók mindkét országban tanultak az Egyiptomban és Szíriában kudarcba fulladt demokratikus átmenetből. Szudánban a tiltakozók továbbra is békés politikai átmenetet és elszámoltatható kormányt szorgalmaztak, még a 2019. júniusi megszárlás után is, amely legalább száz halottat és tucatnyi sebesültet hagyott maga után. 2019. augusztus 17-én a szudáni katonaság és az ellenzék egyezséget kötött egy hároméves átmeneti szakaszt illetően, amely alatt polgári lakosok és a katonaság fogja váltani egymást a hatalomban. Algériában a

gyengélkedő Buteflika tavaly áprilisi lemondása ellenére a polgárok nem hagytak fel azon követelésükkel, hogy távozzanak a régi gárda kulcsfigurái. Buteflika belső körének néhány tagja lemondott vagy letartóztatták őket, decemberre pedig választásokat jelentettek be. Sok tiltakozó szkeptikus a választásokkal kapcsolatban, amelyeket a katonaság próbálkozásának tekintenek egy befolyásolható elnök hatalomra juttatására. Ugyanakkor azt is megmutatták már, hogy nem engedik belekényszeríteni magukat a régi rezsim módosított változatának elfogadásába. Ez az új tiltakozási kultúra jelenik meg Szíriában is, ahol polgári tiltakozási hullám zajlott a lázadók – jelenleg az Asszad-rezsim ellenőrzése alatt álló – korábbi erődítményeiben. Például, 2019-ben a délen fekvő Dara városában, amely a 2011-es Asszad-ellenes tiltakozások kiindulópontja, szíriaiak százai vonultak az utcára, hogy felemeljék szavukat az ellen, hogy a kormány szobrot állítson Asszad apjának, a hosszú ideig diktátorkodó Háfesz al-Asszadnak. Lehet, hogy a rezsim megnyerte a polgárháborút, de ezek a tüntetések azt sejtetik, hogy nem lesz könnyű hatalmát helyreállítania.

A Közel-Kelet ma szabályos vihar él át: miközben romlanak a társadalmi és gazdasági körülmények, és a kormányok foggal-körömmel ragaszkodnak azokhoz az elnyomó intézkedésekhez, amelyek az arab tavasz kiváltói voltak, egy új nemzedék kerül előtérbe. Ennek az új arab nemzedéknek az ifjú tagjai hozzá vannak szokva ahhoz, hogy hangot adjanak elégedetlenségüknek. Látták a 2010–11-es lázadások ígéreteit és kudarcait, és ellenállást mutatnak, ha vezetőik manipulálni akarják őket. Továbbá, ezeknek a vezetőknek nincs többé eszközük a lakosság megvásárlására. Amit ma 2011 óta visszaesésnek tekintünk a térségben, lehetséges, hogy a jövőben az arab újjáéledés sokkal hosszabb folyamatának kezdeti szakaszaként látják majd. Ehhez az újjáéledéshez valószínűleg nehéz, fájdalommal kikövezett út fog vezetni. Az arab népesség egy dologról azonban meg van győződve: a jelenlegi helyzet nem tartható fenn.

(Foreign Affairs)

Martina Läubli

„Egyedül mit sem érünk”

Az emberek azt hiszik, amit hinni akarnak, mondja Eugen Ruge író⁴. Vannak párhuzamok a nyugati gondolkodásmód és a sztálinizmus között.

NZZ am Sonntag: Ruge úr, harminc éve omlott össze a Német Demokratikus Köztársaság.

Eugen Ruge: Németországról és a harminc-éves fordulatról nem szeretnék beszélni...

Miért nem?

Az új könyvemnek ehhez semmi köze. Ideológiával foglalkozik, azaz velünk meg Nyugat-Európával is.

Nyugat-Európával? De hiszen az új könyvében, a *Metropolban* a Szovjetunióról és a sztálinizmusról van szó.

A könyv lényege a hit, az ideológia kérdése: Vajon miért hisznek az emberek és miért ragaszkodnak a hitükhöz?

Ez most viszont hihetetlenül önkényesen hangzik.

Akkor hozok Önnek egy példát. Itt vagyunk ezen a könyvvásáron, és Peter Handke irodalmi Nobel-díja a fő téma. Saša Stanišić beszédében nagyon pontosan utalt egy helyre Handke *Sommerlicher Nachtrag zu einer winterlichen Reise* (Nyári hozzáfűzínivaló egy téli utazáshoz) című könyvében. Mindenkinek van róla véleménye, kinek ilyen, kinek olyan. De senkivel nem találkoztam, aki ebből az alkalomból megvizsgálta volna a szöveget, amelyet legtöbbször egyáltalán nem ismernek.

Össze lehet ezt hasonlítani? Itt egy irodalmi szöveg értelmezéséről van szó.

Mindig az értelmezésről van szó. Nyilvánvaló azonban, hogy itt a tényállás, a valóság egyáltalán nem játszik szerepet az értelmezésben. Az

4 Eugen Ruge 1954-ben született a Szovjetunióban, és az NDK-ban nőtt fel. Az 1980-as években matematikusként kezdett el írni, 1988-ban Nyugatra távozott. *A fogyasztó fény idején* (Európa Kk., 464 oldal, 2012) című regényében NDK-ban élő családja történetét írja meg. Új könyvében, a *Metropolban* nagyanyjáról, Charlotte Rugéről és a sztálinizmusról mesél.

emberek nem is akarják ellenőrizni a tényállást. Azt hiszik, amit hinni akarnak.

A *Metropolban* Charlotte, tehát az Ön tulajdon nagyanyja és annak férje, Wilhelm a sztálini terrortalálják szembe magukat. Bajtársakat végeznek ki. Kényszerhelyzetben vannak. Továbbra is az akarattól függ a hit?

Épp erről mesélek: hogy Charlotte mindenk ellenére, ami ott folyt, miként harcol azért, hogy megőrizze a kommunizmusban való hitét. És hogy milyen árat fizet ezért.

S miért ragaszkodik Charlotte a hitéhez?

Én ezt hitnek nevezem, ami leegyszerűsítés. Ideológiáról van szó, a valahová tartozás kérdéséről. Ebben az esetben egy párthoz, de egy társadalomhoz, egy körhöz is. Ez az, amiből általában áll az ember. Társadalmi lények vagyunk. Voltaképpen ebben az összefüggésben nyilvánulunk meg és ennek terméke vagyunk. Egyedül mit sem érünk. A valahová tartozás fontosabb lehet, mint a saját életünk. Erről mesél nekünk a sztálinizmus.

De hiszen ez a rendszer terrorra épül.

Vegyük példának Lion Feuchtwangert. Párizsban van száműzetésben, világhírű értelmiségi, nem függ Sztálintól. Moszkvába utazik, beül egy kirakatperre, amelyben ártatlan embereket ítélnak halálra, és nincs jobb dolga, mint hogy visszamenjen és írjon egy könyvet, mi szerint mindennek megvan a maga rendje. Ez az ember értelmiségi, nagyszerű, okos író. Semmi sem kényszeríti rá, hogy így ítéljen.

Nem.

Az odatartozás vágyáról, vagy fordítva, arról a félelemről van szó, hogy kiközösítenek bennünket. Természetesen első pillantásra megdöbbenőnek tűnhet, amikor a sztálinizmussal hasonlítjuk össze mai korunkat.

Ezt az összefüggést nem fedeztem fel.

Ez ténylegesen pusztán csak a nagymamám története, tekintheti meg nem engedett értelmezésnek is. Én azonban megértettem néhány dolgot belőle. Például: a kései NDK-ban a kommunizmus ideológiája már lejárt. Többé már nem hittünk, hanem csak engedelmeskedtünk a kényszernek. Erről ismerszik meg egy lejárt ideológia. Egy feltörekvő, terjedőben lévő ideológia

azonban merőben más, és ez a sztálinizmus korszaka, amit bemutatok. Szerkezetileg valami hasonló történik most a posztmodernnel.

Nem közeledik szép lassan a posztmodern önkényesség is a lejárata felé?

Úgy találja? Amikor egy elgondolás kezd az ellentétébe átfordulni, épp ez a pillanat, amelyben ideológiává válik.

Gyámkodást ért az átfordulás alatt?

A posztmodern az egyént akarta felszabadítani. Most következett el a pillanat, amikor az emberek meggyőződésből jelentenek fel vagy ítélnék el másokat. Vagy maguk érznek bűntudatot, mihelyt megállapítják, hogy nincsenek összhangban ezzel az erkölcsi rendszerrel.

Például?

Dana Schulz, aki a *Nyitott koporsó* című kép alkotója. Egy fehér nő, aki egy bántalmazott fekete gyermeket fest le. Aztán pedig nagy felháborodást keltett, mert hiszen fehérként nem festhette volna meg a feketék szenvedését. És mi történik? Schulz nem azt mondja: „Emberek, ezért és ezért tettem.” Nem, hamut szór a fejére, és bocsánatot kér. Egyetért a kép megsemmisítésével. Ez ugyanaz a példa, amit Charlotte-on keresztül bemutatam.

Abban is párhuzamokat lát a sztálinizmussal, hogy valaki önmagát vádolja, mert nem felel meg a gondolkodási sémáknak?

S hogy ezért valakit kiközösítenek. Természetesen ma nem lőnek le senkit, mint Sztálin alatt, és ez nem teljesen elhanyagolható! De a kiközösítés is egyfajta fenyegetés.

Úgy érzi, korlátozva van ezáltal?

Ma körülbelül ez érvényes: csak egy mikrocsoport nevében szabad nyilatkoznunk. Egy bizonyos ponton, mindenki csak a maga nevében beszél. Akkor nem szabad többet ilyen regényt írnom, mint ez, egy nőnek a szemszögéből, mert nem vagyok nő. Akkor csak már magamról írhatok regényeket. Ez következik a posztmodern erkölcsi mintáiból. Ezek a minták kötelező érvényűek. Azonban jogunk kell legyen ahhoz, hogy tételesen fogalmazzunk. Jogunk kell legyen ahhoz, hogy tévedjünk. Ellentmondás nélkül nem lehetséges a demokrácia és a fejlődés.

Nem is tudhatjuk, hogy mi a helyes?

Még nem tudjuk, hogy száz év múlva hogyan fognak rólunk beszélni. Továbbá, hogy milyen testület fogja eldönteni, hogy mi lesz a helyes politikai irányvonal. Az oroszok, a kínaiak vagy az amerikaiak? A nyugat-európai liberálisok? Mindaddig, amíg ezt nem tudjuk, legalább engedjék meg a gondolat, hogy a politikai korrektség is egyfajta tézis. Azok az emberek, akikről a *Metropol*-ban írok, szintén abban a hitben voltak, hogy elérkeztek a tudományos igazsághoz és a haladás útjára léptek.

A regényben erősen érezhető az optimizmus szelleme, amely akkoriban uralkodott a Szovjetunióban. A másik oldalon ott voltak Sztálin kirakatperei, százezreket öltek meg. Ezt nem lehet összehasonlítani.

Így igaz, nem a sztálinizmusban élünk. Mi viszont, azaz bennünket helyettesítve az amerikaiak, bevonulnak Irakba, és ott megölnék 500 000 embert. És mi erre azt mondjuk, hogy ez a szabadság és a demokrácia jegyében történt. Ahol halottakról van szó, ott vér is tapad azok kezéhez, akik a szabadság és a demokrácia nevében háborúba indulnak. Tudja, egyáltalán nem azt akarom, hogy igazam legyen, csak az embereket akarom gondolkozásra készíteni. Ezt az örült önelégültséget szeretném megingatni.

Németországban a jelenlegi politikai vitában épp az Alternatíva Németországért (AfD) tűnik úgy, hogy kikezdené a véleménynyilvánítás szabadságát. Azt mondják: „Ugyanúgy el fogunk nyomni minden másképp gondolkodót, mint egykoron a Stasi tette.”

Ez így nem igaz. De ebbe egyáltalán nem akarok belemenni. Az NDK-ban mindig azt mondták: Ami az ellenségnek hasznos lehetne, arról nem szabad beszélni. Ezért nem beszéltek a sztálinizmusról. Nekem édesmindegy, mit mond az AfD. Nem az én embereim, nem nekik írok. Ahogy a regényben is értelmiségiekről, baloldaliakról beszélek, akiknek a szíve végig a megfelelő helyen volt, akik az emberiség felszabadítását akarták.

Az NDK-val egy gondolkodási rendszer is összeomlott. Hogyan változott azóta Németország?

Sok változás van. Rendkívüli módon előrehaladt a globalizáció, annak minden következményével, a szegények és a gazdagok közti szakadékkal, országokon belül és világszerte. Ugyanakkor kialakult az az ideológia, amelyről éppen beszélünk. Csodálatosan alkalmas arra, hogy elkendőzze a globalizáció ellentmondásait. Miközben egyre szűkebben húzták meg a konfliktusvonalakat, és mind kisebb mikrocsoportok váltak ellenségessé egymással szemben, megakadályozták a közöset – például a nagyobb egyenlőség iránti elkötelezettséget.

Regénye Moszkvában játszódik, ahol ma Putyin uralkodik. Putyin követi Sztálint a nyomdokaiban?

Oroszországban nem igazán történt meg a sztálinizmus feldolgozása. De ha vajmi keveset tud is valaki a sztálinizmusról és a Brezsnyev alatti szocializmusról, szembetűnők a különbségek. Túlzás Putyint a pszichopata Sztálinnal összehasonlítani. Mellesleg választás útján került az elnöki székbe. Az oroszok egyszerűen mindig rosszul választanak, a következő alkalommal is szinte borítékolhatjuk nekik, kire fognak szavazni...

1989-ben már elhagyta az NDK-t. Mi járt a fejében abban a pillanatban?

1989 augusztusában felhívott valaki és mondta, hogy Magyarországon állítólag megnyitották a határt. Alig hittem el. Novemberben pedig egyszer csak eltűnt a fal. Én úgy nőtem fel, hogy ott volt a fal. A határkerítés épp annak az iskolának az udvarán állt, ahová hét éves korom óta jártam. Odatartozott, magától értetődő volt.

Egyáltalán nem számolt a fordulattal?

Azt gondoltam, hogy az NDK szép lassan átnyergel majd egyfajta kapitalizmusra, úgy, mint ma Kína. Ezt viszont nem akartam harminc évig nézni, ezért inkább átmentem. Azt hittem, Nyugaton legalább az emberiség tényleges problémáival foglalkoznak, mint például az éghajlatváltozással. Nagy csalódásaim közé tartozik, hogy voltaképpen itt sem történt azóta semmilyen döntő változás. Megdöbbentett továbbá az is, hogy a Szövetségi Köztársaság, ahová akkoriban átmentem, nemcsak egy szociális piacgazdaság volt, hanem pacifista állam is.

Ma egyre erősödik a tudat, hogy az újraegyesítésnél néhány dolog rosszul sült el. Ezt miként látja?

Azt hiszem, hogy a keletnémetek összessége úgy érzi, hogy átvállalták őket. Gazdaságilag pedig szörnyűség történt. Chemnitzben a munkanélküliség hivatalosan 25, valójában azonban 50 százalék körül volt. Ez egyértelműen nyomokat hagy. De a legfontosabb, hogy a keletnémetek a politikában, a médiában, illetve az újonnan kialakult társadalom tudatában nincsenek megfelelően reprezentálva. S még magát a nyugatnémet baloldalt is a gyarmatosítók egyfajta gőgje jellemzi. Kissé élesebben fogalmazva, ezt gondolják: Most elhoztuk ezeknek a félig vad embereknek a civilizációt, és még csak nem is hálásak.

(Neue Zürcher Zeitung)

Susan Blumberg-Kason

Adam Minter: *Secondhand: Travels in the New Global Garage Sale (Másodkézből: Utazások az új világméretű garázsvásárlásban*, Bloomsbury, 2019, 320 oldal) című könyvének recenziója

A globalizáció szó hallatán rendszerint a gyártásra gondolunk. A globalizáció azonban más területeket is elér, még a hulladékkezelést is, mint Adam Minter írta első könyvében, a *Junkyard Planet*-ben ('*Roncstelep bolygó*'). Új, *Secondhand* című könyvében azt vizsgálja, hogy mi történik az anyagi javakkal, amit eladományozunk, miután már nem használjuk őket; Észak-Amerikán, Ázsián és Afrikán utazik végig, hogy felfedezze, miként hasznosítják újra a különböző országok a kidobott árucikkeket.

Kiderül, hogy sok esetben nem teljesen úgy mennek a dolgok, mint azt gondolnánk. Például, a fejlett országokban élők gyakran adományoznak régi könyveket, ruhákat és más cikkeket a bútoroktól az elektromos eszközökig a Goodwillhez hasonló, használtcikkkel foglalkozó szervezeteknek, amelyek tovább

értékesítik ezeket nonprofit vagy jótékonyági programok finanszírozására. Ezeknek az árukak a nagy részét valójában a fejlődő országok használtcikk-piacain értékesítik: ez valójában üzleti tevékenység, és nem jótékonyág.

Minter a több milliárd dolláros ázsiai használtcikk-piacot is szemügyre veszi, ahol mindenkinek megvan a saját fortélyja. Mivel Japánban például már több évtizede csökken a születési ráta, amikor az idősek elhunynak, gyakran felesleges holmival teletömött otthonokat hagynak maguk után, hozzátartozót viszont nem, aki átválogatná azokat:

Ami hátramarad, az a világ egyik leginkább előregedett társadalmá örökösök híján – ez otthonok millióit jelenti a gazdasági fellendülés éveiben felhalmozott vagyontárgyakkal telerakva.

Ennek az egyik következménye egy új üzletág, a shukatszu megjelenése, amely segít az embereknek dolgaik elrendezésében, mielőtt elhunynak – amennyiben nincs örökösük. A végre való felkészülés egyik módja, hogy tanácsadókat keresnek, akik segítenek nekik haláluk után eladományozni személyes tárgyaikat. A japán használtcikk-ipara 2016-ban 16 milliárd dollár (4511 milliárd forint) hasznót hajtott.

Kínában ezzel szemben viszonylag új a fogyasztói társadalom jelensége; az ország sok olyan gyárnak ad otthont, amelyek termékeit világszerte árulják. A kínai vállalkozók nemcsak Ázsiában, hanem a világ minden táján új szintre emelték a használtcikk-iparágát. Érdekes módon Minter úgy találja, hogy Kínában nincs túl nagy piaca a használtcikkeknek, sőt még Szingapúrban sem, amely – Japánhoz, Koreához és Tajvanhoz hasonlóan – emelkedő életszínvonalat tapasztalt meg, miközben a születések száma drámaian csökkent. A szerző egy szingapúri antikváriust idéz:

A kínai kultúrában szégyen, ha használt dolgokat használ valaki. Azt jelenti, hogy nem áll jól anyagilag. A kínai újév csakis az új ruhákról szól.

Amikor Minter Nogalesbe látogatott, amely Mexikóban van, épp délre az arizonai határtól, helyi kereskedőkkel beszélt a használtcikk-piacokon, ahol ma új – mégis olcsó – árukat is kínálnak. Ahogy az egyik mexikói kereskedő elmondta, „Pár éve az új kiszorította a használtat. Beköltöztek a kínaiak.”

Ez Nogalesben található piac tömve volt Kínából érkező új ruhákkal – ezek rendszerint olcsóbbak, mégis rosszabb minőségűek voltak, mint a tartósabbnak bizonyuló használt ruhák. Az új cikkek egy része hamisítvány volt. Minter a rossz minőségű ruhák miatt a kínaiak helyett egyből a nyugati divatcégekre hárította a felelősséget:

Kezdetben legalábbis, a kínai ruhaipar egyszerűen az olcsóbb gyárakat kereső külföldi cégek szabványai szerint állította elő az árut. Azok a külföldi társaságok pedig pusztán csak azt tették, amit jó cégek mindig tesznek: válaszoltak a vásárlók igényeire.

A kínai vállalkozók Afrikába is eljutottak, ahol hagyományos ruházatot árusítanak olyan országokban, mint Ghána, olcsóbban előállítva, mint a helyi szabók és gyártók. Kína az új ruhák legnagyobb exportőre a világon, és az ötödik legnagyobb exportőrévé vált a használt ruháknak. De amint azt Minter elmagyarázza: „Mivel Kína exportadatai gyakran hibásak vagy torzítottak a csempészet miatt, a számok sokkal magasabbak is lehetnek.” A kínai vállalkozók nem mindig kínálnak érdeklődésre számot tartó cikkeket az afrikaiak számára, függetlenül attól, hogy milyen helyet foglalnak el a használt ruházat exportőreinek világrangsorában. Vagyis az afrikaiak nem akarnak olcsóbb, de silányabb minőségű ruhákat. Így amennyiben választási lehetőségük van az új kínai áruk és a jobb minőségű használt termékek között, az utóbbi mellett fognak dönteni.

Ugyanakkor Afrikában problémát jelent a használtcikkhez való hozzájutás. Mintertől megtudjuk, hogy régi törvények – amelyek a fejlődő országokat védik a fejlett világból származó veszélyes hulladéktól – megakadályozták a számítógépképernyőkhöz és tévékészülékekhez hasonló használtcikkhez szabad áramlását, amelyek veszélyes hulladéknak számítanak, bár nem jelentenek környezetvédelmi veszélyt. Amíg ezek a

törvények meg nem változnak, használt elektromos cikkek tömege várakozik készletben, mert az exportőröknek nehéz őket olyan piacokra küldeni, ahol lenne rájuk kereslet, például Afrikában.

Minter bevallja, hogy ő maga szintén „kivette a részét a felhalmozásból az évek során”, és képes volt megszabadulni a holmik egy részétől, de nem az összestől – egyelőre. Nem ígérheti olvasóinak, hogy azok sikeresen meg tudnak majd válni minden olyan dologtól, amelyekre már nincs szükségük, de biztosítja őket, hogy:

meglepő világot fognak találni, ahol a régi nap mint nap újdonsággá válik, és az a vágy, hogy profit származzon a kidobandókból, innovációt és megélhetést teremtsen – mindenfelé a világon, a nap minden órájában. Ennek megtalálása kincs vadászattal ér fel, amelyhez bárki csatlakozhat.

(Asian Review of Books)

Oleg Yegorov

Mi volt a legjobb dolog, amiért érdemes volt a Szovjetunióban élni?

Bármilyen nehéz is elhinni, az oroszok közül sokan még mindig sajnálkoznak a Szovjetunió felbomlásán – és hazugság lenne azt állítani, hogy nincs meg rá az okuk.

Sajnálja, hogy felbomlott a Szovjetunió? Hát, az oroszok kétharmada (66%) is így van ezzel, mint a Levada központ (kutatásszervezet) 2018. decemberi jelentéséből kiderül. Ez pedig az eddigi legmagasabb számadat a posztszovjet történelemben.

Számos véleményt összegyűjtöttünk az-za kapcsolatban, hogy mi volt a legjobb a Szovjetunióban annak jobb megértéséhez, hogy csaknem harminc évvel később miért tekintik sokan katasztrófának a Szovjetunió bukását. Az alábbiakat sikerült kiderítenünk.

Biztonságban éreztük magunkat

Talán ez a leggyakoribb válasz. Lehet, hogy unalmas volt a szovjet élet, mégis sokan úgy érezték, hogy az alapvető árucikkek és lehe-

tőségek valamelyest mindenkinek adva voltak egy életen át a szociális ellátórendszeren, nyugdíjakon stb. keresztül. Természetesen mindenkinek volt állása, amelyből szinte lehetetlenség volt kirúgni, szerény, de biztos fizetése, ingyenes nyaralás SZOT-üdülőekben (néhány évente), és még sorolhatnánk.

„Ha valami gondunk volt, nem kerültünk beteg koldusként az utcára, mert gondot viseltek ránk – emlékszik vissza Olga Moszkvából, aki egykoron a Szovjetunió állampolgára volt. – Jó volt ezzel az érzéssel együtt élni. Én kipróbáltam: nagyszerű volt.”

Nyikolaj Burliajev filmrendező egyetért ezzel: „A Szovjetunióban mindenki biztos lehetett abban, hogy van holnapja. Mindenki. Képtelenség volt olyan dolgok miatt aggódni, mint hogy »Lesz-e állásom?«, »Lesz-e mindig hol laknom?« vagy hogy »Tudok-e majd holnap is enni adni a gyerekeimnek?« Most mindannyiunknak ilyesmi miatt kell nyugtalankodnia.”

Az árnnyaldala: Nem mindig olyan nagyszerű érzés, ha az egész életünket megtervezik. A Szovjetunióban eléggé beszűkültek voltak a karrierlehetőségek, korlátozva volt a szabadság és a fizetés mennyisége. Például, előfordulhatott, hogy ingyen adott az állam autót, vagy akár egy lakást is – ugyanakkor ezekre évekig kellett várni. A szovjet polgár jól megtervezett életmódjától való eltérést pedig szó szerint bűnnek tekintették – kérdezzük csak meg azokat, akiket közveszélyes munkakerüléssel vádoltak meg (ez akkor esett meg, ha például valaki nem dolgozott több mint 4 hónapig).

Annnyira büszkék voltunk az országunkra

„Amikor kislány voltam, úttörőként igencsak sajnáltam a többi országot, mivel biztosak voltunk benne, hogy egyetlen állam sem jobb a miénkénél” – emlékszik vissza Irina, aki egykoron szintén a Szovjetunió polgára volt. Ez nem meglepetés – az állam tényleg ügyesen terjesztette eszméit a fiatalság körében. Ezek az eszmék pedig egyáltalán nem is voltak olyan rosszak: a nemzetek közti barátság, az osztálykülönbségek nélküli, szegénységtől, kapzsiságtól és más bűnöktől mentes, nagyszerű, békés társadalom építése (más szóval a kommunizmusé).

„A Szovjetunió erkölcsi alapelvei helyesek voltak... legalábbis ami a kinyilatkoztatott alapelveket illeti – ért egyet Olga. – Az embereknek valami nagyszerűbbert kellett dolgozniuk, nemcsak pénzért.”

Az árnyoldala: Totalitárius államként a Szovjetunió remekül tudott eszméket teremteni, de nagyon nehezen sikerült elmondania polgárainak az igazságot (ami, természetesen, segített abban, hogy büszkének érezzük magunkat). „Üldöztek mindenfajta ellenzéket. Ellenségnek neveztek mindenkit, aki a [kommunista] párttól eltérő véleménynek merészelt hangot adni” – idézi fel Jurij Kecsedszián geológus. A szovjet érá végére (a késő 1980-as évekre) már csak a gyerekek hitték, hogy a Szovjetunió – összeomlani készülő gazdaságával és a boltokban kígyózó sorokkal – a világ legnagyobb állama.

Mindenki egyenlő volt (többé-kevésbé)

A Szovjetunióban a szerénység dívtott. Nemtetszést váltott ki, ha valaki túl sokat foglalkozott a pénzzel és a gazdagsággal (ráadásul a népesség nagy részének alig volt valamije, kivéve a kommunista pártfőnököket). Voltak dolgok, amelyeket messze értékesebbnek tartottak a pénzénél – például a szakmai hozzáértést. „A tanárokat nem tekintettük szerencsétlen veszteseknek [mint ahogyan az ma gyakorta megtörténik] – árulja el Natalja Szmirnova a *Quora* orosz megfelelőjén, a *TheQuestion* online fórumon. – Olyan volt professzornak lenni, mint a társadalom legjobbjai közé tartozni.”

Az egyenlőség kötelező volt a Szovjetunióban: szinte senkinek nem jutott sok, de mindenkinek volt valamije. „Persze, létezett egyfajta elit a Szovjetunióban – a magas rangú hivatalnokok, kiváló tudósok, művészek stb., akik kiváltságokat élveztek, például egy vidéki nyaraló – dácsa – állt rendelkezésükre, vagy bővelkedtek egyébként hiánycikkeknek számító árukban – írta Olga Kovalevszkaja az *Express Gazeta* bulvárlap számára. – De a felsővezetők és az átlagos dolgozók fizetése közti különbség nem volt olyan nagy, mint manapság.”

Az árnyoldala: Ha realistább módon nézzük a fenti állítást, egy másik *TheQuestion* használatával, Danyiil Prokhorovval fogunk egyetérteni,

aki a következőt mondja: „Mindenki megengedhette magának a rossz élelmiszereket és a rossz ruhákat.” Az anyagi gazdagság szinte alig létezett a Szovjetunióban – legalábbis a polgárok nagy része számára. S bár az alapellátás biztosítva volt, még azoknak is, akik keményen dolgoztak, csak ritkán sikerült az átlagos fogyasztási szint fölé vergődniük. Azaz, mi értelme volt annak, hogy hajtsák magukat? Alapvetően, ez volt az egyik a számos ok közül, amelyek miatt a szovjet szocialista gazdaság végül olyan drámai módon összeomlott.

<https://www.rbth.com/lifestyle/331399-best-thing-ussr>

(*Russia Beyond*)

Tim Hannigan

Mesélő Európa

Nicholas Jubber: *Hősies kontinens: Kalandozások európai eposzok nyomában* című könyvéről (John Murray, 2019, 352 oldal)

Egyszer talán minden útirajzíró hazatalál.

Nicholas Jubber brit író egy kicsit túl későn kezdte az 1980-as és 90-es évek mámorító napjaihoz képest, amikor az útirajzírók óriási előlegeket kaptak és nevük hamar ismertté vált. De láthatólag nem izgatják a könyvkiadási divat szeszélyei. 2005-ös bemutatkozásával, a *The Prester Quest* (*János Pap Országának nyomában*) című könyvével csodálatra méltó elkötelezettségről tett tanúbizonyságot az-
zal kapcsolatban, amit „klasszikus útleírásnak” lehet nevezni; könyvek egy olyan sorozatát alkotta meg, amelyek ahhoz a bevált formához ragaszkodtak, amelyben egy humorérzékkel és történelmi érdeklődéssel megáldott művelt fiatal brit kilép – William Dalrymple történész szavával élve – „a világnak abba a sajátos szeletébe – a durván Athén és Calcutta közti területre”.

Jubberről utazása azonban messze vitte erről a területről (amely az ő esetében

Észak-Afrikaig is kiterjedt), mégpedig egy olyan helyre, amely közelebb esik otthonához, de a maga nemében jóval kevésbé ismert. Ez okos lépésnek bizonyult, mivel a *Hősies kontinens* az eddigi legjobb könyve.

Ahogy korábbi könyveiben is, Jubber egy megbízható történelmi témát választ, és ez adja írói kutatásainak alapját. Ezúttal azonban nem Firdauszi perzsa költő vagy a kiváló utazó és földrajzíró, Leo Africanus írásai szolgálnak témájául, hanem Európa nagyszerű eposzi hagyományai, és a kutatás a következő kérdésekre próbál választ találni: „Mivel járultak hozzá ezek a történetek Európa megteremtéséhez? Érdemes-e még mindig olvasnunk őket? Továbbá, segíthetnek-e ma bennünket Európa megértésében?”

Jubber hat különálló eposzt választ, az ismerős (Odüsszeia, Beowulf) és az ismeretlenebb (az ún. koszovói ciklus, Njals saga) tetszetős keverékét, és egy olyan utazás keretbe foglalásához használja őket, amely Görögországban kezdődik, áthalad a Balkánon, keresztül-kasul járja Angliát, végigkanyarog Skandinávián és Izlandon végződik. Azaz egy ízig-vérig európai utazásról van szó. Az elején azonban Jubber átkel az Európai Unió veszélyekkel terhes tengeri határán, hogy még ha csak rövid időre is, betegye a lábát Ázsiába – Trójánál, amelyet a szerző Európa képzeletdús háború-tudatának „vérfoltos szülőszobájaként” lát. Jubber emlékeztet bennünket, hogy az *Odüsszeia* szülőhelye az ókori Görögországban „Európa szélén található, és hallgatózva figyelj Ázsia drámáit”. Van itt egy akaratlan feszültségekkel teli pillanat: az útirajzíró annak a „bizonyos szeletnek” a szélén áll – az út minden bizonnal Oxiana felé hívogat!⁵ Jubber azonban visszafordul nyugat felé.

Jubber európai útjának jellemzője a sok humor és a meggyőző lelkesedés maguk az eposzok iránt, amelyek lebilincselő összefoglalásához rendkívüli érzéke van. „Gondoljunk egy [hosszú utazásokról vagy vándorlásokról] szóló road movie-ra vagy egy katasztrófafilmre, amelyet sorscsapások és hirtelen halálesetek szakítanak meg, hogy aztán egy akkora lövöl-

dőzésben érje el csúcspontját, mint egy spagetti western.” Még az elképesztően szövevényes Nibelung-ének is összefoglalható szükség esetén háromszáz szóban.

Ez azonban a maga módján sokkal komolyabb könyv, mint Jubber eddigi könyvei. Túláradoan tele van emberi találkozásokkal: elméletben lehet, hogy a szerzőt a múlt érdekli, de egyértelmű, hogy komolyan veszi a „mit taníthat számunkra a múlt a jelenről” felfogást. Helyenként szó szerinti beszédrészleteket iktat be azoktól, akikkel útja során találkozott: egy szarajevói nőtől, aki felidézte az 1990-es évek borzalmaait, egy bosnyák költőtől és másoktól. Jubber olyan író, aki diktafonnal utazik, és láthatóan fontosabb számára, hogy tiszteletben tartsa beszélgetőpartnerei tényleges szavait – még a szélsőjobboldali Alternative für Deutschland egy rendkívül ellenszenves támogatójának mondanóját is –, mint hogy más útirajzírók módjára ügyesen újragondolt dialógusokat gyártson.

A könyvben a mélyen személyes elem is jelen van egy futó pillanat erejéig. Még útja elején a perzselően forró görög tengerparton sétálva elhagyta a hátizsákját. Mint bevallotta, ez különösen aggasztó volt, mivel a hátizsákban voltak a szerotonin-szabályozó gyógyszerei, amelyeket néhány év óta szednie kellett, hogy fenntartsa a saját fejében „a megbomlott kémiai egyensúlyt”. Korábbi könyveinek állandóan vidám főszereplőjét itt visszatekintve hirtelen új oldaláról látni. Érezhető Jubber vonakodása az önfeltárás e pillanatában: „Habozva írtam le ezt” – jegyzi meg a legfontosabb szakaszban, ahol visszafogottan, kihagyásos mondatokban fogalmaz.

Az elveszett pirulák némiképp beárménykolnak pár rákövetkező fejezetet, továbbá van egy rövid, és hasonlóan visszafogott elmélkedés apja sok évvel korábbi halálával kapcsolatban. De aztán érkezik egy új gyógyszerszállítmány, Jubber pedig folytatja útját, és nincs több mondanivalója az ügyről. A kortárs brit utazási irodalom – különösen „új természetíró alfaja” – tele van „belső utazásokkal” és énközpontú mesékkel, amelyek a bánatból, függőségből és lelki betegségéből való felépülésről szólnak. A *Hősies kontinens* annál inkább lebilincselő Jubber rövid vallomása miatt, de a

5 Robert Byron 1937-ben megjelent *The Road to Oxiana* című, nagyszerű útleírása; Oxiana Afganisztán északi határa mentén elnyúló régió.

szerző javára írandó, hogy ellenállt a kísértésnek – és talán a szerkesztői nyomásnak – hogy az egész róla szóljon.

A könyv lapjain felbukkan egy a régi eposzok témája mellett futó, megkerülhetetlen második téma: a jelenkori migrációé. Görögországtól Skandináviáig Jubber lépten-nyomon menekültekbe és migránsokba botlik – sokan közülük a világnak arról a részéről származnak, ahol korábban üzte útiúri tevékenységét. Előző könyveihez szükséges berozsdásodott arab nyelvtudása hasznosnak bizonyul Közép-Európa utcáin. Jubber ügyesen helyezi előtérbe a migrációs témát, és anélkül, hogy nyíltan kimondaná, egyértelműen utal rá, hogy ez a sok ezer férfi és nő mind egy-egy hősköltemény szereplője, amelyek messze túlszárnyalják az útirajzírók válogatott odüsszeiáit, sőt talán magának Odüsszeusznak az elbeszélését is.

Küldetése végén Jubber visszatér saját hazájába, Angliába, hogy a *Beowulf*-ról tudósítson („egyszerűen, egyike a leggyönyörűbb dolgoknak, amelyet Anglia valaha létrehozott”). Ez bizonyul a könyv legkiemelkedőbb részének. A brexitre szavazó angol városokban éjszakázó szerző idegenebbnek érzi magát, mint valaha. Stoke-on-Trentben egy plakátokat lengető

nyugdíjas mérgesen mondja neki: „Egész hordákkal jönnek”, ahol az alany nem kíván további pontosítást. Később, amikor Jubber Kelet-Anglia szeméttel teleszort útjait járja, megjegyzései és leíró fordulatai újfajta élt kapnak:

„ez volt itt Little England”, ahol a régimódi megbízhatóság keveredik a csillogó szemű éberséggel: a becsületkasszás bódék mögött, ahol a kosárba tett friss tojásokért be lehet dobni a pénzt, »Szomszédok egymásért« (Neighbourhood Watch) matricák éktelenkednek az ablakokra ragasztva.”

Az angol közbizonylat során nyert lendület viszi végig Jubbert a könyv utolsó fejezetein – át Dánián, hogy befejezze a *Beowulf*-történetet (amely természetesen Anglia és a kontinentális Európa közti kulturális kapcsolatok ősi hagyományából fakad), és Izland felé, a *Njáls Saga* záróeposzért. A könyv azonban egyértelmű benyomást hagy olvasójában: mégpedig, hogy amikor – bármilyen okból kifolyólag – egy utazóíró bolyongásainak vége szakad a világnak azon a mesébe illő „sajátos szeletén”, mindig lesz egy másik, még felfedezetlen ország, amiről írni lehet, amely sokkal, de sokkal közelebb esik hazájához.

(Asian Review of Books)

6 Az ország brexitre szavazó része.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bogoly József Ágoston irodalomtörténész és kultúrakutató, Szeged

Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Faragó Péter közvélemény- és társadalomkutató, Budapest

Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapest

Kucsera Tamás Gergely, habilitált egy-

docens (KRE), c. egy. tanár (PTE), a Magyar Művészeti Akadémia főtítkára, a Valóság főszerkesztője

Lisznai Tamás, a Magyar Állami Operaház szerzői jogi ügyintézője, Budapest

Dr. Ménéz András MBA; PhD közgazdász, Budapest

Nagy Borbála Réka szerkesztő, Budapest

Pelle János történész, Budapest

Valóság cikkpályázat – 2020 pályázati felhívása

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és havi folyóirata, a Valóság a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával történelemtudományi, ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet. A pályázók köre kötetlen. A pályázat célja, hogy a cikkírók saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot két témakörben lehet benyújtani:

1.) „**Trianon 100**”: a pályázók ebben a kategóriában a trianoni kérdéskör bármely (rész) témájából írott munkával pályázhatnak, beleértve a trianoni békediktátumhoz vezető történelmi előzmények bármilyen szempontú vizsgálatát éppúgy, mint Trianon későbbi és máig tartó hatásának, következményeinek elemzését.

2.) „**30 éve szabadon**”: a pályázók ebben a kategóriában az 1989-es évhez köthető magyarországi történelmi eseményeket vizsgálhatják, beleértve annak politikai, jogi, gazdasági, társadalmi vonatkozásait. A témaválasztás a változások bármilyen területét érintheti (például kultúra, művészet), és határon túli kitekintést is adhatnak. A cikkek éppúgy szólhatnak a sorsfordító év előzményeiről, folyamatáról, mint annak következményeiről, elsősorban a 90-es évek változásairól.

A pályázók a két témakör szerinti kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a széles nagyközönség számára írott, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. Egy pályázó több témakörben és több cikkel is pályázhat, illetve egy cikket több szerző is jegyezhet. A cikk terjedelme: 30–50 ezer n (szóközökkel). Ebbe beleértendő a (nem kötelező) jegyzetanyag leütésszáma is. A cikkekhez kép vagy ábra, táblázat, grafikon, egyéb illusztráció is csatolható.

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. A pályaműveket a Valóság szerkesztősége által felkért zsűri bírálja el. Mindkét kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat kizárólag elektronikus úton, e-mailen kérjük benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni és csatolni, a szövegben csak az ábra helyét, címét kérjük feltüntetni. A szerkesztőség jogot formál arra, hogy mind a díjazott, mind a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lap internetes felületén (<http://www.valosagonline.hu>).

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail-címét, telefonszámát, valamint közzétételre szánt végzettségét/foglalkozását/titulusát, esetlegesen feltüntetni kívánt intézménye megnevezését! A pályázók cikkük beküldésével hozzájárulnak ezen adataik pályázattal kapcsolatos kezeléséhez.

A pályamunkákat a következő címre kérjük küldeni: **valosagpalyazat@titnet.hu**

A levél tárgyában tüntessék fel: „**Valóság cikkpályázat**” és a kategória nevét!

A pályázat beérkezéséről visszaigazoló e-mailt küldünk.

A pályázatok meghosszabbított benyújtási határideje:

2020. április 20.

Ára: 830 Ft • Előfizetéssel: 750 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

VALÓSÁG 2020/4

valóság

A TARTALOMBÓL

Kucsera Tamás Gergely: A kultúra igazgatása az utóbbi másfél kormányzati ciklusban és a Nemzeti Kulturális Tanács

Faragó Péter: Mennyit ér a diploma a munkaerőpiacon? – A felsőoktatásba járók humán értéke a HR-RISK modell alapján (2. rész)

Lisznai Tamás: A színpadi művek és a zeneművek szerzői jogi védelme

Erős Vilmos: Plebs, populus, rusticus (Szabó István életművének utolsó évtizede). Parasztság és kapitalizmus a hatvanas években

Bogoly József Ágoston: Az 1848-as szabadságharc egyik szerepvivője: Ormós Zsigmond

Ménes András: Tíz éve hunyt el Marshall Warren Nirenberg

Pelle János: Az utolsó nemesi felkelés

Nagy Borbála Réka: Ady Endre „útraválásai”

Kapronczay Károly: Emlékképek az egykor volt Tabán polgáraitól

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2020

4

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2020. április LXIII. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczi László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Kertész-Bojársky Eszter

TARTALOMJEGYZÉK

Kucsera Tamás Gergely: A kultúra igazgatása az utóbbi másfél
kormányzati ciklusban és a Nemzeti Kulturális Tanács 1

MŰHELY

Faragó Péter: Mennyit ér a diploma a munkaerőpiacon? –
A felsőoktatásba járók humán értéke a HR-RISK modell alapján (2. rész) . . . 15
Lisznai Tamás: A színpadi művek és a zeneművek szerzői jogi védelme. . . . 49
Erős Vilmos: Plebs, populus, rusticus
(Szabó István életművének utolsó évtizede)
Parasztság és kapitalizmus a hatvanas években 62

SZÁZADOK

Bogoly József Ágoston: Az 1848-as szabadságharc egyik szerepvivője:
Ormós Zsigmond. Pályaív a politika küzdőterétől
az irodalom és a művészettörténet-írás felé 94
Ménes András: Tíz éve hunyt el Marshall Warren Nirenberg 100
Pelle János: Az utolsó nemesi felkelés 102

NAPLÓ

Nagy Borbála Réka: Ady Endre „útraválása” 105
Kapronczay Károly: Emlékképek az egykor volt Tabán polgáraitól 108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Julie Reshe: Depresszív realizmus (110) *Maha Yahya*: A Közel-Kelet elveszte-
getett évtizedei. Fejlődés, másként gondolkodás és az arab világ jövője (115)
Martina Läubli: „Egyedül mit sem érünk” (121) *Susan Blumberg-Kason*: Adam
Minter: *Secondhand: Travels in the New Global Garage Sale (Másodkézből:
Utazások az új világméretű garázsvásárban*, Bloomsbury, 2019, 320 oldal) című
könyvének recenziója (123) *Oleg Yegorov*: Mi volt a legjobb dolog, amiért érde-
mes volt a Szovjetunióban élni? (125) *Tim Hannigan*: Mesélő Európa (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái (14, 109)